

אוניברסיטת בר-אילן

**השתלשלות בהגדרות אילן וירק מספרות התנאים
ועד פוסקי המאה השבע עשרה**

מאת

יואל פרידמן

עבודה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך
במחלקה לתלמוד של אוניברסיטת בר-אילן

טבת, תשס"ו

רמת-גן

**עבודה זו נכתבה בהדרכתו של פרופ' שלמה זלמן הבלין
המחלקה לתלמוד, אוניברסיטת בר-אילן**

ראשי פרקים

ג	הקדמה
ד	תקציר
1	מבוא
4	פרק א': ספרות חז"ל
4	א. התוספתא
5	ב. זה הכלל
7	ג. פירוש המילה 'עקר'
9	1. 'עקר' = גזע (בתוספתא)
10	2. 'עקר' = שורש (בתוספתא)
10	3. 'עקר' = גזע (במשנה)
11	4. 'עקר' = שורש (במשנה)
11	ד. פרשנויות לתוספתא
13	ה. זיהוי המינים המוזכרים בתוספתא
16	1. קנים
17	2. החגין
18	3. הורד
19	4. הזורד
19	5. אטדין
20	ו. הגדרות אילן וירק במדע היווני העתיק
20	1. תיאופרסטוס אבי מדע הבוטניקה
21	2. הגדרות אילן וירק עפ"י תיאופרסטוס
22	3. הגדרות אילן וירק של סופרים מאוחרים מתיאופרסטוס
28	ז. השוואה בין הגדרת התוספתא להגדרות תיאופרסטוס
29	1. מגמות הסיווג של חז"ל ותיאופרסטוס
30	2. מסקנות מההשוואה שבין התוספתא לבין תיאופרסטוס
31	ח. הגדרת אילן וירק עפ"י התלמוד הירושלמי
31	1. השוואת הגדרת אילן וירק עפ"י סוגיית התלמוד הירושלמי עם התוספתא
33	2. בעיית הכרוב
34	3. זיהוי הכרוב
36	4. השוואה בין הסוגיה הירושלמית לבין דברי תיאופרסטוס
37	ט. הגדרת אילן וירק עפ"י התלמוד הבבלי
37	1. תיארוך הגדרת הבבלי
39	2. הקונטקסט של הגדרת הבבלי
44	3. מסקנתנו לגבי תיארוך הגדרת הבבלי
45	4. פרשנות הגדרת אילן וירק של התלמוד הבבלי
47	נספח לפרק א': מקורות המידע המדעי של חז"ל
50	פרק ב': התקופה הבתר תלמודית
50	א. הקדמה
50	ב. הגדרת אילן וירק בספרות הגאונים
60	ג. תופעת הבבילוניזציה והתאמת מקורות תנאיים לפרשנות הבבלי
60	ד. עקבות הבבלי בהגדרת אילן וירק של הגאונים

64	ה. הסברת תופעת הבבילוניזציה
67	ו. הגדרת אילן וירק בספרות המדעית היוונית המאוחרת
67	ז. המינים הנידונים בספרות הגאונים
68	1. בננה
69	2. חיטה
69	3. חציל
70	4. שומשום
71	5. סוכר
73	ח. תקופת הראשונים – הקדמה
73	ט. צפון אפריקה
75	י. אשכנז וצרפת
76	יא. בעלי התוספות
77	1. החכמים הנחלקים בנושא התותים
86	2. שמות מיני התותים המוזכרים בדברי בעלי התוספות
88	3. מיני פירות יער ותכונותיהם
90	4. הסברת מחלוקת רב יצחק ורב יוסף
93	5. דיון בעלי התוספות בצמח הכותנה
95	6. צמח הכותנה
97	יב. ספרד ופרובנס
97	1. ר' משה בן מימון
98	2. ר' אשר בן יחיאל
100	3. חכמי ספרד ופרובנס המאוחרים
103	4. תכונות קושי הגזע להגדרת אילן בהלכות שבת
104	5. צמח השומר
105	6. הרב אשתורי הפרחי
108	יג. סיכום
109	פרק ג': ספרות השו"ת והפרשנות מהמאה ה-16 וה-17
109	א. ר' דוד בן זמרא – צמח שנותן פרי תוך שנה מהזריעה
113	1. חידושו של הרדב"ז בעת שעלה לארץ ישראל
115	2. צמח החציל
116	ב. ר' משה אלשיך – צמח שהיבול פוחת
119	ג. ר' יעקב חאגיז – צמח נמוך וצמח שגזעו חלול
121	ד. הגדרת אילן וירק במדע לפני המאה ה-16
122	ה. רקע היסטורי
123	1. החציל במאה ה-16
123	2. חידוש היישוב במאה ה-16 וגורמי התחדשות היישוב
124	3. מחלוקות וקביעת הלכה ומנהג במצוות התלויות בארץ במאה ה-16
125	4. התפשטות הקבלה והשפעתה על ההלכה במאה ה-16
127	5. שלושים מיני פירות האילן
129	ו. סיכום
131	ביבליוגרפיה וקיצורים ביבליוגרפיים

הקדמה

המקור המרכזי בתלמוד הבבלי להגדרת אילן וירק פותח במאמרו של ר' יהודה: 'אילן שממנו אכל אדם הראשון... ר' יהודה אומר חטה הייתה' (ברכות מ ע"ב). ד"ר זהר עמר מסביר בטוב טעם ודעת במאמרו – "חיטה כעץ הדעת – הגיונו של זיהוי", סיני קכ (תשנ"ז), עמ' קח-קי"א, את ההיגיון שבזיהוי של ר' יהודה. אינה דומה החיטה שבגן עדן לחיטה שקיימת היום. החיטה של גן עדן הייתה צמח רב-שנתי, אילן גבוה וחסון, המבטאת את היציבות של השפע האלוקי והמזון הבסיסי של האנושות. לאחר חטאו של האדם הראשון הפכה החיטה לצמח חד-שנתי בעל גבעול רך, לאמור, השפע והברכה האלוקיים אינם קבועים בעולם ותלויים בעבודתו וזיעת אפו של האדם.

אם חשבנו פעם שביטוי של אדם הוא מהדברים הקבועים ביותר בחייו, המאורעות לימדונו, לצערנו, שאין דבר יותר ארעי ממנו, וניתן לנייד את האדם, למרות היותו מושרש במקומו, ולהעבירו למקום אחר...

ברצוני להודות לרבני וחברי **מכון התורה והארץ, אשר בכפר דרום – גוש קטיף תובב"א**, שם נתגדלתי ועסקתי כעשרים שנה בתורת ארץ ישראל ובנושאים הקשורים לחקלאות והלכה, ובפרט למו"ר הרב יעקב אריאל, רבה של רמת גן. כמו כן, אני מודה לרב פרופ' ש"ז הבלין על הנחייתו, הערותיו והארותיו בעבודה זו, לפרופ' מרדכי כסלו ולד"ר זהר עמר על עזרתם הרבה, לד"ר אביחיל גרינברגר (אג' במכון) שענה בקביעות על שאלותי בתחום הבוטאניקה, וכמובן לאשתי אורית, שכן כל אשר לי – לה הוא.

תקציר

נושא המחקר, שבחרנו לעסוק בו, הוא 'השתלשלות הגדרות אילן וירק מספרות חז"ל ועד הפוסקים של המאה ה-17'. עבודת המחקר משתרעת על פני תקופה של כ-1400 שנים (1600-200). חילקנו את המחקר לשלוש תקופות: ספרות חז"ל (עד אמצע המאה השישית); התקופה הבתראתלמודית החל מתקופת הגאונים ועד סוף תקופת הראשונים (המאה החמש עשרה); ספרות השו"ת והפרשנות מהמאה ה-16 וה-17. העובדה, שמדובר במחקר, שמשתרע על פני תקופה ארוכה כל כך, חייבה אותנו לעבור על טקסטים רבים ומגוונים – כל תקופה והחומרים המיוחדים לה.

הגדרת האילן והירק נצרכת מן הבחינה ההלכתית לכמה נושאים, אך בעיקר לברכות, כלאים וערלה. לשם מה ההגדרה? הצורך בהגדרה הוא בעיקר לשם סיווג צמחי ביניים בעייתיים, ואכן, ניתן לראות לאורך הדורות, שהדיונים סביב צמחי ביניים בעייתיים, הם שהולידו הגדרות שונות והגדרות משלימות לאלו שנאמרו בדורות קודמים.

עסקנו בשלוש מתודות מחקר: האחת, העיקרית – המחקר הטקסטואלי והפילולוגי על ידו בחנו את הטקסטים. השתדלנו להבין כל טקסט לפי מה שכתוב בו ומתוך בחינת הרקע של אותה תקופה, ובלא להסתמך על פרשנויות מאוחרות יותר. המתודה השנייה – בחינת מקורות מספרות הבוטאניקה וההיסטוריה של הבוטאניקה לשתי מטרות מרכזיות: א. לצורך זיהוי הצמחים שמוזכרים בטקסטים השונים, ולשם בירור תכונות צמחים אלו. ב. כדי לברר, האם ניתן למצוא עקבות אצל חכמי אומות העולם לשינויים, שחלו לאורך הדורות בהגדרות ההלכתיות לאילן ולירק.

המתודה השלישית – היא בבחינת מקורות היסטוריים, כדי להבין את הרקע ההיסטורי של כל תקופה, ולבחון האם לרקע זה הייתה השפעה על נושא מחקרנו.

המקור הראשון מספרות חז"ל, שהוא מקור תנאי, הוא מהתוספתא כלאים, ג:טו-ז: '...זה הכלל: כל המוציא עליו מעיקרו - הרי זה ירק, וכל שאין מוציא עליו מעיקרו - הרי זה אילן'.

מן הבחינה הטקסטואלית ביקשנו לבחון את פירוש המילה 'עקר', והסקנו בניגוד לדברי פליקס, שהדברים שקולים, ואולי אף נוטים לכך, שהמשמעות הנורמטיבית של המילה 'עקר' בספרות חז"ל, היא גזע ולא שורש. אמנם, נעזרנו גם בטקסטים מספרות יוון העתיקה, שליברמן כבר מזכיר במאמרו "דעת טבע של החכמים", ומהם יש להסיק שהפירוש הנכון למילה 'עקר' הוא שורש.

מדובר בכתבים של תיאופרסטוס, שהיה סופר מדעי יווני לפני הספירה (372-287) – כארבע מאות שנים (ואולי יותר) לפני המאמר שבתוספתא. בספרו *Historia Plantarum*, הוא עוסק בתיאור ובסיווג של צמחים. הוא מחלק את הצמחים לארבע קטגוריות: אילן, שיח, בן-שיח וירק. ההגדרות של האילן והירק, דומות וכמעט זהות להגדרות שמוזכרות בתוספתא. יתר ע"כ, פרופ' סוזן אמיגס, מאוניברסיטת 'מונפליה' בצרפת, שתרגמה את ספרו של תיאופרסטוס, אומרת, שהקלסיפיקציה של תיאופרסטוס הייתה מפורסמת בספרות העתיקה כפרסומם של חלוקת החיים לשלושה גילאים וכן שבעת פלאי תבל. יש יסוד, א"כ, להניח, שחז"ל הושפעו מן ההגדרות, שהיו מקובלות בעולם המדעי של תקופתם.

בבחינה נוספת של הטקסט חקרנו אם קיימים בתוספתא שני רבדים: האחד רשימה של מיני צמחים וסיווגם לאילן או לירק, ולבסוף ההגדרה – בצורה של 'זה הכלל', שנכתבה רק לשם צרכים דידקטיים. מסקנתנו היא, שכל התוספתא משקפת רובד אחד, והכלל הוא המשך ישיר של רשימת הצמחים. מסקנתנו זו נובעת, הן מכך שלא ניתן להגיע להגדרה כלשהי ע"י מציאת מכנה משותף שבין מיני הצמחים המוזכרים, ויש הכרח באזכור ההגדרה. בנוסף, העיון בספרות המדעית היוונית שהזכרנו לעיל מוכיח, שההגדרה של התוספתא היא הגדרה קדומה. זאת ועוד, חלק מהצמחים שמוזכרים בתוספתא, מוזכרים גם בטקסטים היוונים הנ"ל בהקשר להגדרות המובאות שם.

סברנו בתחילה שיש חשיבות במחקר לזיהוי הצמחים המוזכרים בתוספתא, ושנוכל להתחקות אחר תכונותיהם ודרך גידולם, ונוכל להבין טוב יותר את דרך סיווגם של חז"ל. ואמנם, אין ספק שלמחקר מסוג זה, יש חשיבות גדולה בהבנת הריאליה, עליה מדברים חז"ל, אך לפעמים יש במחקר מסוג זה בעיה מובנית. ראשית, עקב מרחק הזמן מאז ספרות חז"ל לזמננו, אין רצף של מסורת לגבי זיהוי הצמחים. שנית, תיאורי הצמחים בספרות חז"ל אינם תיאורים שנכתבו עקב מחקר סיסטמטי של הטבע, אלא הם נצרכים לקונטקסט, שלצורכו הם נכתבו. ישנן גם דעות שונות באשר לזיהוי הצמחים, ואין בכוחנו להכריע מי צודק בזיהויו. אך מעל לכל, והדבר בלט במחקרנו, חוקרים העוסקים במתודה זו משתמשים בהגדרות חז"ל ובתכונות של צמחים, שנלמדות מטקסטים מאוחרים, ועל ידם הם מזהים מין של צמח במקור ספרותי קדום, ומתוך בירור מין הצמח – הם רוצים לשוב וללמוד מהן ההגדרות לסיווג האילן והירק במקורות קדומים אלה.

אמנם, הצבענו גם על ההבדלים שבין מקורות חז"ל ובין מקורות המדע היווני. מגמתו של תיאופרסטוס היא לסווג את הצמחים בצורה סיסטמטית, ועל ידי כך הוא מבקש להציע הסבר מתקבל לסתומות החיים. מגמתם של חז"ל שונה היא בתכלית: הם רוצים לקבוע את ההגדרות הנצרכות להלכות כלאי הכרם. הבדלי המגמה באים לידי ביטוי בסגנון ובניסוח ההגדרות. בתוספתא, כמו בדברי תיאופרסטוס, אין התייחסות לפירות (כהגדרת הבבלי, להלן), ואין התייחסות לאופן התחדשות הצמח (כהגדרת הגאונים, להלן). לכן מתחזקת הקביעה שיש לדחות את הפרשנויות בתוספתא, שאינן מתארות את הצמח ואת צורת גדילתו הטבעית. בתוספתא יש הגדרה קצרה מאוד, שכאמור, מגדירה את הירק – צמח המוציא עליו מן השורשים, לאמור, צמח, שבו גדילת העלים היא מיידית ובחלק התחתון של הצמח – ללא אברי ביניים כמו גזע, או ענפים – נחשב ירק. תיאופרסטוס מרחיב, מסביר ומתאר, ובנוסף לגדילת העלים הוא מתמקד בצורת ה'גזע'. לדעתו, האילן הוא בעל גזע, השיח הוא בעל גזעים רבים, בן-השיח הוא בעל ענפים, והעשב 'הוא צמח העולה מהשורש עם עלים וללא גזע'.

בירושלמי (כלאים, ה: ז; מעשרות, ד: ד), ישנה הגדרה מקבילה לזו של התוספתא: 'תני ר' חנינא בר פפא: את שהוא עולה מגזעו – מין אילן, משרשיו – מין ירק'. נראה, שבמאמר זה בא לידי ביטוי החלק השני שבהגדרת תיאופרסטוס, ובו הגזע עומד במרכז של ההגדרה. צמח בעל גזע מסווג כאילן, ואילו צמח שגדל ללא גזע, נחשב ירק. לדעתנו, פליקס לקח כמוסכמה ראשונית, שהגדרת האילן והירק תלויה באיכותו של הגזע – אם הגזע מעוצה, הצמח מוגדר כאילן, ואם הוא עשבוני, אזי הוא ירק. לאור הגדרה זו, הוא זיהה צמחים שמוזכרים בכל מקורות חז"ל.

בתלמוד הבבלי, ברכות, מ"ב מובא מאמר כדלהלן :

היכא מברכינן בורא פרי העץ היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואזא והדר מפיק אבל

היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוואזא דהדר מפיק לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא

בורא פרי האדמה.

וייס רוצה לתארך מאמר זה לתקופה מאוחרת מאד, מאוחרת אף מתקופתו של רב יהודאי גאון. הוא מוכיח זאת, מכך שהגאונים אינם מזכירים את הגדרת הבבלי. לדעתנו, הם הכירו את מאמר התלמוד הבבלי (כדלהלן), וגם אפשר לראות עקבות להלכות תוספתא דידן בתלמוד הבבלי.

עיון בארבעה כ"י של התלמוד הבבלי מורה, שהשאלה 'היכא מברכינן' אינה חלק מדיון חדש, אלא הוא אגב אורחה, ובעקבות מאמרו של ר' יהודה שחטה – מין אילן. אין במאמר זה מגמה להגדיר בצורה יסודית מהו אילן, אלא נאמרת הגדרה טריוויאלית ופשוטה, שמבדילה בין צמחים רב שנתיים לצמחים חד-שנתיים.

כאמור, ובניגוד לוייס, הגאונים הכירו את מאמר הבבלי, אלא שבפרשנותם, הם עשו סינתזה של הגדרת התוספתא והגדרת הבבלי. הגדרת הגאונים מנוסחת, אמנם, בניסוח מורחב ומפורט בתקופה מאוחרת של הגאונים על ידי ר' שמעון קיירא ורב האי, אך זו עוברת כחוט השני בכל המקורות של ספרות הגאונים מתקופת מר רב מארי, גאון פומבדיתא. הגאונים מפרשים את התוספתא בצורה מחודשת ולאור מאמר הבבלי. לדעתם, כל צמח רב-שנתי נחשב אילן, ובלבד שההתחדשות שלו תהיה מן הגזע. בהגדרתם יש סינתזה של שתי ההגדרות יחד. מהתלמוד הבבלי למדו הגאונים את מוטיב ההתחדשות של הצמח, ומהתוספתא למדו הגאונים את ההבחנה שבמיקום ההתחדשות.

אפשר לומר בנושא דידן, שבתקופת הגאונים ניכר תהליך של בבילוניזציה, כלומר, התאמת המקורות הקדומים, וביניהם – התוספתא, למסורת הבבלי ולמאמרים שבתלמוד הבבלי. ממקורות מדעיים של יוון העתיקה וכן בספרי ההיסטוריה של הבוטאניקה למדנו שני דברים מרכזיים: בספרות היוונית המאוחרת, כגון בספרו של ניקולאוס דמסקאוס, מתוספת הגדרה, שלא הייתה קיימת אצל תיאופרסטוס במקום הקריטריון השני של תיאופרסטוס, שהגבעול נושא את הפרי, מוזכרת עובדת החד-שניות של העשב, וייתכן, שהדים לכך, אנו מוצאים במאמר הבבלי ואצל הגאונים.

בספרות הגאונים מוזכרים חמישה מיני צמחים בהקשר להגדרות אילן וירק. שנים מתוך חמשת הצמחים הם צמחים חד-שנתיים, ולכן הם בוודאי מוגדרים ירק. שלושת הצמחים הנוספים: בננה, חציל וסוכר הם צמחי ביניים, שקשה לסווג אותם. צמחים אלו לא היו מוכרים בעת העתיקה, ולפי הנראה, הגיעו לאזורינו בעקבות הכיבוש הערבי. אין זה פלא, א"כ, שהדיון לגביהם החל רק בתקופת הגאונים.

את ספרות הראשונים, חילקנו – לספרות, שמקורה בארצות אשכנז וצרפת, ולזו – שמקורה בארצות צפון אפריקה, ספרד ופרובנס. אנו מבחינים במתודיקה של המחקר בנושא דידן בין בעלי התוספות שבאשכנז וצרפת ובין החכמים שבספרד ופרובנס. אצל בעלי התוספות אנו רוצים להפריד בין הדבקים, לנסות לזהות את שמות החכמים המוזכרים, ולעקוב אחר תהליכים שחלו

במשך השנים. אצל חכמי ספרד ופרובנס, המתודה היא הפוכה, דהיינו, לנסות למצוא מכנה משותף בין חכמים שונים, ובצורה זו לעקוב אחר תהליכים הקשורים להגדרת אילן וירק.

רבינו חננאל, שהתגורר בצפון אפריקה (מאה 11), הוא הראשון אשר עושה סינתזה מוחלטת ומפורשת בין ההגדרות השונות שכבר הזכרנו. הוא מביא, בחדא מחתא, את ההגדרה של הבבלי, שעליה הוא מבסס את פירושו, וממשיך בהגדרת התוספתא והגאונים.

בספרות בעלי התוספות לדורותיה הדיון לגבי הגדרת אילן וירק מתמקד ב'מיני התותים', או ב'תותים הגדלים בסנה', והכוונה היא למינים שונים של פירות יער, שגדלים בארצות הקרות של אירופה. באקלים זה לא גדלים צמחי הביניים, שמוזכרים אצל הגאונים, ולכן שאלת סיווגם לא עלתה כלל אצל בעלי התוספות. מוזכרות שלוש דמויות שנחלקות בדיון התותים: ר' יצחק, ר' יוסף והרב מנחם (מנוח). ר' יצחק הוא ר"י הזקן (נפטר בשנת 1189), תלמידו ואחינו של רבינו תם. יש קושי גדול לזהות את בעל הדעה השנייה – ר' יוסף, ואף תמוה, שדעה זו אינה מוזכרת במקורות בעלי התוספות המוקדמים, אלא רק באלו המאוחרים יותר, ואשר מקורם באשכנז (מהר"ם מרוטנבורג). הצענו שתי אפשרויות לזיהוי ר' יוסף, אחת – שמדובר בר' יוסף קדום מאד, ר' יוסף טוב עלם (980-1050), כפי שמציין ר' דוד אבודרהם. ייתכן שמדובר בר' יוסף, שבדרך כלל מוזכר בתוספות, קרי – ר"י פורת, או ר"י מאורליאני¹, מתלמידי ר"ת (מאה 12). הדמות השלישית – ר' מנחם, היא פחות רלוונטית לנושא דיונו.

כאמור, הדיון המרכזי של בעלי התוספות הוא על ברכת מיני התותים. התותים הם פירות היער, והם צמחי ביניים. מחד – הם צמחים רב-שנתיים, אך הם אינם דומים בצורה מובהקת לעצים – לא מבחינת אורך חיי הצמח, לא מבחינת כושר ההתחדשות של הצמח ואף לא מבחינת צורתו החיצונית. במקורות המוקדמים מוזכר רק תות-השדה, ואילו במקורות המאוחרים יותר מוזכרים הן תות-השדה והן הפטל. מבחינת תכונות הצמח יש הבדל גדול בין תיאור גידולו של הפטל ובין תיאור גידולו של התות. הפטל הוא שיח, בעל בסיס אחד, שממנו מתחדשים נצרים או חוטרים (מן הגזע או מצוואר השורש) התות אינו צמח אחד, וההתחדשות שלו היא מהשלוחות התת-אדמתיות (=שורש). לאור ההגדרות שהזכרנו, ברור שהפטל דומה יותר לאילן מאשר תות-השדה.

בעלי התוספות דנו גם לגבי הצמר-גפן (=צמח הכותנה). אף שנכתבה תשובה בהקשר לכך ע"י רב האי, ולדעתנו, תשובתו הייתה מוכרת לבעלי התוספות – הם אינם מזכירים את תשובת הגאון, ואף לא את הגדרת הגאונים. לעומת זאת, בכל מקורותיהם מזכירים בעלי התוספות הצרפתים רק את ההגדרה של התלמוד הבבלי. ייתכן שבניגוד לגאונים, שעשו הרמוניזציה וסינתזה של ההגדרות, ר"ת וחכמי צרפת, שלא הרגישו משועבדים ולא נשמעו אוטומטית לאוטוריטה הגאונית, רצו להדגיש את הגדרת התלמוד הבבלי, והסבירו אותה כפשוטה.

בדקנו בספרי הבוטאניקה הן את ההיסטוריה הבוטאנית של צמח הכותנה והן את תכונות הצמח, ונוכחנו לדעת, שקיימים זנים רבים של צמח זה. אינם דומים זני הכותנה העתיקים לאלו המצויים היום, וקיימים גם הבדלים בין הזנים במקומות גיאוגרפיים שונים. בנוסף, בעוד שהזן העתיק של הכותנה היה צמח רב-שנתי, הזנים החדשים הם חד-שנתיים, וכאמור, יש גם הבדלים גיאוגרפיים. עובדות אלו מצביעות שוב על הקושי, שקיים במתודה של זיהוי מינים במקורות ובטקסטים עתיקים ממקומות שונים.

הרב אשר בן יחיאל (1250-1328), שמוצאו אמנם באשכנז, ואשר בסוף ימיו עבר לספרד, מצטרף, לדעתנו, למגמה הפרשנית של ספרד ופרובנס. בניגוד להרמוניזציה של הגאונים, ר' אשר מחלק בין הגדרת התוספתא ובין זו של הבבלי. בכיוון מחשבה דומה, אך מפורט יותר וממוקד יותר, הולכים

ר' אהרון הלוי ור' יום טוב אשבילי, שפעלו עם ר' אשר בן יחיאל, באותה תקופה ובאותו מקום. הם מבחינים גם בין ההגדרות וגם בין הנושאים. לדעתם קיימת הגדרה להלכות ברכות, הגדרה אחרת להלכות כלאים והגדרה שונה להלכות ברכת הבשמים והלכות שבת.

ייתכן והיה מקום לסיים את מחקרנו בנקודת זמן זו, אך חשבנו שהוא יהיה לוקה בחסר, אם לא נעסוק גם בהגדרות החדשות שמובאות בספרות הפוסקים של המאות ה-16 וה-17. ארבע הגדרות התחדשו בתקופה זו – ארבעתן אינן מוזכרות בתוספתא או בתלמודים, ועובדה זו אומרת דרשני. ההגדרה הראשונה מוזכרת בספר השו"ת של הרב דוד בן זמרא (1479-1571, ספרד, מצרים, צפת): 'כשעליתי לארץ ישראל, ראיתי כולם נהגו בו היתר... ונתחדש לי טעם אחר: שאין בכל מיני אילן שזרעין הגרעין ועושה פרי בתוך שנתו כזה – הילכך ירק הוא'. הגדרה זו נקבעת ע"י הרדב"ז בדיון על צמח החציל, ולאחר שכל שנותיו סבר שיש לסווג את החציל כאילן. הוכחנו שפסקו להיתר, של הרדב"ז, הוא משנתו האחרונה. מה 'נתחדש' לו לרדב"ז בעת שעלה לארץ ישראל? לדעתנו, החידוש שהתחדש לרדב"ז לא היה גילוי של תוספתא עלומה (כמובא משם מהר"ש גארמיון) ולא מסורת הלכתית ארץ-ישראלית (כפי שכותב אברהם אופיר שמש), אלא תכונה בוטנאית של צמח החציל, ומשמעותה לסיווג הצמחים לאילן ולירק.

שתי הגדרות נוספות נאמרו בתקופה זו: האחת של הרב משה אלשיך (1520-1593, צפת), שצמח שאיכות הפירות שלו יורדת כבר מן השנה השנייה ואילך, מוגדר כירק. הרב יעקב חאגיז (נולד בשנת 1620, התגורר בירושלים) קובע שצמח בעל גזע חלול וכן צמח נמוך אינו יכול להיכלל בקטגוריית האילן. הדגשנו, שכל ההגדרות שהתחדשו על ידי חכמים אלו אינן הגדרות חיוביות, אלא הן הגדרות על דרך השלילה, והן משלימות את ההגדרות שהובאו בתוספתא ובתלמודים. בכך יש פתרון מה לשאלה, איך הם חידשו הגדרות שאינן מוזכרות במקורות התנאים ובתלמודים. במאה ה-16, לאחר תחילת הרנסנס, חלה התקדמות בעולם המדע בכלל ובשיטות הקלאסיפיקציה של הצמחים בפרט, וייתכן שהייתה לכך השפעה על חכמינו באותה תקופה. כמו כן, בספרות הערבית אנו מוצאים הגדרות שונות לסיווג צמחים. ההגדרות מתמקדות בצורה החיצונית של הצמח, בגזע, בחוזקו ובצורת התנשאותו. הדים להגדרות אלו אנו יכולים למצוא בהגדרותיו של הרב יעקב חאגיז.

אין ספק שההתיישבות המחודשת של יהודים רבים, מגורשים מספרד, בארץ ישראל, וכן העיסוק של יהודים רבים בעבודות חקלאיות, היוו כר מתאים להעלאת שאלות רבות בנושא המצוות התלויות בארץ בכלל ובנושא מחקרנו בפרט. הצבענו על כך, שהחכמים שהזכרנו מתגוררים בצפת או קשורים לצפת. מקורות רבים גם מספרים על הנהגתם של האר"י ור"ח ויטאל לאכול את החצילים, ועובדה זו השפיעה, לפי הנראה, על קביעת ההלכה בנושא זה. כאמור, אין להגדרות אלו מקור בתלמודים, ואעפ"כ הן התקבלו במסורת הפסיקה הספרדית. ייתכן שלאר"י ולתורת הסוד חלק נכבד בקביעת מסורת הלכתית זו.

מבוא

להגדרת אילן לעומת הגדרת ירק יש משמעויות רבות ביישום ההלכה במספר תחומים: ברכות, כלאים, ערלה ועוד. ברכות – האם יש לברך 'בורא פרי העץ', או 'בורא פרי האדמה' לפני אכילת הפרי הנידון.¹ כלאי הכרם – איסור כלאי הכרם הוא בעירוב של ירק, או תבואה עם הגפן.² ערלה – נאמר בתורה, ויקרא יט, כג: 'וְכִי תִבְאוּ אֶל הָאָרֶץ וְנִטְעַתֶּם כָּל עֵץ מֵאֵכָל וְעֵרְלֶתֶם אֶת פְּרִיו שְׁלֹשׁ שָׁנִים יִהְיֶה לָכֶם עֵרְלִים לֹא יֵאָכֵל, כְּלוּמֹר, הַאיסור לאכול וליהנות מהפירות במשך שלוש השנים הראשונות מתייחס רק ל'עץ מאכל', אך הירק שאינו בכלל 'עץ מאכל' אינו אסור באיסור ערלה. בכמה מהמצוות התלויות בארץ יש משמעות לסיווג צמח לאילן, או לירק, כי קביעת השנה של הפרי תלויה בהגדרת הצמח. אם הצמח מוגדר כירק, אזי נקבעת שנת הפרי, בהקשר לשביעית ולמעשרות, עפ"י לקיטת הירק. לעומת זאת, אם הצמח מוגדר כאילן – נקבעת שנת הפרי עפ"י חנטת הפרי.³

הצורך להגדיר מהו אילן ומהו ירק הוא בעיקר לשם סיווג צמחי ביניים בעייתיים. צמחים שמתקיימים שנים רבות כמו זית, דקל, או תאנה – הגדרתם ברורה, והם וודאי נחשבים עצים, אך יש "אילנות" שמקורם באזורים טרופיים או סובטרופיים, שתכונותיהם אינן חד-משמעיות. אמנם, הם מתקיימים מספר שנים, אך הם מתנוונים אח"כ. כמות הפרי ואיכותו יורדות לאחר שנים מועטות וכדו'. לפעמים הדבר נובע מתכונות הצמח עצמו, ולפעמים – מאי התאמה לאקלים, או לקרקע הארצישראלית. גם בחו"ל דיונים התקיימו במשך הדורות לגבי צמחים מסוימים, כדי לקבוע את ברכתם, וגם כדי לברר אם יש בהם איסור ערלה, שכן להלכה נוקטים שיש איסור ערלה בחו"ל מהלכה למשה מסיני.⁴

מצאנו דיונים ביחס לצמחים מסוימים, האם הם מוגדרים כאילן או כירק החל מספרות חז"ל, שדנו, למשל, בצלף אם נחשב אילן⁵ או ירק, בספרות הגאונים, שקבעו שצמח הבננה ("מוז") נחשב ירק ועד ספרות השו"ת של האחרונים, שנשאלו לגבי פפאיה, פטל, אננס, פאסיפלורה (שעונית סגולה), ארטישוק ועוד.

במחקרנו נגביל את עצמנו לתקופה שמספרות חז"ל ועד המאה ה-17, ולכן רוצים אנו לחלק את המחקר לשלוש תקופות:

א. ספרות חז"ל.

ב. התקופה הבתר-תלמודית החל מתקופת הגאונים ועד סוף תקופת הראשונים.

ג. ספרות השו"ת והפרשנות מהמאה ה-16 וה-17.

החלוקה לתקופות היא מן המפורסמות בהלכה מתקופת חז"ל ועד תקופתם של הראשונים והאחרונים. אמנם, הגבול שבין תקופה לתקופה אינו ברור, ופרופ' ש"ז הבלין טיפל בכך במאמרו

¹ ראה ברכות ו: א.

² ראה רמב"ם ה' כלאים פ"ה ה"ו.

³ ראש השנה יג ע"ב.

⁴ קדושין לט ע"א.

⁵ ראה תוספתא כלאים פ"ג ה"ז.

על החתימה הספרותית כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה.⁶ הבלין כותב, שיש הקובעים את הגבול בין תקופת הראשונים לתקופת האחרונים עפ"י גירוש ספרד, או על פי המצאת הדפוס, אך נראה יותר, שהחתימה הספרותית היא הקובעת את החלוקה לתקופות בהלכה. לדעתו, זמן חיבור הספרים הכוללים כדוגמת ספרו של ר' יעקב בר אשר מחבר הטור, או ספרו של ר' יוסף קארו מחבר השולחן ערוך שנתחברו במאה השש עשרה, הוא הקו המבדיל בין תקופת הראשונים לתקופת האחרונים. לאור הנ"ל, מתאים היה שניסיים את מחקרנו במאה השש עשרה, אך מסיבות ספציפיות למחקרנו החלטנו להמשיכו עד סוף המאה השבע עשרה. שמנו לב, שבמאה השש עשרה וכן במאה השבע עשרה נתחדשו הגדרות חדשות לאילן ולירק, שאין להן מקור בספרות חז"ל, ותופעה זו כשלעצמה אומרת דרשני. יתר ע"כ הגדרות אלו התקבלו במיוחד על הפוסקים הספרדיים, תלמידיו או תלמידי תלמידיו של האר"י, כפי שכתב הרב מרדכי אברהם אזולאי (רבה של חברון, נפטר בשנת 1644).⁷

ביחס לתקופה שאחרי המאה ה-17 – אין ספק שגם היא ראויה למחקר בעיקר בהבדלים שבין מסורת הפסיקה האשכנזית לבין מסורת הפסיקה הספרדית, אך מפני קוצר היריעה לא נעסוק בכך במחקר זה.

במחקרנו אנו רוצים לבדוק את ההשתלשלות בהגדרות אילן וירק מספרות התנאים ועד פוסקי המאה השבע עשרה. לשם כך נציב מס' שאלות שיעמדו במרכז מחקרנו:

1. האם נמצאו במשך הדורות כמה הגדרות לאילן ולירק, והאם הגדרות אלו מנוגדות או משלימות זו את זו. האם ישנה הגדרה אחת לכל הנושאים (ברכות, כלאים ערלה וכו'), או שמא ייתכנו הגדרות שונות לכל נושא? מהו התיארוך של כל הגדרה?
2. האם אפשר להבחין במגמה כלשהי ובהתפתחות של ההגדרות? מהו הרקע ההיסטורי או הרקע הבוטאני להתפתחות זו? ייתכן ששינויים בהגדרות שמובאות ע"י חכמי ישראל שבכל הדורות מושפעים מהתפתחות בתחום מדע הבוטאניקה? ייתכן גם ששינויים בהגדרות מושפעים מרקע היסטורי רחב יותר?
3. האם ההגדרות נקבעו במסגרת לימוד תיאורטי או שמא הם פרי של דיון סביב שאלות מעשיות על צמחי ביניים שונים?
4. מדוע חידשו האחרונים במאה ה-16 וה-17 הגדרות חדשות בניגוד לאלו המובאות בספרות חז"ל? האם אין בהגדרות מחודשות פריצה של המסגרת ההלכתית?⁸

מתודות המחקר

לשם עריכת המחקר נרצה להשתמש בשלוש מתודות שונות:

1. המחקר יהיה בראש ובראשונה מחקר טקסטואלי ומחקר פילולוגי.

⁶ הבלין, על החתימה, עמ' 148-192; וראה גם יעקב ש' שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ו, עמ' 19-21.

⁷ דבריו מובאים ע"י נכדו הרב חיים יוסף אזולאי בברכי יוסף, יו"ד סי' רצד.

⁸ ראה הבלין, על החתימה, עמ' 150-151 והערות 7-8 ושם עמ' 160-168, שלא מקובל שראשונים ואחרונים חולקים על ספרות חז"ל.

2. נשתמש בהיסטוריה של הבוטאניקה כדי לברר, האם ניתן למצוא עקבות אצל חכמי אומות העולם לשינויים שחלו לאורך הדורות בהגדרות ההלכתיות לאילן ולירק. לשם כך ננסה לחפש (עד כמה שיעלה בידינו במסגרת זו) את ההגדרות לאילן ולירק, המופיעות בכמה מספרי הטבע לאורך הדורות לפי חלוקת התקופות שקבענו בעבודתנו, ונשווה אותן להגדרות ההלכתיות בתקופה המקבילה או לאחריה.
3. נשתמש גם בכלים היסטוריים, כדי לבדוק את הרקע הרחב יותר להעלאת שאלות על צמחים שונים, אשר הביאו אולי לשינויים ואולי להתפתחות בהגדרות.

פרק א' – ספרות חז"ל

א. התוספתא

ישנם שלושה מקורות מרכזיים העוסקים בהגדרת אילן וירק. שני מקורות מתייחסים להלכות כלאי הכרם: א. בתוספתא כלאים ג:טו. ב. בתלמוד הירושלמי, כלאים, ה: ז. ג. המקור השלישי בתלמוד הבבלי, ברכות, מ ע"א עוסק בהלכות ברכות.

הדעה המקובלת שהתוספתא היא מקור תנאי.⁹ חלק מההלכות המובאות בה הן מאוחרות מהמשנה וישנן הלכות הקדומות מהמשנה. אמנם, יש הסוברים שהתוספתא נערכה ע"י אמוראים והושפעו מפרשנות התלמודים,¹⁰ אך בנושא שאנו עוסקים בו יש סימנים רבים, שההגדרה שמובאת בתוספתא היא קדומה יותר משאר ההגדרות, ולכן נתחיל בה את מחקרנו.

נאמר בתוספתא כלאים, ג:טו-יז:

...הקנים והחגין והוורד והאטדין - מין אילן, ואין כלאים בכרם. זה הכלל: כל המוציא

עליו¹¹ מעיקרו - הרי זה ירק, וכל שאין מוציא עליו מעיקרו - הרי זה אילן... צלף בית שמיי

אומרים - כלאים, ובית הלל אומרים - אין כלאים. אילו ואילו מודים שחייב בערלה.

מאמצע הלכה יב שבתוספתא יש רשימה של צמחים וסיווגם לפי אלו האסורים בכלאי הכרם ואלו שאינם אסורים. ישנם צמחים, שהם בכלל הירקות, והם כלאים בכרם, יש כאלו שהם בכלל זרעים, והם אינם כלאים אם מפני שהם מיועדים לזריעה ואינם נאכלים, ואם מפני שאין רגילות לזרוע כדוגמתם בכמויות גדולות (ראה ליברמן, תוספתא, עמ' 631-632). מהלכה ט"ו ישנה רשימה נוספת של ארבעה צמחים, שאינם אסורים בכלאי הכרם, שכן הם בכלל אילן. לאחר רשימה זו מביאה התוספתא את הכלל לסיווג הצמחים: "זה הכלל כל המוציא עליו מעיקרו..." ובהמשך יש צמחים נוספים שלגביהם נחלקו הדעות, וייתכן שהמחלוקות נסובו סביב השאלה, אם הצמחים הם אילן או שהם נחשבים ירק, ולכן אסורים הם בכלאי הכרם.

ישנן ארבע שאלות מרכזיות שאנו רוצים לברר במחקרנו על ההלכה מהתוספתא שהבאנו לעיל:

1. מהי ההגדרה של התוספתא לירק, ואיך מגדירה היא את האילן?
2. מהו תיארוך ההגדרה של התוספתא, האם זהו מקור מוקדם או מאוחר?
3. האם יש קשר בין מיני הצמחים המוזכרים בתוספתא לפני הכלל ובין הכלל האמור לאחר מכן?
4. ברצוננו לערוך השוואה בין ההגדרה של התוספתא להגדרות המקובלות במדע העתיק.

⁹ ראה אגרת רב שריא גאון, עמ' 34, שר' חייא כתב את התוספתא, ולא ברור אם בימי רבי או לאחריו; רמב"ם, הקדמה ליד החזקה. ראה בנושא זה סקירה נרחבת בספרו של פרופ' שמא פרידמן, תוספתא, שמביא את דעות: זכריה פרנקל: שם עמ' 17; רי"ן אפשטיין: שם עמ' 18, עמ' 19 הערה 20 ועמ' 22 הערה 31; ליברמן שהתוספתא מוסבת על דברי המשנה: שם עמ' 33; וכן מתוך דברי בן יהודה על הבחינה הלשונית של התוספתא: שם עמ' 72 הערה 234.

¹⁰ ראה פרידמן, שם, עמ' 50 שזוהי דעתו של י"צ דיננער, והערות 133, 136; ושם עמ' 54 והערה 151, מביא דעתו של חנוך אלבק, שאמנם עריכת התוספתא מאוחרת, אך היא נערכה עפ"י קבצי משניות קדומים, ונשארו כצורתם.

¹¹ בכ"י מהגניזה: לונדון, דוד סופר, 94, הגרסה היא 'עלין'.

ב. 'זה הכלל'

'זה הכלל' הוא מטבע לשון מצוי בספרות חז"ל: במשנה מצאנו אותו תשעים פעמים ובתוספתא – שמונים ושתים. ישנן כמה שאלות שדורשות מחקר, הן בהקשר למטבע הלשון הספציפי הזה, והן בהקשר לעובדה, שחז"ל מסרו כלל והגדירו הגדרה מדויקת לאילן ולירק. במיוחד מעניין מטבע לשון זה, כאשר הוא בא יחד עם דוגמאות נוספות, כמו בנושא דיונו, שהתוספתא מתייחסת לצמחים רבים, וקובעת את דינם ביחס לאיסור כלאי הכרם, ובהמשך מביאה התוספתא את הכלל המגדיר מהו אילן וירק. ליב מוסקוביץ¹² מדגיש שהספרות ההלכתית של חז"ל היא בדרך כלל קזואליסטית, אשר מגיבה למקרים מציאותיים שקורים 'דברו חכמים בהווה', אך מצאנו גם סגנונות שונים של הלכות מופשטות וכלליות. הוא הקדיש פרק שלם לעיסוק בהגדרות הכלליות והמופשטות של חז"ל¹³, והוא מעלה כמה שאלות המצריכות מחקר. ראשית, מהם סוגי המושגים שמובעים בצורה של כלל ושל הגדרה מופשטת? מתי השתמשו חז"ל בסוג כזה של הבעה מופשטת? ומדוע עשו כן? האם הצורך בכללים הוא צורך ענייני להבעת החוק וההלכה, או שמא יש בכך צורך דידקטי. ייתכן, אולי, שהמושגים והכללים הם מיותרים, ודי לנו באוסף המקרים שיש עליהם הלכות פסוקות. ישנם מקרים רבים, שהכללים והמושגים המופשטים שחז"ל מנסחים, באים בעקבות, או לפעמים, לפני הלכה קזואליסטית. וכאן השאלה האם יש התאמה מלאה בין אוסף הפרטים וההלכה שנקבעה לגביהם ובין הכלל והמושג המופשט, שמלווה את הפרטים. האם ההלכות והמקרים הפרטיים נובעים ישירות מן הכלל, או שמא ההלכה הקזואליסטית קדמה להכללה שבאה בעקבותיה.

שאלות אלו ביחס להכללה וההתפרטות של החוק הן כלליות, ואנו נתמקד במטבע הלשון 'זה הכלל'. במחקר המודרני נעשו כמה מחקרים סביב מטבע לשון זה, וניתן להצביע על שלוש גישות מרכזיות.

א. אפרתי¹⁴ כותב שמשניות שמנוסחות ב'זה הכלל', קדומות, בדרך כלל, והעורך של המשנה 'הצניח' לתוך המשנה קטע ממשניות קדומות החתום בחותם 'זה הכלל'. הוכחה לכך – אפשר לפעמים להוציא את הקטע המסוגן ב'זה הכלל', ולא יחסר כלום מהמשנה. לפעמים יש סטייה מן הנושא, ולפעמים יש שינוי בסגנון בין הכלל ובין שאר המשנה או התוספתא. על ידי כך ניכר ש'זה הכלל' אינו חלק אינטגרלי משאר ההלכות.

ב. דה פריס¹⁵ טוען שיש לחקור את הצורה והסגנון של ההלכות המובאות במשנה ובתוספתא. ישנן פורמולות ומטבעות לשון שונים, וניתן לאבחן על ידם את המקוריות, הראשוניות, או איחורם של המאמרים. כדוגמא לפורמולות מקובלות בלשון התנאים הוא מביא למשל: 'אמרו', 'מפני מה אמרו', 'לא אמרו וכדו', משניות שמנוסחות בעזרת מספרים, או מטבעות לשון כגון: 'יש ויש', 'מעשה', 'זה הכלל'.

¹² Moscovitz, Talmudic

¹³ Moscovitz, ibid, P. 51-73

¹⁴ אפרתי, תקופת הסבוראים, עמ' רעז.

¹⁵ דה פריס, לצורת עמ' 81-95; וראה עוד בנימין דה פריס, תולדות ההלכה התלמודית, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 142-

156, על יצירת מושגים והשפעתם.

התיאוריה שמציג דה פריס היא שהמשניות הקדומות מנוסחות בצורה אפיגרמית בלשון קצרה וכוללת. כנראה שכך היה נהוג בתחילה, כאשר מאמרי החכמים נאמרו בעל פה בלבד, ולכן נבחרה לשון קצרה ופסקנית כדי להקל על אפשרות הזיכרון. סגנון זה הוא החוליה המקשרת ושלב המעבר שבין הסגנון המדרשי הקדום לבין סגנון הלכות קזואיסטי. טענתו של דה פריס שעם התרחבות היצירה ההלכתית – בתי מדרשות שונים ורפיון הסמכות המרכזית – התרבו המקרים case, שדנו בהם חכמים במקומותיהם, ופסקיהם נשנו אח"כ ע"י התלמידים קזואיסטית. לבסוף, כאשר הצטבר חומר הלכתי רב, נאלצו לחזור ולכלול את הפרטים הרבים בהגדרות מופשטות וכוללות. דוגמא בולטת לכך היא מטבע הלשון 'זה הכלל', הבא בד"כ בסיום רשימה של פרטי הלכות. אמנם, מצאנו את מטבע הלשון 'זה הכלל' לאו דווקא כמסכם רשימת פרטים, אלא דווקא לאחר מאמרים כוללים. אילו היינו מוצאים את 'זה הכלל' רק כסיכום רשימת פרטים, היה מקום לומר, שגם הרשימה וגם הסיכום של 'זה הכלל' משתייכים לאותה שכבה ספרותית, אך כיוון שאנו מוצאים את 'זה הכלל' גם לאחר מאמרים כוללים, חייבים אנו להסיק, ש'זה הכלל' היא תוספת מאוחרת, שכן הכלל אינו נצרך בהכרח לגופו של מאמר.

ג. נקודת המוצא של אפרתי וגם של דה פריס, שמטבע לשון מסוים מציין ומבטא דבר אחיד¹⁶. לדעת אפרתי הפורמולה 'זה הכלל' – שמקורו של הקטע במשניות קדומות, ואילו לדעת דה פריס זוהי תוספת מאוחרת.

ר"ן אפשטיין¹⁷ אינו מקבל את התיאוריה הנ"ל וטוען, שיש סוגים שונים של 'זה הכלל'. לדעתו יש להבחין בין מקרים, שבהם ניתן להוכיח ש'זה הכלל' או חלק ממנו הם תוספת מאוחרת, לבין מקרים ש'זה הכלל' אינו מעין הפרטים שמופיעים לפני כן, אלא שהצניחו כלל ישן בצד הלכה, כשיש קשר או דמיון כלשהו ביניהם.¹⁸ מוסקוביץ¹⁹ מציין בצדק, שהרבה ממאמרי הכללים שבמשנה ובתוספתא נאמרו בסתמא וללא ציון אומריהם, כך שקשה מאד לקבוע מסמרות בהקשר לתיארוך המאמרים.

מבחינת המבנה של ההלכות בתוספתא דידן יש בתחילה רשימה של צמחים שהם כלאים בכרם, רשימה קצרה של צמחים המוגדרים כאילן ואינם כלאים בכרם, לאחר מכן מוזכר הכלל: 'זה הכלל כל המוציא עליו מעיקרו' ולבסוף רשימה של צמחים שיש לגביהם מחלוקת.

השאלות שאנו צריכים לברר הן: האם הכלל ורשימת הצמחים הם מאותו רובד ספרותי, והאם הכלל הוא המשך ישיר לאותה רשימה? האם יש התאמה מלאה בין הכלל לבין ההלכה שנקבעה ברשימת הצמחים שמוזכרים לפני הכלל? אם הכלל אינו חלק אינטגרלי של התוספתא, האם

¹⁶ אפרתי חוקר גם הסוגיות הבבליות ש'זה הכלל לאיתווי מאי' ומסיק (שם עמ' רעו) שסוגיות אלו, הן תוספת מאוחרת מתקופת הסבוראים; וראה אפשטיין, מבוא, עמ' 1039-1040.

¹⁷ אפשטיין, מבוא עמ' 1039-1043.

¹⁸ ראה עוד חידושי הריטב"א, סוכה יא ע"ב, שכרגיל יש התאמה בין הפרטים, שמלווים את הכלל לבין הכלל עצמו, אך לפעמים אין התאמה, ולפעמים אין הכלל בא לרבות שום דבר והוזכר רק לסימנא בעלמא; ראה עוד תוס' יום טוב, תרומות פ"ז מ"ג-מ"ד; זכריה פרנקל, דרכי המשנה, וורשא, תרפ"ג, עמ' 306; הרב משה אביגדור עמיאל, ספר המדות לחקר ההלכה ח"א, ירושלים תרצ"ט, עמ' כז-נח.

¹⁹ Moscovitz, Talmudic, p. 52.

ניתן לתארך את הכלל, ולקבוע אם הוא רובד מוקדם של משניות קדומות או שמא הוא תוספת מאוחרת.

המתודה, שמשתמש בה רי"ן אפשטיין (שם) כדי לתארך את הכלל, היא לבחון אותו ולהשוות אותו למקבילות שבמדרשי הלכה, תוספתא, בבלי וירושלמי, ולאחר העיון לסווג את 'זה הכלל' הנידון לאחת החלוקות שהבאנו לעיל. לכלל שלנו אין מקבילה במדרשי הלכה, ולכן לא ניתן, לפי מתודה זאת, לקבוע את קדימות הכלל לפרטי ההלכה שמוזכרים בתוספתא. המקבילה היחידה היא בירושלמי כלאים ה:ז; מעשרות ד:ג, אך מקבילה זו מוזכרת ע"י האמורא ר' חנינא בר פפא, ואף אם יש במאמר הירושלמי התאמה מלאה לכלל האמור בתוספתא (ובכך נדון להלן), אין מקבילה זו עוזרת לתיארוך התוספתא, שכן וודאי שיש כאן אזכור מאוחר של הכלל שלנו.

כאמור אפרתי²⁰ ומוסקוביץ²¹ העלו כאפשרות, שהמגמה של הכלל היא בעיקרה דיאקטית, להקל על הזיכרון ועל ההבנה של אוסף הפרטים, או של ההלכות המובאות לפניו. מגמה דיאקטית ניתן לייחס להלכה הטבועה בחותם 'זה הכלל', כאשר הכלל אינו מוסיף כלום, והוא מובן מאליו מתוך הפרטים המוזכרים לפניו. וודאי שאין זה המקרה לגבי הכלל שלנו. לא ניתן להסיק ולהגדיר כלל כלשהו מתוך אזכור הצמחים בתוספתא וסיווגם לאילן או לירק. גם אילו היינו יודעים לזהות בבירור את הצמחים שמוזכרים בתוספתא, והיינו מכירים את התכונות הרלוואנטיות בכל אחד מהצמחים הנ"ל – ספק גדול אם היינו יכולים להגיע למכנה המשותף ביניהם, ולהסיק ממכנה משותף זה, מהי ההגדרה הקובעת את הסיווג לאילן או לירק. לכן ברור שהכלל שלנו אינו בא רק למטרות דיאקטיות, והשאלות המרכזיות שיש לברר הן: אם יש התאמה מלאה בין הכלל לבין הצמחים שהוזכרו לפניו? והאם ניתן לומר שהכלל מהווה מכנה משותף לצמחים אלו? משמעות השאלות לגבי תיארוך התוספתא היא, שאם הכלל האמור בתוספתא והדוגמאות (הצמחים המוזכרים באותה תוספתא) הם מאותו רובד ספרותי, מן הדין שהכלל יבטא נכונה מכנה משותף של אותם צמחים.²²

ג. פירוש המילה 'עקר'

הרב שניאור זלמן מלאדי²³ כותב, שעצים קטנים, אשר הפירות צומחים ישירות על הגזע, אינם נקראים אילן לעניין ברכת 'בורא פרי העץ'.²⁴ נכדו, 'הצמח צדק', בחידושו למסכת ברכות²⁵ כותב, שהדרישה – שהפירות יתפתחו על הענפים ולא ישירות על הגזע – מקורה בתוספתא. לפי זה, התוספתא: 'כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק', תתפרש, שאם הפירות גדלים ישירות על הגזע, הצמח נחשב ירק, ורק אם 'אין מוציא עליו מעיקרו' – הרי זה אילן, כלומר שהפירות גדלים

²⁰ אפרתי, תקופת הסבוראים, עמ' רעז.

²¹ Moscovitz, Talmudic, p. 50.

²² אמנם ראה הרב דוד פארדו, חסדי דוד ח"א, עמ' שנו, ד"ה ומאי, שהכלל בא לאיתווי הגדרות אילן וירק להלכות ברכות, אך כאמור אין זה מסתבר כי הכלל אינו מיותר להלכות כלאי הכרם.

²³ סדר ברכות הנהנין פ"ו אות ז; נדפס גם בשלחן ערוך של הרב שניאור זלמן מלאדי, אורח חיים חלק א', כפר חב"ד: קה"ת, תשל"ח, עמ' קמז.

²⁴ הוא מציין שם בסוגריים שלעניין ברכת בורא עצי בשמים וכלאים ייחשב אילן.

²⁵ שניאורסון, צמח צדק, ברכות מ ע"ב ד"ה ועל הפירות.

על ענפים ולא ישירות על הגזע. הבאנו פרשנות²⁶ זו של הרב שניאור זלמן מלאדי,²⁷ כי יש בה שתי נקודות שראויות לציון:

א. 'כל המוציא', לדעתו, מתייחס לפירות.

ב. 'מעיקרו' – משמעותו – מגזעו.

הכלל בתוספתא דידן הוא:

זה הכלל – כל המוציא עליו מעיקרו – הרי זה ירק, וכל שאין מוציא עליו מעיקרו – הרי זה

אילן.

יש מילה משמעותית מאד במשפט זה, שצריך לברר את משמעותה. המילה 'עיקר' אינה ברורה כל עיקר. מקורה של המילה הוא ארמי כפי שמציין ר' דוד בן יוסף קמחי, בספר השרשים לרד"ק, ערך 'עקר', והמקום היחיד, שמילה זו מוזכרת בתנ"ך, הוא בס' דניאל (ד, יב; וראה שם כ, כג): 'ברם עקר שרשוהי'. הרד"ק כותב:

כל דבר הנהרס או הנתלש מעקרו יפול בו לשון עקירה, כלומר הסרת העקר **כי השרש הוא**

עקר בארמית, ברם עקר שרשוהי (דניאל ד, יב). וכן רבותינו ז"ל הרגילו לקרוא ליסודי

הדברים עקר...

כלומר, פירושה של המילה 'עקר' הוא שורש. מצאנו למילה זו כמה הוראות וקאהוט ב'ערוך השלם' בערך 'עקר' מציין כמה מהן: שורש ויסוד, תלישת הנטוע, אישה שאינה יולדת, ראש דבר. גד בן עמי צרפתי²⁸ עמד על הקשר שבין שורש האילן לבין מובנה של המילה בהקשרה המופשט.²⁹ לגבי ההוראה המוחשית של המילה 'עקר' כמציין מקום ספציפי בעץ כותב בן יהודה במילון בערך 'עקר':

החלק התחתון של האילן או הצמח שמתחת לאדמה, שורש = root, ושממעל לאדמה – גזע

= ...stock

והוא מביא ראיות מתוך ספרות חז"ל שמצאנו את המילה 'עקר' בהוראה של גזע ושל שורש. פליקס,³⁰ לעומת זאת, כותב:

²⁶ פרשנות זו נידונה רבות בהקשר לדיון על ברכתו ועל איסור ערלה שבפרי ה"מאלינס" = פתל; ראה הרב יהודה ליב צירלסון, לב יהודה, או"ח סי' יד עמ' כח, קישיוניו תרצ"ו; הרב ברוך ב"צ רפפורט, ספר אור עולם כרך א', כפר חב"ד: מכון ליובאוויטש, תשנ"ה, עמ' 195, 199; הרב ש"י זין, "בדין ערלה ובגדרי ברכה בפרי ה"מאלינס", ישורון, תשנ"ז, עמ' קנז-קס; לעומת זאת, הרב אלעזר הכהן ברכה, ספר אור עולם, שם, עמ' 173, והרב אברהם בנימין רבינוביץ, שם, עמ' 214, שדוחים פרשנות זו הן מהתוספתא והן בדברי הרב שניאור זלמן מלאדי.

²⁷ נראה שהרב שניאור זלמן מלאדי הושפע ונגרר בפרשנותו אחר ההגדרה, שמובאת בתלמוד הבבלי, ברכות, שתובא לקמן, העוסקת בברכת הפרי, ולכן תופש הפרי מקום נרחב בהגדרה. בתוספתא לעומת זאת, אין אנו עוסקים בברכות הנהנין, אלא בזריעת הצמח וחייב הרחקתו מן הכרם. לכן נראה, שאין מקום לפירוש זה, וראה עוד מה שכתב אפטוביצר, תוספתא, על התוספתא שלנו שהוסבה ע"י הראשונים לנושא ברכות הנהנין.

²⁸ גד בן עמי צרפתי, "שינויי משמעות של המילים", לשוננו לעם מ"ב (תשנ"א), עמ' 4.

²⁹ ראה עוד גד בן עמי צרפתי, "מונחי המתמטיקה של משנת המידות" לשוננו 24 (תש"ד) עמ' 76, שהמילה 'עקר' שימשה אפילו בהוראה של שורש במובן המתמטי.

ובשרף העיקרין: **כרגיל בספרות חז"ל עיקר היינו השורש**, ברם כאן ברור שהכוונה גם לגזע

– את השרף מוציאים אמנם גם מן השורש, אך בעיקר מן הגזע והענפים.

ובהערה 188 מוסיף פליקס:

ואף מצינו הבחנה בין השורש לגזע: 'עולה מגזעו – מין אילן, משרשיו – מין ירק' (ירושלמי,

כלאים ספ"ה ל ע"א). בתוספתא, (כלאים ג: טו): 'כל המוציא עליו מעיקרו, הרי זה ירק וכל

שארין מוציא עליו מעיקרו, הרי זה אילן' – ברור כאן **שעיקר היינו שורש**, להוציא את

הגזע...

לדעתנו, בספרות חז"ל, ואנו מגבילים את עצמנו למשנה ולתוספתא, ההוראה של המילה 'עיקר' איננה חד-משמעית, וכפי שנראה להלן.

מצאנו בתוספתא תשעה עשר מקורות, ובמשנה – שבעה, שהם רלוונטים, ואשר בהם המילה 'עיקר' מציינת מיקום באילן ולא מושג מופשט כאחת ההוראות שהזכרנו לעיל.

1. 'עקר' = גזע (בתוספתא)

1. תוספתא דמאי ג:ה: 'עיקרי תאנים ודליות של ענבים' – 'עיקרי' מקביל ל'דליות של ענבים'. הדליות הן ענפים מודלים שיש עליהם פרי, וכיוון שהם מוכרים לחבר, יכול החבר לתת מהפירות לעם הארץ. לכן נראה שמדובר בגזע של התאנים.

2. תוספתא תרומות ז:יא: 'התולעין שבעיקרי אילנות' – נראה שהן התולעים שבגזע.³⁰

3. תוספתא שביעית א:ז: 'אלו הן עוגיות אילו בדידין שבעיקרי אילנות' – בדיד הוא הכלי, שבעזרתו חופרים את העוגיה סביב האילן, והם נשענים על גזעו של אילן.³²

4. תוספתא מועד קטן יב:יג: 'אילו הן עגיות אילו בדידין שבעיקרי אילנות' – כנ"ל.

5. תוספתא שביעית א:ח: 'לא יקנח שרף בעיקר' השרף הוא בעיקר בגזע, כפי שביאר פליקס (לעיל), וכן נראה בתלמוד הבבלי, נדה ח ע"ב: 'בקטפא דגוזא'.

6. תוספתא שביעית ג:יז: 'המשרש עיקר חרוב וסדן שקמה לעצים' – גזע החרוב משמש לעצים ולא השורשים.

7. תוספתא כלאים ג:ד: 'מותח את החוט לעיקר גפנים, אם היו כולן נוגעות בחוט, הרי זה כרם...' – הבדיקה אם הגפנים מכוונים ע"י מתיחת החוט היא לגזע הגפן.

8. תוספתא כלאים ג:ט: 'היו לו שתי שדות זו למעלה מזו... זורע את התחתונה... עד שמגיע לעיקר הגפנים' – רק גזע הגפן יכול להיות נקודת ציון ולא השורשים המתפשטים.

³⁰ פליקס, ירושלמי ח"ב, עמ' 153.

³¹ ראה ליברמן, תוספתא, עמ' 493.

³² ראה ליברמן, תוספתא, עמ' 489.

9. תוספתא כלאים ד:א: 'רבן גמליאל ובית דינו התקינו שיהו מרחיקין ארבע אמות מעיקר הגפנים... – כנ"ל 8.

2. 'עקר' = שורש (בתוספתא)

1. תוספתא שביעית א:ה: 'בית שמאי אומרים משקה על הנוף ויורד על העיקר' – בדרך כלל משקים את השורשים, וראה להלן 14.
2. תוספתא שביעית ה:ג: 'עיקר הבלבסין עיקר ורד... אין להן ביעור'.
3. תוספתא שביעית ה:ו: 'עיקר חרוב ועיקר האגה... אין להן ביעור'.
- פליקס טוען שעיקרים אלו הם שורשי הצמחים שמשתמשים בהם להפקת צבע.³³
4. תוספתא שבת ד:ט: 'ואחד קמיע של עיקרין'.
5. תוספתא שבת יב:יג: 'וכוס עיקרין' – רש"י, שבת קט ע"ב, ד"ה וכוס, מפרש: 'משקה שכותשין לתוכו עיקרי³⁴ ירקות ובשמים'.
6. תוספתא מועד קטן ב:י: 'וכוס עיקרין'.
7. תוספתא יבמות ח:ד: 'לשתות עיקרין'.
8. תוספתא יבמות ח:ד: 'לשתות עיקרין'.
9. תוספתא עבודה זרה ג:ד: 'כוס עיקרין'.

3. 'עקר' = גזע (במשנה)

1. כלאים פ"ו מ"א: 'מודדין ארבע אמות מעיקר הגפנים' – המדידה היא מהגזע של הגפן השניה, שכן מן השורשים המתפשטים אי אפשר למדוד.
2. כלאים פ"ז מ"א: 'הארכובה שבגפן אין מודדין לה אלא מן העיקר השני' – כנ"ל.
3. כלאים פ"ז מ"ב: 'המבריק שלש גפנים ועיקריהם נראים' – הגזע נראה ולא השורשים התת-אדמתיים.³⁵
4. ערלה פ"א מ"ז: 'בשרף העיקרים' – השרף הוא בגזע כמבואר לעיל.

³³ פליקס, שביעית ח"ב, עמ' 108 שהכוונה לשורשים של הוורד התרבותי, שהוא בעל פרחים אדומים, ואשר יש להניח שגם בשורשיו, ישנו הצבע האדום אנטוקין. בשאר הצמחים, מפרש פליקס, שמדובר בשורשי הצמחים, שהפיקו מהם צבע, אף שמודה שאין לגביהם מידע, שהשתמשו בשורשיהם לצורך זה.

³⁴ ראה ליברמן, בביאור הארוך לתוספתא, מועד ח"ג, ניו יורק: בית המדרש לרבנים, תשכ"ב, עמ' 192 שו' 39, שמביא את פירוש רש"י וכותב בסוגריים 'שורשי'; וכן הסביר גם קאהוט, ערוך השלם ח"ו עמ' רנב, ערך עקר; וראה עוד עמנואל יעקובוביץ, הרפואה והיהדות, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1966, עמ' 195 ואילך.

³⁵ ראה מילון Jastrow ערך 'עקר' שמביא את המשנה הנ"ל ומתרגם: 'and the roots of the sets are visible' ולדעתנו, אין זה נכון, שכן השורשים אינם נראים.

4. 'עקר' = שורש (במשנה)

1. שביעית פ"ב מ"ד: 'אף משקה הוא את הנוף אבל לא את העיקר' – בשביעית מותרת רק השקיה שלא כדרכה – על הנוף ולא על השורשים, ראה פירוש הר"ש משאנץ למשנה זו. ובפירוש המשנה לרמב"ם, מהדורת ש"ס וילנא, במשנה זו ציין מפורשות: 'והעיקר הוא השרש', אך במהדורת הרב קאפח³⁶ כתב: 'ועיקר, גזעו'.
2. שביעית פ"ז מ"ב: 'עקר הלוף השוטה ועקר הדנדנה... אין להם ביעור' – פליקס³⁷ טוען שמדובר בשורשי הצמחים, שמפיקים מהם צבע.
3. שבת פ"ד מ"ג: 'וכוס עיקרים' – כנ"ל.

לסיכום, אנו מוצאים במשנה ובתוספתא אזכורים של המילה 'עקר' במובן של שורש האילן, אך גם של גזע האילן. בתוספתא מצאנו 9 אזכורים שמשמעותם היא גזע האילן, ובמשנה – ארבעה, לעומת 9 אזכורים בתוספתא ושלושה – במשנה, שמשמעותם היא שורש האילן. בהתחשב בעובדה, שרבים מהמקורות, שמשמעותם היא שורש הם מושג שווה 'כוס עיקרין', נראה לנו, בניגוד לדברי פליקס, שהדברים שקולים, ואולי אף נוטים לכך שהמשמעות הנורמטיבית של 'עקר' בספרות חז"ל היא גזע ולא שורש.

וכן נראה שגם, כשהוראת המילה 'עיקר' היא שורש, היא אינה בניגוד לגזע, אלא בניגוד לענפים ולנוף האילן. ה'עיקר' של האילן – פירושו – החלק המרכזי של האילן, זה הקבוע והמושרש באדמה. לכן לפעמים הכוונה היא לשורשי האילן, ולפעמים הכוונה לחלק התחתון של הגזע.

ד. פרשנויות לתוספתא

- נאמרו פרשנויות רבות לכלל האמור בתוספתא, נציע כאן את הפרשנויות האפשריות:
- א. ירק הוא צמח שבתחילת יצירתו, לאחר הנביטה ייצאו עלים, לעומת העץ, שמוציא גזע מן השורשים.
 - ב. ירק הוא צמח שאין לו גזע, אלא מן השורשים יוצאים עלים, ויוצרים גזעול או גבעול, כדוגמת צמח הבננה.³⁸
 - ג. ירק הוא צמח שמן הגזע-גבעול יוצאים עלים, בניגוד לאילן, שהחלק התחתון של הגזע הוא חשוף ורק חלקו העליון של הגזע מתפצל לענפים, ועל ענפים אלו גדלים העלים.
 - ד. אילן הוא צמח בעל גזע רב שנתי, והירק לעומת זאת, קמל ומתייבש וחוזר וצומח מן השורשים לאחר החורף.³⁹

³⁶ משנה עם פירוש הרמב"ם, סדר זרעים, מהד' קאפח, ירושלים תשכ"ג, עמ' קמ; אך הרב יצחק שילת הפנה תשומת לב, שההבדל בין הדפוס למהדורת קאפח, אינו נובע מהבדלי מהדורות אלא מהבדלים בתרגום. כמו שבארמית המילה 'עקר' יכולה להתפרש בשני אופנים, כן בערבית המילה 'אצלחה' המוזכרת בפירוש המשנה להרמב"ם (מהד' קאפח עם המקור הערבי, עמ' רכז), יכולה להתפרש גזעו וגם שורשו. וראה בעניין זה הערתו של הרב קלמן כהנא, להגדרת עץ, עמ' רז-רח הערה 6.

³⁷ פליקס, שביעית ח"ב, עמ' 122 שעיקר הלוף היא פקעת הלוף המנומר, ועיקר הדנדנה היא פקעת הדנדנה הרפואית, ובניגוד לחלק העל-אדמתי המתכלה, החלק התת-אדמתי מתקיים, ולכן אין לו ביעור.

³⁸ ראה ר' אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, פרק נו, עמ' רנח.

- ה. פרי שגדל מן השורשים נחשב ירק, ואם הוא גדל מן הגזע ומן הענפים הוא עץ.⁴⁰
- ו. אם הפירות גדלים ישירות על הגזע, נחשב הצמח ירק, אך אם הוא גדל על ענפים הוא עץ.⁴¹
- ז. צמח, שמוציא פירות תוך שנה אחת, נחשב ירק. לדעה זו מתפרשת המילה 'מעיקרו' מתחילתו.⁴²

המכנה המשותף בין שלושת הפירושים האחרונים (ה', ו', ז') שהם עוסקים בפירות הצמח, אם במיקומו של הפרי על הצמח (פירושים ה', ו') ואם במהירות הופעתו (פירוש ז'). פירושים אלו, המעמידים את הפרי במרכז, מושפעים מהכלל של התלמוד הבבלי, ברכות מ ע"ב (שנעסוק בו להלן): 'היכא מברכינן בפה"ע? היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואא...'. והרב דוד פארדו, בפירושו 'חסדי דוד' לתוספתא (לעיל פירוש ה') אף כותב זאת, במפורש, שבפירושו זה הוא מתאים בין הכללים של התוספתא, וזה האמור בתלמוד הבבלי. אך אם ננתח את התוספתא כשלעצמה, כמקור עצמאי,⁴³ פירושים אלו אינם ניתנים להיאמר מכמה סיבות:

1. כאמור בתוספתא נאמר: 'כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק'. לפי פירושם אלו 'כל המוציא' מתייחס לפירות. אמנם החלק הראשון של הכלל ניתן להתפרש בצורה זו, שכן 'הרי זה ירק' יכול להיות גם שהצמח נחשב ירק וגם שהפרי נחשב ירק; אך הסיפא של הכלל 'הרי זה אילן' בוודאי אינו מתייחס לפירות הצמח, אלא לצמח עצמו, ואילו לפי פירושם היה צריך להיאמר: 'הרי זה פרי העץ'. יתר על כן, 'כל המוציא עליו' בוודאי מתייחס רק לצמח, שכן רק הוא מוציא עלים ולא הפרי.
 2. גם מתוך הקונטקסט של התוספתא ניתן להוכיח שהנושא הוא סיווג הצמחים בלא התייחסות לפירות, שכן הנושא של התוספתא הוא איסור כלאי הכרם ולא ברכת הפירות כבתלמוד הבבלי. כדי לקבוע אם יש איסור כלאי הכרם, יש לקבוע דינו של צמח בלא קשר ובלא התייחסות לפירותיו.
 3. העובדה, שהדוגמאות ומיני הצמחים המוזכרים בתוספתא הם עצי סרק ולא עצי פרי (כפי שנראה להלן), מוכיחה שמגמת הכלל של התוספתא לסיווג צמחים היא בלא קשר והתייחסות לפירות.
- פירוש ד', שהוא פירושם של הגאונים (נעסוק בו להלן) מפרש את המילה 'כל המוציא' – כל צמח המתחדש. פרשנות זו יכולה, אמנם, להיאמר, אך לדעתם העיקר חסר מן הספר, כי בכלל של התוספתא אין התייחסות למשך החיים של הצמח, קמילתו והתייבשותו. נוסף על כך, לדעתם, המילה 'עליו' או 'עלין' אינה משמעותית, והכל תלוי אם הצמח מתחדש מן השורשים או מהגזע.

³⁹ ראה שמעון קיירא, הלכות גדולות, מהד' הרב הילדסהיימר, עמ' 56.

⁴⁰ ראה הרב יואל סירקיס, בית חדש, או"ח סי' רג; וכן הרב דוד פארדו, חסדי דוד, תשנ"ד, עמ' שנו-שנח.

⁴¹ הרב שניאור זלמן מלאדי, ראה לעיל הערה 23.

⁴² ראה ר' אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, עמ' רנז, הערה 25, עפ"י גרסתו-פרשנותו של הרשב"א, חידושי הרשב"א לברכות מג ע"א, שבמקום 'מעקר', כתב 'כל שמתחילת ברייתו מוציא עליו...'.⁴³

⁴³ ישנה, אמנם, מחלוקת בין הפרשנים והחוקרים, אם התוספתא נסמכת היא למשנה, בעניין זה ראה פרידמן, תוספתא, במבוא; פרידמן שמא יהודה, "מקבילות המשנה והתוספתא", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ג, כרך ראשון, תשנ"ד, עמ' 15-22 – אך בוודאי, שאין היא נסמכת למקורות מאוחרים של התלמוד הבבלי.

פירוש א', שהוא, לדעתנו, קרוב לפשט התוספתא, עדיין צריך בירור מהבחינה הבוטאנית. כל צמח, בין אילן ובין ירק, מיד לאחר הנביטה מוציא כמין עלים הנקראים פסיגים,⁴⁴ ולכן אין בתכונה זו כדי לסווג בין אילן לבין ירק. אמנם, יש להבחין בין סוגי הצמחים בהמשך גדילתם. מיני עצים רבים, צמחים ממשפחות הסולניים והקטניות, לאחר הופעת הפסיגים, מצמיחים גבעול. אך ישנם צמחים אחרים, שיכולים מבחינתנו להיות מסווגים כירק, אשר גם בהמשך גדילתם, אינם מצמיחים גבעול וממשיכים להצמיח עלים, ורק בשלב מאוחר מאד של צמיחתם מוציאים גבעול פריחה; דוגמא לצמחים אלו דגניים, שושניים (בצל, שום, נרקיס) ורוב ירקות העלים. כסיכום ביניים, נוכל לומר שפירושים א', ב' ג', יכולים להתקבל כפרשנות התוספתא. בפירוש א' המילה 'עלים' – משמעותה עפ"י המובן הצר והמקובל, ובפירוש ב' המילה מקבלת משמעות רחבה יותר, והיא באה במשמעות של גזעול או גבעול מפני שהעלים הם היוצרים את הגזעול. פירוש ג' שונה בכך שלשיטה זו המילה 'עקר' מתפרשת כגזע.

בפרק הבא נעסוק בזיהוי הצמחים המוזכרים בתוספתא, ובעזרתם ננסה להגיע להגדרה יותר מדויקת של התוספתא.

ד. זיהוי המינים המוזכרים בתוספתא

יש חשיבות לחקור אחר זיהויים של הצמחים המוזכרים בתוספתא מכמה טעמים. אם, אכן, נצליח לזהותם, נוכל להתחקות אחר תכונותיהם ודרך גידולם, ונוכל להבין טוב יותר את דרך סיווגם של חז"ל. התוספתא מונה ארבעה צמחים ומסווגת אותם כאילן: 'הקנים החגין והוורד והאטדין – מין אילן', ובהמשך כותבת התוספתא: 'זה הכלל'. השאלה היא האם יש קשר בין הרשימה של מיני האילן, שמובאת בתחילת ההלכה, לבין הכלל האמור לאחר מכן. כמובן שיהיה לכך גם השלכה לשאלה, אם הכלל האמור הוא תוספת מאוחרת, או שהוא חלק אינטגרלי של הדיון והתלבטות התוספתא בסיווג הצמחים. הזיהוי חשוב גם ברשימת הצמחים הנוספת המובאת בהמשך התוספתא, שלגביהם יש מחלוקות, כי אם, אכן, נושא המחלוקת הוא אם לסווג את הצמח לאילן או לירק, כי אז יש חשיבות בחקר תכונות הצמח ודרך גידולו.⁴⁵ ע"י כך נוכל להבין את הסיבות שבגינם נחלקו החכמים, ואולי נוכל גם להבין את הכלל האמור וסיבות הבאתו.

⁴⁴ ראה האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב, תל אביב תשמ"ח, עמ' 175.

⁴⁵ ברשימת הצמחים הנוספת, יש למשל הכישות, ולגבי יש מחלוקת בתוספתא בין ר' טרפון וחכמים. הרבה מהראשונים מסבירים שהמחלוקת בין ר' טרפון לחכמים והדיון בבבלי, שבת, קלט ע"א, נובע מהגדרות אילן וירק: רש"י שבת קלט ע"א ד"ה כשותא; רשב"א שבת שם; המיוחס לריטב"א שבת שם (הוא פי' הר"ן); מאירי שבת שם. אמנם הוא כותב שהצמח דומה לירק, ולכן החמיר לוי לבני בשכר. בחידושי הריטב"א למסכת שבת שם, תש"ן, עמ' תתקו, חולק על פירושים אלו, ואומר שאין זה הספק של הגמ'. לדעתו, הגדרת אילן והגדרת ירק היא ברורה, והספק של הגמ' הוא האם הכשות נחשב אוכל אם לאו. ראה ישעיה בן מאלי דיטראני, פסקי הרי"ד, למסכת שבת שם, תשכ"ד, עמ' תתפ, שהמחלוקת ביניהם היא בגלל שצמח הכישות הוא טפיל. לדעת חכמים הכשות נחשב ירק, ולדעת ר"ט אין כללים בכרם, כי הצמח טפיל לצמחים רב-שנתיים, ולכן הוא גם טפל להם, וראה ליברמן, תוספתא, עמ' 636 שו' 58; אברהם אופיר שמש, הרקע, עמ' 184. ראה עוד הרב ישעיהו קרליץ, חזון איש, ערלה סי' יב ס"ק ג ד"ה תוס', שלדעת חכמים הצמח נחשב ירק ואסור בכלאי הכרם, אך מותר בכלאי זרעים, כי הצמח דומה מבחינת צורתו לאילן, וכלל גדול הוא בכלאים, שהלכו אחר מראית העין (ראה רמב"ם הל' כלאים פ"ג ה"ה). לזיהוי הכישות = Cuscuta ראה: לעף, פלורה, ח"א עמ' 453 וח"ב עמ' 415; ליברמן, תוספתא, עמ' 601; פליקס, כלאי, עמ' 146; ראה גם כסלו, הגדרות, עמ' 396 הערה 48, שטוען בצדק, שהכישות הוא בוודאי צמח חד-שנתי, שכן הוא נטפל לצמחים משירי נצר

מלאכת הזיהוי היא קשה ומלאת מוקשים. לא בכל הצמחים יש מסורת רצופה, ולכן יש להתייחס, לדעתנו, למחקר מסוג זה בזהירות. ביטוי לבעיית רצף של קבלה ומסורת בנושא זיהוי הצמחים, אנו מוצאים בדברי ר' משה מקוצי, סמ"ג, ל"ת, רעט, שנדרש לנושא זה לגבי איסור כלאים: 'ולפי שאין המון העולם מכירין רוב המינין טוב לזהר מכולם'.⁴⁶ כדוגמה לקושי בזיהוי צמחים, אפשר להזכיר את בעיית הזיהוי של שיבולת השועל, שרבים מהפרשנים הראשונים זיהו אותה כשיבולת שועל הנקראת בימינו 'קווקער', ופליקס וחוקרים נוספים זיהו אותה כשעורה דו-טורית.⁴⁷ במבוא לספר 'עולם הצומח המקראי'⁴⁸ דן פליקס בבעיית זיהוי צמחים של המקרא ושל ספרות חז"ל.⁴⁹

הבעיה מתחילה, ראשית לכול, עקב מרחק הזמן מאז ספרות חז"ל לזמננו. אין רצף של מסורת לגבי זיהוי הצמחים, ואף אין הכרח ששמות של צמחים הקיימים בלקסיקון שלנו, זהה לאלו של זמן חז"ל. שמות הצמחים מתקופת חז"ל, שמוזכרים בספרות חז"ל, בספרות החיצונית, בספרות היוונית ועוד, מוזכרים בשפות שונות, ולפעמים יש אי-התאמה בין השמות⁵⁰, ועל כגון דא כתב ר'

כמו האיזמא וההגה, וברגע שהחלק העל אדמתי מתנוון – יתנוון הכישות גם כן. ייתכן אמנם, שקיימים סוג כישות רב-שנתי, אך זה יהיה טפיל לעצים, או לשיחים רב-שנתיים בלבד ולא להגה או לאיזמא, כמתואר בספרות חז"ל. לתיאור הצמח, ראה גם מ' זהרי, כל עולם הצמחים, תל אביב, 1978, עמ' 335.

⁴⁶ אך מאידך, ראוי לציין את דברי ר' אשתורי הפרחי, כפתור ופרח, עמ' רסג שכתב: 'ודע שרוב כל הזרעים והעשבים והפירות הללו נמצאים אתנו פה בארץ הערבה ובשמים'. מ"מ ראה זהר עמר, "הרב אשתורי הפרחי וצמחי ארץ ישראל" סיני קיב (תשנ"ג) עמ' רסג-רעב, שאף ר' אשתורי הפרחי שטייל לאורכה ולרוחבה של ארץ ישראל, הסתמך לרוב על פירושים של חכמים, שקדמו לו, למרות שאלו לא הכירו את נופה של ארץ ישראל וצמחייתה, ורק לגבי צמחים שאין להם אזכורים מוקדמים, הוא מסתמך על ניסיונו ומחקרו.

⁴⁷ בעיית זיהוי שיבולת השועל, היא דוגמה קלאסית של הבדלי גישות בין עולם ההלכה לבין חוקרים מודרניים (אף שהסתירה אינה הכרחית). ראשוני אשכנז וצרפת זיהו את שיבולת השועל, עפ"י המסורת שהייתה נהוגה באשכנז ובצרפת, כצמח 'אווינה' (בצרפתית: avoine), הנקרא בימינו שיבולת שועל ו'קווקער'; ראה ר' גרשום מנחות ע"ב; רש"י מנחות שם; רש"י פסחים להע"א; ערוך, ערך שבל, בשם יש אומרים; רא"ש, פירוש למשנה כלאים א:א; מאירי פסחים להע"א; מהרי"ל בתחילת הל' מצות; לקט יושר, ח"א או"ח, עמ' עד. אמנם, ישנם פרשנים שמסורת אחרת הייתה בידם, ראה למשל: רבינו נתן אב הישיבה בפירושו למשנה כלאים א:א ד"ה פירוש אחר כתב: 'השעורים ושיבולת שועל אלשעיר' וסנבלה אלתעלב מותר לזרעם יחד שכולם שעורים אלא שזה מחודד משני צדדים וזה מארבעה צדדי'; ובפירוש המשנה לרמב"ם א:א, מהד' קאפח: 'סנבל אלתעלב והיא השעורה המדברית'.

החוקרים המודרניים, ופליקס בראשם, התנגדו לזיהוי של ה'אווינה' משתי סיבות מרכזיות: ראשית, לדעתם, צמח זה לא גדל בארץ ישראל בתקופת המשנה; בנוסף, צורת השיבולת של שיבולת שועל אינה ישרה כמו זו של השעורה, ואינה דומה לה כלל. ראה פליקס, כלאי, עמ' 24-29; לכן פליקס טוען, ששיבולת שועל היא השעורה הדו-טורית. על הפולמוס שיצר זיהוי זה, בניגוד למסורת המקובלת אצל ראשוני אשכנז וצרפת, ראה הרב שרגא קריזלר, קובץ שערי ציון (שי"ל ע"י כולל אמרי יושר תורת כהנים), שתמך בזיהוי של פליקס, וכתב שיש לחשוש לדבריו לחומרא, ולעומת זאת, ע"י הרב יונה מרצבך "הלכות פסוקות וזיהוי מדע בכפיפה אחת", עלה יונה, ירושלים תשמ"ט, עמ' תמו-תמט; הרב יוסף אפרתי, "לשאלת זיהוי שיבולת שועל", הליכות שדה 57 (תשמ"ט), עמ' 11-15, וע"ע תגובת פרופ' פליקס להתקפות נגדו: "לזיהוי שיבולת שועל", הליכות שדה 59 (תשמ"ט), עמ' 19-22. ראה עוד מרדכי כסלו, "לזיהוי שיבולת שועל", סי' מנחה לא"ש, ירושלים, תשנ"ח, עמ' 155-168, שתומך בזיהוי ה'אווינה'; וראה זהר עמר, גידולי, עמ' 79; שמש, ברכות הנהנים, עמ' 100-102.

⁴⁸ פליקס, המקראי, עמ' 4-12.

⁴⁹ ראה גם פליקס, עצי פרי, עמ' 12-21; עמר, גידולי, עמ' 23-26.

⁵⁰ יש בעיה של זיהוי צמחים גם בספרות היוונית, וכדוגמה לכך - הדיון לגבי אזכור המילה היוונית *Phyta rhodu*, שבספר בן-סירה, שיש שהציעו לזהותו כהרדוף הנחלים, ולעף סבר שהוא הוורד, ראה פליקס, עצי בשמים, עמ' 62.

בנימין מוספיא במוסף הערוך, ערך פריש⁵¹: 'כי שמות הפירות משתנים מלשון ללשון במקומות ובזמנים נפרדים... וה' יניקנו משגיאות'.⁵²

הבעיה השנייה היא, שתיאורי הצמחים במקרא ואף בספרות חז"ל, אינם תיאורים שנכתבו עקב מחקר סיסטמטי של הטבע, אלא הם תיאורים שהובאו במקרה, לצרכים ספציפיים כגון תיאור נבואי במקרא, צורך הלכתי, או אגדי בספרות חז"ל. על כן, ישנם חוקרים שטענו, שאין אפשרות להגיע לחקר האמת בכל הקשור לזיהוי צמחי המקרא,⁵³ ואילו היו עוסקים בספרות חז"ל, היו טוענים את אותן טענות גם לגבי זיהוי צמחים בספרות חז"ל.⁵⁴

פליקס מציין, שהנחת היסוד של מחקריו על זיהוי צמחים היא, שהצמחייה של ארץ ישראל לא נשתנתה במשך השנים. לכן, לדעתו, יש לבחון את הצמחים מספרות חז"ל עפ"י תיאורם של חז"ל, לאור המציאות הקיימת היום בארץ ישראל, תוך שימת לב לאזורים השונים של הארץ, הבדלי האקלים והקרקע.⁵⁵ לכן הדרך לזהות צמחים היא ע"י השוואת התיאורים שכתובים בספרות חז"ל עם הצמחים הקיימים היום, ולאור הידוע לנו בתחום הבוטאניקה. כמו כן ניתן לזהות צמחים בעזרת פילולוגיה ואטימולוגיה, עפ"י שמות הצמחים בעברית ובארמית והשוואתם עם שמות באכדית, מצרית או ערבית. ניתן להשתמש גם במקורות חיצוניים, כגון התרגומים, ספר בן-סירא, ספרי יוסף בן מתתיהו, וכן הספרות המדעית היוונית.⁵⁶ סיכומם של דברים – המחקר החדש מבוסס על שילוב של ענפי מחקר שונים: בוטאניקה, בלשנות, היסטוריה, ארכאולוגיה, וע"י הצלבת המידע ובחינת הנתונים מתוך ראיית מכלול הראיות, ניתן להגיע לזיהויים של צמחים במידה סבירה של מהימנות. עם זאת, כאמור, נדרשת מידה רבה של זהירות.

אמנם, ראוי לציין שישנן כמה נקודות תורפה בשיטת זיהוי הצמחים. ההנחה שהצמחייה של ארץ ישראל לא השתנתה, עדיין צריכה ראייה. בפרט, הדבר הוא בעייתי כשמדברים על צמחים תרבותיים, שלגביהם ניתן להניח, שחלו אי אלו שינויים במשך הדורות. כמו כן, כפי שכבר כתבנו, התיאורים שמובאים בספרות חז"ל הם בדרך כלל חלקיים, ויכולים להתאים לכמה צמחים.⁵⁷ לא תמיד הידע הבוטאני בזמן חז"ל תואם את הידוע לנו היום. אין ספק א"כ שיש להתייחס בזהירות מירבית לשיטה זו של מחקר, אך, מאידך, אי אפשר להתעלם מהתרומה הנכבדה שיש בכך להבנת הריאליה של ספרות חז"ל.

⁵¹ ראה קאהוט, ערוך השלם.

⁵² ראה שמש, ברכות הנהנים, עמ' 344, שמביא כמה דוגמאות של שמות זהים, שמכוונים לצמחים שונים.

⁵³ ש' בודנהיימר, החי בארצות המקרא, ח"א, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"י, עמ' 304-305, ולדעתו ניתן לזהות בערך 20% מצמחי המקרא.

⁵⁴ ראה פליקס, עצי פרי, עמ' 16, משווה בין בעיית זיהוי הצמחים במקרא לבין אלו, המוזכרים בספרות חז"ל.

⁵⁵ פליקס, המקראי, עמ' 6, ושם מציין שאחת הטעויות החמורות שנעשו ע"י פרשנים לאורך הדורות, שהם זיהו את הצמחים שגדלו בארץ ישראל, עם צמחים שגדלו בסביבת מגוריהם; ראה גם פליקס, עצי פרי, עמ' 13; אברהם אופיר שמש, "הרקע לכמה זיהויים מסופקים של רש"י למונחי צומח בספרות חז"ל", סידרא, יח (תשס"ג), עמ' 178-192, ובמיוחד בעמ' 190; שמש, ברכות, עמ' 18, שם עמ' 351-352.

⁵⁶ פליקס, עצי פרי, עמ' 14-15.

⁵⁷ דוגמה טובה לכך, הוא המחלוקת שבין פליקס לוויכסלפיש בעניין זיהוי ההיזמי. מתוך מכלול תכונות ההיזמי, המתואר בספרות חז"ל, קובע מ' וויכסלפיש, הצמחים, עמ' 271 שרק שני צמחים מתאימים לזיהוי ההיזמי וההיגי, כיוון שרק שניהם פונדקאים של הכישות (בבלי שבת קז ע"ב), ופליקס, עצי בשמים, עמ' 184, מוצא צמח שלישי הקידה השעירה, ולדעתו זהו ההיגי, וההיזמי הוא ההגה המצוי, אותו צמח אשר וויכסלפיש זיהה כהיגי. וויכסלפיש, לעומת זאת, אינו מקבל זיהוי זה, ראה שם עמ' 277; וראה עוד להלן זיהוי ההיגי.

פליקס סוקר את החוקרים המודרניים שעסקו בתחום זה של מחקר. לגבי זיהוי צמחי המקרא הוא מזכיר את ר' יהוסף שווארץ בספרו 'תבואות הארץ', את ברוך ציזיק בספרו 'אוצר הצמחים', את ד"ר אפרים וחנה הראובני, והחשוב מכולם החוקר בן המאה ה-19 עמנואל לעף בספרו 'Die Flora der Juden'. לאלו אנו נוסיף את זיהוי וביאורו של ליברמן לתוספתא כפשוטה, וכמובן, את ספריו הרבים של פרופ' יהודה פליקס עצמו, שעסק רבות בתחום זה. מן השנים האחרונות - זהר עמר בספרו 'גידולי ארץ ישראל בימי הביניים', וכן אברהם אופיר שמש, בחיבורו לשם קבלת תואר דוקטור - 'ברכות הנהנים'.

יש לצרף זאת, לזיהויים שכתבו הפרשנים הקלאסיים של ספרות חז"ל לאורך הדורות,⁵⁸ ובפרט, ראוי להזכיר את הערוך של ר' נתן הרומי וההוספות של ר' בנימין מוספיה וקאהוט. ראוי לציין, שכל החוקרים המודרניים שעסקו בתחום זה השתמשו בספרי המדע והטבע של הסופרים היוונים והרומים, ובראש ובראשונה - תלמידו של אריסטו, תיאופרסטוס בספריו 'Historia Plantarum' ו-'De Causis Plantarum', וכן פילניוס בספרו 'Naturalis Historiae', ודיוסקורידס 'De Materia Medica'.

רשימת הצמחים, שברצוננו להתחקות אחר זיהוים היא: הקנים, החגין, הוורד, האטדין, החצב, הכישות והצלף, אך בתחילה נעסוק רק בארבעת הצמחים הראשונים המוזכרים ברשימה הראשונה של התוספתא, ומסווגים בקטגורית האילן.

1. קנים

פליקס⁵⁹ כותב שיש כמה זנים של קנים. הנפוצים יותר הם קנה מצוי⁶⁰ - *Phragmites Communis* וכן העקבנה *Arundo donax* ממשפחת הדגניים. קנים אלו, אף שהם חזקים, הם חלולים. הקנים הם צמחים רב-שנתיים,⁶¹ בעלי גזע קשיח ומעוצה,⁶² ואשר מתחדשים הן מן הגזע והן מן השורשים.⁶³

⁵⁸ ראה בעניין זה את סקירתו של פליקס, עצי פרי, עמ' 21-16.

⁵⁹ פליקס, ירושלמי, ח"ב עמ' 244 והערות 144-146.

⁶⁰ הקנים גדלים בדרך כלל בסביבות הנחלים, ראה תוספתא, שביעית ז:יא. השתמשו בקנים אלו למגוון שימושים: כסמוכות לגפנים, ראה ליברמן, ביאור לתוספתא נזיקין, עמ' 366 שו' 29-30; הם שמשו גם כחומר בניה ולהתקנת כלים, ראה פליקס, כלאים, עמ' 224 והערה 19; החקלאות, עמ' 137; הקנים אינם ראויים למאכל אדם, ולכן פטורים מן המעשרות, ראה מעשרות פ"א מ"א.

⁶¹ עיקר צמיחתם בקיץ, ראה פליקס, החקלאות שם.

⁶² פליקס, כלאי, עמ' 150.

⁶³ ראה פליקס, ירושלמי, ח"א עמ' 267-270.

2. החגין

ליברמן כתב שהשמות 'חגין', 'אגין', ו'הגין' הם שמות מתחלפים, ולדבריו, ברור שאף 'אגא' (יחיד של אגין) וכן 'הוגתא' הם היינו-הך.⁶⁴ כאמור, צמח זה מוגדר כאילן, הוא גבוה, בעל נוף ועלווה.⁶⁵ ישנן דעות שונות באשר לזיהוי הצמח. א' הראובני⁶⁶ זיהה צמח זה עם השבטן הלבן - Osiris alba, וב' צ'יזיק⁶⁷ זיהה אותו עם האשחר - Rhamnus. פליקס⁶⁸ דוחה את זיהויים בטענה שאין לזיהויים סימוכין מתוך המקורות, וכדוגמא להתעלמות מן המקורות, הוא מציין שאין לנו ידיעה שהשתמשו בשורשי האשחר להכנת צבע.⁶⁹ לעף,⁷⁰ מזהה את האגא כצמח הגה מצוי Alhagi camelorum ואף מ' וייכסלפיש (כסלו)⁷¹ תומך בזיהוי זה. ז' עמר⁷² אף טוען שויכסלפיש הביא לכך ראיות מוצקות. עם זאת, פליקס⁷³ דוחה זיהוי זה, מפני שהצמח הגדל בארץ הוא בן-שיח עשבוני, ואילו הזן הקרוב אליו, שהוא אכן צמח גבוה, אינו גדל בארץ. לדעתו, לעף, וייכסלפיש ועמר התעלמו מהעובדה, שבמקורות חז"ל מוגדר האגא כאילן, ואילו ההגה המצוי מסווג, לדעתו, כירק, והוא הוא ההיזמי.⁷⁴ מבחינתנו דחייתו של פליקס היא בעייתית, שכן טיעונו מסתמך על הגדרות אילן עפ"י פרשנותו של התלמוד הירושלמי, והוא סובר שהקריטריון הקובע הוא קושי הגזע: אם הגזע הוא מעוצה – הצמח נחשב אילן, ואם הגזע עשבוני – הצמח נחשב ירק. אך ייתכן שאין זה פירוש התוספתא, ורצינו לפרש את התוספתא מתוך זיהוי המינים הנידונים בתוספתא עצמה.

לדעתו, יש לזהות את האגא כשיח הקידה השעירה⁷⁵ Calycotome Villosa, שהוא ממשפחת הפרפרניים, בעל פרחים כתומים באביב, ואשר עליו נושרים בקיץ.⁷⁷

⁶⁴ ראה ליברמן, תוספתא, עמ' 634: בתוספתא עפ"י כ"י וינה וערפורט: 'החגין', בירושלמי כלאים ה:ז הגרסה היא 'והאגין'; בבבלי עירובין לד ע"ב: 'וההגין'; בתוספתא כלאים א:יב: 'אין מרכיבין כשות על גבי האגא מפני שירק באילן'; ובהלכות גדולות, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ב, עמ' ע, כתב: 'הוגתא מין אילן'.

⁶⁵ ראה תוספתא עירובין ד:טו: 'האומר שבייתני בצל האילן, בצל החרוב, בצל האגא, בצל הגבוה עשרה טפחים'. הצמח שימש כגדר, ראה בבלי ע"ז מז ע"ב; הענפים היבשים - להסקה, ראה בבלי ב"ק פא ע"א; השורשים - לייצור צבע, ראה ירושלמי שביעית ז:ב, ולדעת פליקס הכוונה לצביעת גוף הבהמה, ראה פליקס, שביעית ח"ב, עמ' 108; אנו מוצאים גם את האגה כמו האיזמא, משמשים צמחים נטפלים לכישות, ראה בבלי שבת קז ע"ב.

⁶⁶ א' הראובני, "מצמחי הארץ", סיני, ד (תרצ"ט) עמ' תרכג.

⁶⁷ ב' צ'יזיק, אוצר הצמחים, עמ' 51.

⁶⁸ פליקס, כלאי, עמ' 147 הערה 22.

⁶⁹ אמנם פליקס, שם, מודה שגם לגבי הזיהוי שהוא מציע (קידה שעירה), אין לנו ידיעות על שימושה כחומר גלם לצביעה, אך פליקס דוחה את זיהויים בטענה סתמית, שאין זיהויים מתאים לתכונות הצמח, כפי שמוזכר בספרות חז"ל, ללא צורך בהוכחות נוספות.

⁷⁰ לעף, פלורה 2, עמ' 416-418.

⁷¹ מ' וייכסלפיש, הצמחים, עמ' 270-277.

⁷² ז' עמר, "הגים וחגים" סיני, קטז (תשנ"ה) עמ' רפה.

⁷³ פליקס, בשמים, עמ' 184 והערות 10, 13.

⁷⁴ פליקס, כלאי, עמ' 146 והערה 20.

⁷⁵ פליקס, כלאי, עמ' 147-148; המקראי, עמ' 224; בשמים, עמ' 109, עמ' 183-184; שביעית, ח"ב עמ' 108.

⁷⁶ ראה תמונת הצמח, פליקס, שביעית, ח"א עמ' 367.

המחלוקת בין וויכסלפיש לבין פליקס מדגימה את הבעייתיות והקושי לזהות צמח מתקופת חז"ל, שאין עליו מסורת. המחלוקת ביניהם נובעת מהבדלים בפרשנות ההגדרות של האילן והירק, ולכן, כאמור, המסקנות הן בעייתיות עבורנו. לדעת וויכסלפיש⁷⁸ ה'הגה המצוי' הוא ה'חגיג', כי הוא בעל עלים קטנים היושבים על ענפים ארוכים, ולכן יש להגדירו כאילן עפ"י הגדרת התוספתא: 'וכל שאין מוציא עליו מעיקרו'. ההיזמי הוא ה'שברק הקוצני', כי הוא בעל עלים גדולים היושבים על ענפים קצרים בבסיס הצמח, והוא מתאים להגדרה 'כל המוציא עליו מעיקרו'. פליקס, לעומת זאת, טוען שהגה המצוי הוא צמח בן-שיח עשבוני,⁷⁹ שיש להגדירו כירק, ולכן הוא מזהה את ה'חגיג' כקידה שעירה.

3. הורד

בכה"י של התוספתא, הן בכ"י ערפורט והן בכ"י וינה הגרסה היא 'והוורד'. אעפ"כ, ליברמן⁸⁰ קובע שהגרסה הנכונה היא 'והזורד', שהוא אחד ממיני הקנים. הוא מוכיח זאת מהמקבילה הבבלית לתוספתא דידן: 'דתניא הקנים והאורדין והאטדין וההגין מין אילן הן ואינן כלאים בכרם', כך היא הגרסה בתלמוד הבבלי, עירובין, לד ע"ב, לפי כ"מ, ובכ"י אוקספורד והדפוסים הישנים הגרסה היא 'והעזרדין'.⁸¹ ליברמן גם מביא את תשובת הגאונים, הרכבי סי' כז: עוזרדין וכן פירושו בלשון ארמי קני דזרדתא ובלשון ישמעאלי קצב פארסי. הקנים הרכים הנוחים להשבר נקראין אלנבטי והן שאינן אוזרדין וכירק הן חשובין. והקשים מאד נקראין זרדתא ונקראין אזרדין וכעץ הן חשובין. ודע כי יש שונים אזרדין ויש ששונים זרדין וזה הוא

הלשון המדוקדק.

לדברי הגאון הלשון המדויקת היא זרדין, וביחיד 'הזורד'. לדעת ליברמן החילוף בין המילה 'והוורד' לבין המילה 'הזורד' הוא חילוף מובן ומקובל, והוא מביא ראיה לשכיחות החילוף מדברי המאירי, עירובין שם, שבברייתא של הבבלי גרס 'והורדים' במקום 'והזרדים', כפי שגרסו כולם בתלמוד הבבלי. אמנם יש להעיר שבתלמוד הירושלמי, כלאים ה:ה, הגרסה היא: 'הקני' וההאגין והאטדין **והורד** מין אילן ואינן כלאים בכרם' ובמקום אחר בירושלמי אנו מוצאים את הוורד בסמוך לצמח ההגה.⁸² נקודה נוספת שכדאי להעיר על גרסתו של ליברמן, שלדבריו, יש לדחוק את פירושה של התוספתא, שיש דין אחד לסתם קנים ולקנים הקשים, והם נחשבים אילן לעומת

⁷⁷ אמנם פליקס, כלאי, עמ' 148 הערה 25, מודה שיש קושי בזיהוי, מדברי אב"י, סוכה יג:א, שאין לסכך את הסוכה ע"י צמח ה'היג' מפני שהעלים נושרים, בעוד שצמח הקידה השעירה משיר את עליו לפני חג הסוכות. לכן נדחק פליקס, ומציע, שאב"י התכוון כנראה לשיח קוצני אחר שגדל בבבל.

⁷⁸ וויכסלפיש שם עמ' 271.

⁷⁹ פליקס, כלאי, הערה 26.

⁸⁰ ליברמן, תוספתא, עמ' 634; וראה שזוהי גם גירסת צוקרמנדל, תוספתא, ירושלים תשל"ה, עמ' 78; ואריה שווארץ, התוספתא לפי סדר המשניות ח"א, ווילנא 1890, עמ' פה, הערה ס, דחה גרסה זו.

⁸¹ בתקליטור של עידי הנוסח, ליברמן, ישנם שלושה כ"י: אוקספורד 366; 'העזרדין'; וטיקן 109; 'העוזרדין'; מינכן 95; 'והאורדין'. ראה גם דקדוקי סופרים, עירובין שם, הערה צ, שהמהרש"ל מחק את המילה 'עוזרדין' בעקבות פירוש רש"י שעוזרדין אינו מין של צמח, אלא מתאר את קושי הקנים, וכל קנה קשה נקרא עוזרדין.

⁸² ירושלמי שביעית ז:ב: 'עיקר הוורד ועיקר האגה ועיקר האוג אין בהן קדושת שביעית'.

הקנים הרכים, שאין לגביהם התייחסות בתוספתא.⁸³ זאת ועוד בתוספתא נאמר: 'הקנים והחגין והזורד (לגרסתו של ליברמן)...! - מה ההיגיון בהפסק שבין הקנים לזורד ע"י החגין, הרי, לדעתו, הן הקנים והן הזורד הם סוגים שונים של קנים? סיכומם של דברים, ראיותיו של ליברמן מוכיחות מהי המסורת הבבלית של הברייתא, אך אין בהן כדי להוכיח על נוסח התוספתא. לכן נסקור את זיהוי שני הצמחים, הן הזורד והן הזורד.

פליקס מזהה את הזורד המוזכר בספרות חז"ל כזורד התרבותי Rosa.⁸⁴ הוא שיח בעל פרחים אדומים או וורודים.⁸⁵ הוא, אמנם, שיח רב-שנתי, אך אורך חייו קצר יחסית לעצים, והוא חי שנים מועטות בלבד.⁸⁶

4. הזורד

כאמור, ליברמן שם, מסביר שהזורד הוא סוג של קנה קשה,⁸⁷ ממשפחת הדגניים. אף שהקנים קשים, ברור שאין הם קשים כענפים של עצים, אלא נשארת בהם גמישות, ויכולים לשמש לקליעת נעליים.⁸⁸ פליקס מזכיר זיהויים אחרים לזורד, כגון של בן יהודה שזיהה אותו כמין עץ - *Zizyphus spina-christi*, ויש מי שזיהה אותו כעוזרד או העוזרר, שהוא עץ בר וקוצני - *Crataegus azarolus*, אך שני זיהויים אלה נדחים ע"י פליקס, שכן לולביהם אינם ראויים למאכל, כפי שנתבאר במשנה שביעית ז:ו.⁸⁹

5. אטדין

פליקס⁹⁰ מזהה את האטד כאטד אירופי⁹¹ - *Lycium europaeum* ובאנגלית נקרא - *Box thorn* ממשפחת הסולנניים, או כצמח האשחר, שהנפוץ הוא האשחר הארץ-ישראלי⁹² - *Rhamnus Lycioides* (Palaestinus). בתרגום השבעים מתורגם האטד - *Rhamnos*, והכוונה לאשחר או

⁸³ אף שיש דיון לגביהם בתלמוד הבבלי, עירובין, שם.

⁸⁴ פליקס, שביעית, ח"ב עמ' 108.

⁸⁵ תמונה ראה פליקס, שביעית, ח"א עמ' 380.

⁸⁶ פליקס, עצי בשמים, עמ' 64. לגבי השימושים של הזורד, מבואר בירושלמי שביעית ז:ב שמבחינים בזורד שלושה חלקים: העלים (עלי הכותרת), הפיקה (הפרי) והעיקר (השורש), ראה פליקס, שביעית, ח"ב עמ' 108. העלים = עלי הכותרת ראויים למאכל אדם כגון מרקחת, ראה פליקס, עצי בשמים, עמ' 65, 68, וטעם וריח בשמן, ראה משנה שביעית ז:ו-ז, וראה פליקס, עצי פרי, עמ' 63; עצי בשמים, עמ' 65-66; וכן לתרופות, ראה פליקס, שביעית, ח"ב עמ' 114 הערה 49; עצי בשמים, עמ' 69-70. הפיקה = פרי, ראוי אף הוא למאכל אדם, ראה פליקס, שביעית ח"ב, עמ' 108; העיקר = השורש משמש לצבע, ראה פליקס, שביעית, ח"ב עמ' 108.

⁸⁷ ראה עוד לעף, פלורה, ח"א עמ' 669.

⁸⁸ ראה כלאים פ"ט מ"ז. יש לזרד שימושים נוספים, כגון מאכל בהמה והסקה, התפרחות הנקראות לולבים, מכילות פחמימות וחלבונים, והן ראויות למאכל, ראה פליקס, שביעית ח"ב, עמ' 141-142.

⁸⁹ ראה עוד פליקס, כלאים, עמ' 95 בהערה.

⁹⁰ פליקס, שביעית, ח"א עמ' 370; עצי בשמים, עמ' 128-130.

⁹¹ ראה תמונה, פליקס, שביעית, ח"א עמ' 370.

⁹² ראה תמונה פליקס, עצי בשמים, עמ' 130.

לאטד אירופי.⁹³ שני צמחים אלו, אף שהם מינים שונים, דומים הם בצורתם החיצונית, ושניהם מתאימים לתיאור האטד שבספרות חז"ל, אך האטד המוזכר במשל יותם (שופטים ט, ז-טו) מתאים יותר לאטד אירופי.⁹⁴ האטד משיר את עליו בחורף, הוא שיח בעל קוצים חדים,⁹⁵ ונצרו מתחדשים מהשורש.⁹⁶

סיכום

אין בכוונתנו ואין באפשרותנו לבחור ולהכריע מתוך מכלול הזיהויים שנאמרו על ידי החוקרים השונים את הזיהוי המדויק לצמחים המוזכרים בתוספתא. עם זאת, ניתן להסיק, שצמחים אלו מסווגים כשיח, ורוב הצמחים הם שיחים קוצניים שגדלים בר, ואין הם נושאים פירות הראויים למאכל. להלן נשתמש בזיהויים אלו כדי לערוך השוואה עם המינים המוזכרים בספרו של הסופר היווני תיאופרסטוס.

ו. הגדרות אילן וירק במדע היווני העתיק

1. תיאופרסטוס אבי מדע הבוטאניקה

תיאופרסטוס, שחי בין השנים 372-287 לפני הספירה, היה תלמידם של אפלטון ואריסטוטלס. הוא נחשב אבי מדע הבוטאניקה המודרני. סוזן אמיגס⁹⁷ מציינת, שישנן סקירות שונות של צמחים אצל סופרים קדומים יותר מתיאופרסטוס, אך התיאורים שלהם נובעים מן הניסיון, והוא חלק מצורך מעשי, ואיננו מהווה חלק מהמחקר המדעי הבוטאני. המיוחד בספריו של תיאופרסטוס, שהוא תיאור את כל הצמחים המוכרים בצורה סיסטמטית. הוא מציין את חלקי הצמח ומסווג אותם לפי חלוקה שהוא קובע. אמיגס טוענת, שתיאופרסטוס סיווג את הצמחים כמחקר אקדמי ללא כוונות מעשיות.⁹⁸ הוא כתב שני ספרים מרכזיים בתורת הבוטאניקה: 'Historia Plantarum' ו-'De Causis Plantarum'. בספרו הראשון הוא ממשיך את מפעלו של מורו ורבו אריסטוטלס שתיאר את עולם החי בספרו 'Historia animalium'.

⁹³ פליקס, עצי בשמים עמ' 129 הערה 11, מציין שבספר Historia Plantarum של תיאופרסטוס, מוזכר ה Rhamnus כשיח, אך לא ברור מדבריו, אם כוונתו לאטד אירופי או לאשחר, אך לעף, פלורה, ח"ג עמ' 362 כתב שהכוונה לאטד האירופי.

⁹⁴ פליקס, עצי בשמים, עמ' 129; טבע וארץ, עמ' 123-125. אמנס בספרות חז"ל מוזכר האטד בלשון רבים, ראה לדוגמה: שביעית פ"ז מ"ה; תוספתא שביעית ה:יא; תוספתא כלאים ג:טו; וייתכן שהתכוונו לכמה מינים של צמחים קוצניים רב-שנתיים, ראה פליקס, ירושלמי, ח"ב עמ' 144 הערה 155, ולדוגמה תרגום אונקלוס תרגם בבראשית ג, יח את המילה 'ידרד' – 'אטד'.

⁹⁵ הוא אינו עץ מאכל, ראה פליקס, עצי בשמים, עמ' 128 ממשל יותם, אך הנצרים הרכים נאכלים לאחר כבישה במלח ובחומץ, ראה שביעית פ"ז מ"ה, ופליקס, מקראי, עמ' 134; הוא משמש לסייג בין חלקות או לשמירה על תבואה שבגור, ראה פליקס, החקלאות, עמ' 219; עצי בשמים, עמ' 128.

⁹⁶ פליקס, המקראי, עמ' 134.

⁹⁷ Amigues, études, p. 12.

⁹⁸ Amigues, études, p. 6.

2. הגדרות אילן וירק עפ"י תיאופרסטוס

תיאופרסטוס, בתחילת ספרו, מניח את היסודות עליהם הוא בונה את שיטת תיאור הצמחים וסיווגם לקטגוריות שונות. הוא כותב, שכל הצמחים יסווגו עפ"י תיאורם החיצוני הכולל ועפ"י הימצאותם או חסרונם של אברים או חומרים שונים.⁹⁹ לאור יסודות אלו הוא מסווג את הצמחים לארבע קטגוריות כלליות: אילן, שיח, תת-שיח, עשב. כאמור לעיל, הקלסיפיקציה של תיאופרסטוס הייתה מפורסמת בספרות העתיקה, ושיטתו נשארה אקטואלית עד ימינו¹⁰⁰ ונכתבה שוב ושוב ע"י סופרים וחוקרים יוונים ורומאים. בדיונו נתבסס בדרך כלל על התרגום האנגלי של 'Historia Plantarum' שתורגם ע"י ארטור הורט, 'Enquiry into Plants', אך את סיווג הצמחים נביא עפ"י תרגומה של סוזן אמיגס, 'Recherches sur les plante',¹⁰¹ כי הוא נראה לנו הגיוני יותר.¹⁰²

כך כותב תיאופרסטוס, ב- 'Historia Plantarum', 1,3,1 :

⁹⁹ Theophrastus, Historia, III, 4, 1.

¹⁰⁰ Amigues, études, p 29.

¹⁰¹ התרגום המלא של אמיגס הוא בספר: Théophraste, Recherches sur les plantes, éd. et trad. Suzanne Amigues, Paris: Belles lettres, Collection des universités de France, tome 1, 1988, p. 9-10; התרגום של

הגדרות אילן וירק הובאו ע"י המתרגמת בספרה: Amigues, études, p. 4.

¹⁰² יש כמה הבדלים בין התרגום של אמיגס לבין התרגום של הורט:

אמיגס משתמשת במלה tronc שמקבילה למילה האנגלית trunk שהוראתו גזע מעוצה של עץ, לעומת זאת הורט משתמש במילה stem שהיא מילה כללית יותר וכוללת גם גזע עשבוני (גזעול) וכן גבעול. בהקשר לעשב משתמשת אמיגס במילה tige = גבעול והורט משתמש באותה מילה stem.

ההבדל בין שני התרגומים בא לידי ביטוי בהגדרות השיח והתת-שיח. לפי אמיגס, השיח, הוא צמח **שגזעים** רבים יוצאים משורשיו, והתת-שיח הוא צמח **שענפים** רבים יוצאים משורשיו. לפי תרגומו של הורט, החלוקה היא פחות ברורה: שיח הוא צמח **שענפים** רבים יוצאים משורשיו, ותת-שיח הוא צמח אשר **גזעים שנראים כמו ענפים** שיוצאים מן השורשים ('with many stems as well as many branches'); וראה עוד Theophraste, recherches, p. 75-76. הבדל נוסף, שהוא משמעותי לנידון דידן, הוא בדוגמאות שמביא תיאופרסטוס לתת-שיח. בעוד הורט מביא: 'savory',

'rue', אמיגס מביאה שתי הדוגמאות: הפיגס והכרוב: 'le chou et la rue'; וראה התייחסות לכך בהערה הבאה.

בדקנו את המקור היווני, בעזרתו האדיבה של ד"ר יוחנן כהן-ישר, אך ראוי לציין שהיה זה עפ"י המקור שמופיע במהדורתו של הורט. בכל מקרה אין ביכולתנו להכריע, ובפרט שד"ר אמיגס עשתה עבודה מדעית ורצינית עם כ"י והערות, והתייחסה לתרגומים אחרים בכלל, ולתרגומו של הורט בפרט: ראה Theophraste, recherches, p. 75-76. אעפ"כ, אנו מביאים את מה שהעלינו, וזה מדגיש, שישנן בעיות טקסטואליות, ובעיות של תרגום גם במקורות עתיקים לועזיים. לגבי העץ, משתמש תיאופרסטוס בביטוי: 'mono-stelekos'. לפי המילון: A. Bailly, dictionnaire Grec-francais, Paris 1950, מתורגמת המילה 'Stelekos' תחתית הגבעול או הגזע ('base de la tige ou du tronc'), כלומר, מילה המתאימה הן לגזע והן לגבעול. לכן הורט השתמש במילה האנגלית הכללית 'Stem'. לגבי השיח כותב תיאופרסטוס: 'Poly-kladon', שפירושה ענפים רבים, נצרים רבים. לגבי תת-שיח, כותב תיאופרסטוס גם 'Poly-stelekos' וגם 'Poly-kladon', כתרגומו של הורט, דהיינו גזעים (ואולי גזעול או גבעול) רבים וכן ענפים רבים. לגבי העשב, כותב תיאופרסטוס, שהוא צמח שאין לו גזע, אך גזעו נושא זרע, ועפ"י תרגומו של הורט, שני הגזעים מתורגמים במילה 'stem', אך במקור היווני כתוב בתחילה 'astelekos', דהיינו בלי גזע ובהמשך כתוב 'Kanlos' שפירושה גבעול.

העץ הוא זה, אשר יש לו גזע יחיד שיוצא מהשורש, יש לו ענפים רבים, וכן קשרים, ואי אפשר לנתקו בקלות כגון: הזית *l'olivier*, התאנה *le figuier* והגפן *la vigne*.

השיח הוא – אשר יש לו כמה גזעים העולים מהשורש, וכן ענפים רבים כדוגמת הפטל *la ronce* ושיח קוצני *le paliure*.

תת-שיח הוא זה, שיש לו ענפים רבים העולים מהשורש כדוגמת הכרוב *le chou*, והפיגס *la rue*¹⁰³.

העשב הוא צמח העולה מהשורש עם עלים וללא גזע, ואשר הגבעול נושא את הפרי כדוגמת החיטה *le ble* והירקות *les legumes*.

בסיכום ההגדרות של תיאופרסטוס נוכל לומר, שהוא מסווג את הצמחים לפי קריטריונים המבוססים על צורת הצמח.

לאילן כמה קריטריונים: א. גזע יחיד. ב. ענפים רבים. ג. קשרים. ד. אי אפשר לנתקו בקלות. שתי הקטגוריות האמצעיות הן קרובות בהגדרותיהן, והגבול ביניהם מעומעם קמעה. השיח דומה יותר לאילן, אך בעוד האילן הוא בעל גזע יחיד, לשיח – גזעים רבים, ועליהם גדלים ענפים רבים. התת-שיח הוא בעל ענפים רבים העולים מן השורש. ההבדל בין גזע לענף אינו בקשיות או ברכות, אלו ואלו מעוצים, אלא ההבדל הוא בעובי. הגזע עב יותר מן הענף. לירק או לעשב אין גזע יחיד ולא גזעים רבים ואף לא ענפים. א. הוא בעל גבעול. ב. העלים גדלים כבר בתחתית הגבעול. ג. הפירות גדלים על הגבעול המרכזי ואין הם נישאים על ענפים, כפי שמצוי בקטגוריות האחרות של הצמחים.

ראוי, אמנם, לציין שתיאופרסטוס מאד נזהר בהגדרותיו, והוא מודע למגבלות מחקרו. הוא נזהר מהקיבוע ומהמסגרת, והוא טוען, שיש צמחים, שקשה להכניס אותם בדיוק לאחת הקטגוריות שהוא הציג.¹⁰⁴ כאשר תיאופרסטוס מציע את ההגדרות הכלליות לסיווג, הוא אינו מזכיר את משך קיומו של הצמח ואת צורת ההתחדשות של הצמח, ואף אינו מדבר על קושי, או רכות הגזע. הוא עוסק בקושי ורכות הגזע וכן במשך קיום הצמח כאשר הוא מפרט את חלקי הצמח. ישנם צמחים, הוא כותב, שיש להם אברים חד-שנתיים אף שהצמח, בכללו, הוא רב-שנתי.¹⁰⁵ כמו כן, כאשר הוא עוסק בסוגי הגזעים הוא מציין שישנם גזעים רכים יותר וכאלו שהם רכים או עשבוניים.¹⁰⁶ נראה

¹⁰³ לפי תיאופרסטוס, התת-שיח הוא צמח שיוצאים ענפים רבים משורשיו. תיאופרסטוס מביא שתי דוגמאות. לפי הורט, מדובר בפיגס *Rue* = וצמח נוסף הנקרא באנגלית *Savory*. אמנם אמיגס תרגמה *Chou* = כרוב, אך הקושי בתרגום זה הוא, שתיאופרסטוס מתאר את הכרוב כצמח בעל גזע יחיד; וראה, Theophraste, Recherches, p. 78, הערה 9. הצמח *Savory*, הוא צמח בר, הנקרא 'צתרה' וישנם מינים של צמח זה, שגדל בארץ, ושמו היווני *Thybra* ובלטינית: *Satureia Thymbra*, ראה בספרו של דיאוסקוריד: Robert. T Gunther, The Greek Herbal of Dioscorides, New York 1959, III, 45, p. 281; Theophrastus, De Causis Plantarum, Edited and Translated by Benedict Einarson etc... London 1990, III, 1, 4, p. 7-9. בעיה עם צמח הפיגס, כי הפיגס כמו ה-*Thybra* מסווג כתת-שיח, שענפים רבים יוצאים מן השורש, ובהמשך כותב תיאופרסטוס, שהכרוב והפיגס הם בעלי גזע יחיד.

¹⁰⁴ ראה *Amigues, études*, p. 4, 9, 22.

¹⁰⁵ Theophrastus, Enquiry, p. 5, 13, 17.

¹⁰⁶ Theophrastus, Enquiry, p. 37-41.

לנו, שהחשוב לענייננו, שכאשר תיאופרסטוס מציע את תוכנית הקלסיפיקציה של הצמחים, הוא אינו מזכיר קריטריונים אלו, אלא את הקריטריונים שהזכרנו לעיל.

3. הגדרות אילן וירק של סופרים מאוחרים מתיאופרסטוס

ההגדרות שמקורן בספרו של תיאופרסטוס הובאו במשך הדורות ע"י סופרים רבים. מצאנו אותן בשינויי נוסחים וסגנון, והם מוצגים בטבלה synopsis המובאת להלן. ראשית – בספר 'The complete works of Aristotle' ¹⁰⁷ אמנם, מהכותרת נראה שגם החיבור הנקרא 'On Plants' הוא מחיבורי אריסטו עצמו, אך כבר בתחילת החיבור מודיע לנו המוציא לאור, שהקורפוס האריסטוטטלי כולל כמה עבודות, שבוודאות, או כנראה, אינם פרי עטו של אריסטו עצמו. ¹⁰⁸ ספר נוסף, המיוחס אף הוא לאריסטו, בשם 'De Plantis', אך גם הוא אינו פרי עטו של אריסטו עצמו, אלא ספרו של נקולאוס מדמשק, ¹⁰⁹ שחי בין השנים 64, (לפני הספירה) לתחילת המאה הראשונה. ¹¹⁰ המעניין בספר זה, שנמצאו חמישה תרגומים שלו: לטיני, ערבי, ושני תרגומים עבריים, האחד – של שם טוב אבן פקלירא ¹¹¹ (החיבור אינו מושלם) והשני של קלונימוס בן קלונימוס. ¹¹² קלונימוס בן קלונימוס פותח את הספר, הנקרא על ידו 'ספר הצמחים', במילים – 'אמר אריסטו', אך, כאמור אין זה ספרו המקורי של אריסטו. ספר נוסף 'Historiae Naturalis' ¹¹³, שאינו שייך לקורפוס האריסטוטטלי, של הסופר הרומאי פילניוס (29-79), מביא את ההגדרות של תיאופרסטוס אך רק את אלו של האילן והשיח בלבד. מסקירה בלתי מושלמת זו, אנו למדים, כפי שקבעה אמיגס, שההגדרות של תיאופרסטוס היו מפורסמות בעולם העתיק, והמשיכו להיות רלוונטיות במשך יותר מאלף חמש מאות שנים, משנת 330, לערך, לפני הספירה ועד המתרגמים של המאה ה-13.

¹⁰⁷ Barnes Jonathan, the Complete Works of Aristotle, New Jersey: Princeton University Press, 1984, vol. 2, p. 1257.

¹⁰⁸ ראה גם Amigues, études, p. 14 שדנה אם תיאופרסטוס היה פורץ דרך, או שמא היה תלמיד נאמן, והמשיך את עבודתו של רבו אריסטו. וראה עוד 144-145 p. Lloyd, les débuts.

¹⁰⁹ Nicolaus Damascenus, De Plantis.

¹¹⁰ ראה אמיגס, שם, שספר זה וודאי אינו של אריסטו אלא של ניקולאוס דמסקאוס. ניקולאוס דמסקאוס, סופר ממקור יווני שנולד בדמשק, היה יועצו האישי של המלך הורדוס, אף שהוא עצמו לא היה יהודי; ראה עליו: Menahem Stern, Greek and Latin Authors on Jews and Judaism vol. 1, Jerusalem 1976, p. 227-260, ובמיוחד בעמ' 227, 232.

¹¹¹ ר' שם טוב בן יוסף אבן פקלירא חי בשנים 1225-1295 בספרד, ראה עליו: שמחה אסף, מקורות לתודות החינוך ח"ב, ניו יורק: בית המדרש לרבנים, תשס"א, עמ' 61-63.

¹¹² קלונימוס בן קלונימוס נולד בשנת 1287 בארל שבפרוונס, ונקרא גם מאיסטרו קאלו, ראה עליו: Ernest Renan, les écrivains Juifs Français du XIVème siècle, Paris p. 71-114, ועל תרגומו של ס' הצמחים שנערך על ידו בשנת 1314 ע"י שם, עמ' 83; ראה עוד יוסף שצמילר, "מגלת ההתנצלות הקטן", ספונות י" (תשכ"ו), עמ' ט-טו, ועיי"ש מקורות על תולדותיו ועבודותיו של קלונימוס בן קלונימוס עמ' ט הערה 1.

¹¹³ Plin l'ancien, histoire naturelle, livre 16, Paris: les belles lettres, 1962, p. 59.

אם נערוך השוואה בין ההגדרות שמובאות בספרו של תיאופרסטוס לבין המקורות המשתייכים לקורפוס האריסטוטאלי, כפי שהם מוצגים ב synopsis להלן, נראה כמה הבדלים – הן בהגדרות והן בדוגמאות המובאות לכל קטגוריה.¹¹⁴

עץ: ישנן שתי הגדרות שמובאות ע"י תיאופרסטוס והן נעלמות בספרים האחרים. 1. העץ – הוא אומר – בעל גזע, שיש לו קשרים - 'knots', או 'noeuds'. תיאופרסטוס מקדיש לנושא הקשרים כמה עמודים בהמשך חיבורו,¹¹⁵ אך מלבדו אף אחד לא מזכיר תכונה זו. גם העובדה שהאילן מושרש היטב והוא אינו מתנתק בקלות, מוזכרת רק אצל תיאופרסטוס ונעלמת בחיבורים האחרים. כדוגמאות, כולם מביאים את הזית והתאנה. בספרו של תיאופרסטוס מוזכר גם הגפן.

שיח: מבחינת ההגדרה אין הבדלים. השיח הוא צמח, שמשורשיו יוצאים ועולים גזעים או ענפים. השוני הוא בדוגמאות. אמיגס¹¹⁶ טוענת שיש הבדל בין תיאופרסטוס, שמזכיר את 'le Paliure' ובקורפוס האריסטוטאלי מוזכר 'gattilier', שהוא צמח המכוסה בשערות או פלומה, הוא צמח ים-תיכוני, והשתמשו בו להרגעה. מלבד זאת בספריהם של תיאופרסטוס ו-'the complete work of Aristotle' מוזכרים הקוף והפתל, ואצל ניקולאוס מתווסף קנה סוף - reed ברוב התרגומים, מלבד התרגום הערבי, שבו כתוב 'cane'. כמו כן, בחלק מהתרגומים (קלונימוס ו Barhebraeus (B. מוזכר גם צמח האטד – 'Rhammus'. מלבד זאת, בתרגום הערבי, מופיע הצמח הנקרא - 'Paliuros' שמקביל לצמח המוזכר בספרו של תיאופרסטוס, לפי תרגומה של אמיגס, 'le Paliure'.
תת-שיח: ההגדרה שווה בכל החיבורים. הענפים יוצאים ישירות מן השורשים. אין הבדל לגבי הדוגמאות, וכולם מזכירים את הכרוב והפיגס, מלבד תרגומו של הורט,¹¹⁷ שבו הכרוב נעלם. יש לציין גם, שהורט מתרגם savory Rue, ואולי כוונתו לפיגס הריחני ולא לפיגס המצוי.¹¹⁸

עשב: הן בספרו של תיאופרסטוס והן בספרים האחרים ההגדרה הבסיסית של העשב, שאין לו גזע והעלים עולים ישירות מן השורשים.

תיאופרסטוס מציין את המיקום של גידול הפירות כקובע. בעצים ושיחים הפירות גדלים על הענפים. בעשב, לעומת זאת, הפירות נישאים ישירות על הגבעול ללא אמצעות הענפים. תכונה זו אינה בנמצא בכל הספרים האחרים, ובמקומה מוזכרת תכונה אחרת של העשב, שתיאופרסטוס אינו מכליל בתור הגדרה, ואינו מזכיר אותה בתכנית הקלסיפיקציה שלו. המדובר – בתכונה של אורך קיום הצמח. העשב, הם אומרים, גדל מידי שנה ומתייבש וקומל. ראוי לציין, שבתרגום הערבי נאמר לגבי העשבים: 'חלק מהם גדלים ומתייבשים מדי שנה...'

¹¹⁴ Amigues, études, p. 14. כותבת שיש הבדל בין המילה היוונית שהשתמש בה תיאופרסטוס 'stelekos', לעומת ניקולאוס דמסקאוס (64 – תחילת המאה הראשונה), שהשתמש במילה 'phitros'.

¹¹⁵ Theophrastus, Enquiry, p. 23, 37-39, 55-61.

¹¹⁶ Amigues, Études, שם.

¹¹⁷ Theophrastus, Historia.

¹¹⁸ מעניין, שכסלו טוען שהפיגס המוזכר בספרות חז"ל, הוא הפיגס הריחני ולא הפיגס המצוי, כי לדעתו צורת גידולו דומה יותר לירק מאשר הפיגס המצוי, אף ששניהם מוגדרים כבן שיח; ראה אליעזר אפרסמון ודוד ויסקוט, "מכל עץ הגן אכל תאכל", מלילות ב' (תשס"א) קרית ארבע, עמ' 122.

אין הבדל בין החיבורים השונים לגבי דוגמאות העשב, ובכולם מוזכרים הדגן בכלל, או חיטה בפרט וכן ירקות.

תרגום ערבי ¹²⁶	Ibn At-tayyib ¹²⁵	קלוימוס ¹²⁴ בן קלוימוס	Barhebraeus ¹²³ Butyrum	Barhebraeus ¹²² Candelabrum	The Complete Work of Aristotle ¹²¹	Theophrastus לפי תרגום הורט ¹²⁰	Theophrastus לפי תרגום אמיגוס ¹¹⁹
88 מבין הצמחים ישנם כאלה הנקראים עצים, ישנם כאלה שהם בין עצים לבין עשבים ונקראים thamnos , או שיחים ישנם כאלה הנקראים תת-שיחים וישנם כאלה הצמחים, מלבד כמה יוצאים מן הכלל יתאימו לאחד השמות האלה.	88 בין הצמחים ישנם כאלה הנקראים עצים, אחרים הם בין עצים לבין עשבים ונקראים Thamnoi אחרים נקראים grasses , דשאים ואחרים – herbs עשבים	88 ומן הצמח מה שיקרא אילן וממנו שהוא בין האילן והעשב ויקרא בלשון יוני באפרא. וממנו מה שיקרא עשב וממנו מה שיקרא ירק. והצמח כולו אלא מעט נכנסים באלו השמות.	88 צמחים הם או אילנות, או שיחים, או תת-שיחים, או עשבים.		חלק מהצמחים הם עצים. חלק מהצמחים מסווגים בין עצים בין עשבים herbs ונקראים שיחים bushes . חלקם הם עשבים- herbs , וחלקם – ירקות vegetables . כמעט כל הצמחים מתאימים לאחד השמות (הסיווגים) הנ"ל.	מחקרנו יכול להיות כעת בהיר יותר, אם אנו מבחינים בסוגים שונים – טוב לעקוב אחר תוכנית זו עד כמה שאפשר. הראשון והחשוב בין סוגים אלו, אשר כוללים את כולם, או כמעט את כל הצמחים, הם עצים, שיח, תת-שיח ועשב.	
89 העץ הוא זה אשר יש לו גזע שעולה משורשו, ואשר מסתעפים ממנו כמה ענפים כדוגמת הזית והתאנה.	89 עצים הם אלו שיש להם גזע- stem משורשם, וממנו מסתעפים ענפים רבים כגון: זית או תאנה.	89 והאילן הוא אשר לו משרשו שוק, יסתעפו ממנו ענפים רבים כמו הזית והתאנה.	89 אילן הוא דבר אשר מהשורש יש גזע stem שממנו מסתעפים ענפים רבים, כמו למשל, בזית ובתאנה	89 כל הצמחים הם עץ כאשר מהשורש שלו יש גזע- stem והענפים- רבים כדוגמת: הזית והתאנה	עץ הוא צמח שיש לו גזע העולה משורשו ומגזעו גדלים כמה ענפים כדוגמת הזית והתאנה.	עץ הוא דבר אשר גדל מן השורש עם גזע יחיד ויש לו קשרים knots וכמה ענפים, והוא אינו מתנתק בקלות מהאדמה uprooted כדוגמת זית, תאנה, וגפן	העץ הוא זה אשר יש לו גזע יחיד שיוצא מהשורש, שיש לו ענפים רבים וכן קשרים, ושאי אפשר לנתקו בקלות. כגון: הזית, התאנה, הגפן

¹¹⁹ Amigues, études, p. 4 ; תרגום חופשי מצרפתית (י.פ.).

¹²⁰ תיאופרסטוס, היסטוריה, עמ' 23 ; תרגום חופשי מאנגלית (י.פ.).

¹²¹ Barnes Jonathan, The complete works of Aristotle, New Jersey: princeton university press, 1984, vol.2, p. 1257 ; תרגום חופשי מאנגלית (י.פ.).

¹²² Nicolaus Damascenus, De Plantis Five Translations, Amsterdam etc, 1989, p. 58 ; המקור תורגם לערבית ע"י Gregories Abu L-Faraj, nicknamed Barhebraus (1286-1225) ; תרגום חופשי מאנגלית (י.פ.).

¹²³ ibid, p 104 ; תרגום חופשי מאנגלית (י.פ.).

¹²⁴ ibid, p. 416 ; המקור בעברית.

¹²⁵ Ibn at-Tayyib ; Ibid, p. 222 (1054) ; המקור בערבית, תרגום חופשי מאנגלית (י.פ.).

¹²⁶ ibid, p. 154 ; המקור בערבית, תרגום חופשי מאנגלית (י.פ.).

תרגום ערבי	Ibn At-tayyib	קלונימוס קלונימוס	Barhebraeus Butyrum	Barhebraeus Candelabrum	The Complete of Aristotle Work	Theophrastus לפי תרגום הורט	Theophrastus לפי תרגום אמיגס
בהקשר לצמח שהוא ביניים בין העץ והעשב אשר אמרנו עליו שהוא thamnos או שיח יש לו ענפים רבים הגדלים מן השורש כדוגמת הצמח הנקרא Paliuros וכדוגמת הקנה cane ופתל Bramble	ל- Thamnus יש ענפים רבים מהשורש כמו למשל פתל bramble וקנה reed (סוף)	ואמנם הצמח אשר בין האילן והעשב אשר אמרנו שהוא יקרא באסוא הוא מה שירבו ענפיו משרשו כמו הצמח הידוע בעזאלבוס וכמו הקנים והאטד.	שיח הוא דבר אשר ענפים רבים יוצאים מיד מהשורשים, כדוגמת קנה (סוף) reed , פטל bramble , אטד Rhammus , I.E Box Thorn	או שיח כאשר הענפים מסתעפים מייד מהשורש כדוגמת קנה (סוף) reed ופטל bramble	צמח שהוא בין העץ ובין עשב קטן- small herb , ונקרא- שיח bush . יש לו ענפים רבים, שעולים משורשיו, כדוגמת Thorntree and Branble .	שיח הוא דבר אשר צומחים ענפים רבים מן השורש כדוגמת פתל- Bramble וקוץ- christ thorn	השיח הוא אשר יש לו כמה גזעים העולים מהשורש וכן ענפים רבים, כדוגמת הפטל la ronce ושיח קוצני- le paliure .
90 ירקות הם מאלה הצמחים שיש להם הרבה גזעים stems שגדלים מן השורש עם הרבה ענפים כדוגמת הפיגס Rue והכרוב Cabbage	90 לירקות יש גבעולים (גזעים) stems משורשם, כמו למשל פיגס rue וכרוב cabbage	90 ואמנם הירקות הנה הם אשר להם שוקיים רבים משרשיהם רבי הענפים כמו העשב הנקרא רודא והכרוב.	90 תת-שיח הוא דבר שמשורשיו יש גזעים רבים וענפים רבים כמו למשל כרוב Cabbage ופיגס and Rue	90 או תת-שיח כאשר מהשורש גזעים stems וענפים רבים כדוגמת כרוב- cabbage ופיגס- rue	ירקות הם צמחים שיש להם הרבה גזעים שגדלים ועולים משורש אחד ועם כמה ענפים. פיגס Rue למשל וכן כרוב Cabbage	תת-שיח שצומח מהשורש עם גזעים stems רבים כמו ענפים רבים כדוגמת טעימים Savory וריחניים Rue	תת-שיח הוא זה שיש לו ענפים רבים העולים מהשורש כדוגמת הכרוב le chou , והפיגס la rue .
עשבים הם אשר נושאים עלים מן השורש ואין להם גזע stems . חלק מהם גדלים ומתייבשים מידי שנה כדוגמת חיטה וירקות.	עשבים הם אלו אשר נושאים עלים משורשם ואין להם גזע. הם גדלים מידי שנה ומתייבשים כמו חיטה וירקות.	ואמנם העשב והוא אשר ישא עלים משורשו ואין לו שוקיים. וממנו מה שיצמח בכל שנה וייבש כמו החיטה והירקות. ואמנם שמנו אלו הדברים הקשים ומשלים ורשמים.	עשב הוא דבר שנושא עלים מן השורשים שלו ואין לו גזע, הוא גדל מידי שנה ומתייבש (קמל) כמו שירקות עושים	או עשב אשר השורש נושא עלים ואין גזע- stem . עליהם הם גדלים וקמלים מידי שנה כדוגמת ירקות.	עשבים הם צמחים שאין להם גזע אך עליהם גדלים ועולים משורשיהם. ישנם צמחים שנוצרים ומתייבשים כל שנה, למשל חיטה וירקות	עשב הוא דבר אשר צומח וגדל מהשורש עם עליו (העלים גדלים ישירות מהשורשים) ואין לו גזע עיקרי והפירות נישאים ישירות על הגבעול stem כדוגמת הדגן והירקות corn and pot herbs	העשב הוא צמח העולה מהשורש עם עלים וללא גזע ואשר הגבעול נושא את הפרי כדוגמת החיטה le ble והירקות les legumes .

ז. השוואה בין הגדרת התוספתא להגדרות תיאופרסטוס

לשם השוואת ההגדרות שבתוספתא עם ההגדרות של תיאופרסטוס נעמיד את שני הטקסטים זה מול זה.

תוספתא	תיאופרסטוס
כל המוציא עליו מעיקרו - הרי זה ירק	העשב הוא צמח העולה מהשורש עם עלים וללא גזע ואשר הגבעול נושא את הפרי כדוגמת החיטה - le ble והירקות - les legumes.
וכל שאין מוציא עליו מעיקרו - הרי זה אילן	העץ הוא זה, אשר יש לו גזע יחיד, שיוצא מהשורש, שיש לו ענפים רבים...

אם אנו בוחנים ומשווים בין הטקסטים, יש לציין מחד את הדמיון בהגדרה של הירק, שהוא צמח אשר העלים יוצאים מן השורשים, אך יש לציין גם כמה הבדלים:

1. בהגדרה של תיאופרסטוס יש הדגשה, שהעשב הוא צמח שאין לו גזע.
2. הקריטריון הנוסף של תיאופרסטוס, שהפירות נישאים ישירות על הגבעול (ולא על ענפים) אינו מופיע בהגדרות התוספתא.

3. בתוספתא הגדרת האילן היא על דרך השלילה – 'שאין מוציא עליו מעיקרו' לעומת תיאופרסטוס, שההגדרה היא חיובית – שהעץ הוא צמח בעל גזע וענפים וכו'.

כדי להראות שההקבלה מובהקת יותר אנו רוצים להשוות גם בין ארבעת הצמחים המוזכרים בתוספתא, והמסווגים על ידה כאילן ובין הצמחים המוזכרים בקטגוריית הביניים של שיח. לשם כך נעמיד את הצמחים עפ"י זיהויים של החוקרים, כפי שכתבנו לעיל בפרק ד' ונעמיד אותם מול הצמחים, שהוזכרו ע"י תיאופרסטוס, ומול אלו המוזכרים בקורפוס האריסטוטאלי. אמנם, הקורפוס האריסטוטאלי מייצג רובד מאוחר יותר, ובהמשך נרצה לטעון, שיש בהם פרמטרים נוספים להגדרה ולסיווג, שאינם קיימים אצל תיאופרסטוס, מכל מקום, הדמיון ולפעמים הזהות של שמות הצמחים בהחלט מאששים, שיש קשר בין הטקסטים.

התוספתא	הקורפוס האריסטוטאלי
הקנים = אחד מסוגי הקנים, ואולי קנה סוף .	קנה (סוף) - cane, reed
אטדין = אטד אירופי - Lycium european ובאנגלית נקרא Box thorn , או אשחר הארץ-ישראלי Rhamnus Lycioides (Palaestinus).	אטד, Rhamnus ו- I.E Box Thorn
חגין = השבטן הלבן (Osyris alba), או אשחר - Rhamnus, או הגה מצוי או קידה שעירה.	הפטל Bramble, la ronce, ושיח קוצני - le
וורד = rosa או זורד, שהוא סוג של קנה קשה (לפי ליברמן).	Paliuros, paliure וקוצ' - christ thorn,

1. מגמות הסיווג של חז"ל ותיאופרסטוס

כאמור, יש כמה הבדלים מרכזיים: תיאופרסטוס מחלק את הצמחים לארבע קטגוריות – מתחיל באילן ומסיים בעשב. התוספתא, לעומת זאת, מחלקת לשתי קטגוריות בלבד – מתחילה בירק, ואת האילן היא מגדירה רק על דרך השלילה. הבדלים אלו נובעים לדעתנו, מהבדל במגמה הבסיסית לסיווג הצמחים. מגמתו של תיאופרסטוס היא לסווג את הצמחים בצורה סיסטמטית, וזהו חלק ממחקר הטבע, שערכו, הוא יחד עם רבו אריסטו. הם, בניגוד לגישה האפלטונית, שביססה את תיאוריות החיים על המחקר השכלי והלוגי, אריסטו ותיאופרסטוס הגיעו למסקנה, שיש חשיבות קרדינאלית במחקר הטבע, ורק ע"י מחקר זה ניתן להציע הסבר מתקבל לסתומות החיים.¹²⁷ זאת ועוד – תיאופרסטוס¹²⁸ אומר, שיש להשוות את כל הצמחים ביחס לעצים. אמיגס¹²⁹ מבהירה, שהוא הולך בעקבות אריסטו, שמתאר את הבהמות והחיות ביחס אל האדם שהוא היצור המושלם יותר. לכן הוא מתחיל את סיווג הצמחים באילן, ממשיך בדרגות הביניים: שיח ובן-שיח, ומסיים בעשב. המגמה של חז"ל שונה תכלית השינוי מזו של אריסטו ותיאופרסטוס. גם אם מצאנו קווים מקבילים ונקודות השקה בין דבריהם לדברי המדענים היוונים, חז"ל אינם עורכים מחקר סיסטמטי של הטבע, ואין הם באים וחוקרים אחר 'מי שאמר והיה העולם' מתוך התבוננות בטבע. המגמה של חז"ל היא לקבוע את ההגדרות הנצרכות להלכות כלאי הכרם. לכן לא הגדרת אילן היא המעניינת, אלא העובדה שהצמח אינו מוגדר ירק, היא החשובה.

גם כאשר אנו בוחנים את הדוגמאות שמובאות בתוספתא ואת אלו המובאות ע"י תיאופרסטוס, מתבלטים הבדלי הגישות. כדוגמאות לצמחים, המסווגים בקטגוריית האילן, מביא תיאופרסטוס דוגמאות טריוויאליות לגמרי: זית, תאנה וגפן. לעומת זאת, חז"ל אינם מזכירים צמחים, שהם וודאי מוגדרים כאילן, כי אין בכך שום חידוש, אלא הם מביאים צמחי ביניים: חגין, אטדין, קנים ווורד. מההקבלה והדמיון שבין המינים המוזכרים בתוספתא ובין אלו המוזכרים ע"י תיאופרסטוס והקורפוס האריסטוטאלי בכלל, אנו למדים שמינים אלו מייצגים סוג של צמחי ביניים, שהתייחסו אליהם בספרות העתיקה וסיווגו אותם לקטגוריית השיח. זאת גם הסיבה, שחז"ל בחרו דווקא בצמחים אלו, וקבעו שאין הם מוגדרים כירק, אלא כאילן, ולכן אין הם אסורים בכלאי הכרם. לאור האמור מתחזקת הקביעה, שהמינים המוזכרים בתוספתא לפני 'הכללי' קשורים קשר אמיץ עם הכלל שבא אח"כ. אין מדובר כאן בדוגמאות מרובד ספרותי אחד וכלל מרובד ספרותי אחר, שמקורו במשניות קדומות, כטענת אפרתי, או תוספת מאוחרת, כטענת דה-פריס, אלא זהו רובד ספרותי אחד המסווג ארבעה צמחי ביניים לקטגורייה של אילן בעזרת הכלל, שהוא המפתח, שבעזרתו מסווגים את הצמחים כולם.¹³⁰

¹²⁷ ראה Amigues, études, p. 13 ; Lloyd, Les debuts p. 136-137.

¹²⁸ Historia, Plantarum, I, I, 11.

¹²⁹ Amigues, études, p. 25 והערה 39.

¹³⁰ כסלו, הגדרות, עמ' 387 הערה 14, מעיר ארוכות כנגד ההשוואה, שעורך ליברמן בין דברי חז"ל לבין תיאופרסטוס. לדעתו, אין הקבלה בין ההגדרות. תיאופרסטוס מסווג את סוגי הצמחים לארבע קטגוריות, וחז"ל – לשתיים. הוא טוען, שצמחים שהוגדרו עפ"י תיאופרסטוס כבני שיח, הוגדרו ע"י חז"ל כירק ואילו אחרים כאילן. למשל, קוצים נפוצים כגון גדילן Sylibum, קיצנית Carlina, חוחן Onapordon נחשבים לבני שיח עפ"י

2. מסקנות מההשוואה שבין התוספתא לבין תיאופרסטוס

מההקבלה והדמיון שבין ההגדרות שמצאנו בתוספתא ובין אלו של תיאופרסטוס, אנו יכולים להסיק כמה מסקנות הן מבחינת תיארוך הכלל של התוספתא והן במישור הפרשנות. תיאופרסטוס חי בין השנים 372-287 לפני הספירה, ויש להניח שהוא כתב את ספרו בסוף חייו, דהיינו, כ- 130 שנה לפני התנאים הראשונים (הזוגות – תקופת נצחון החשמונאים = 164 לפני הספירה). מסתבר, אם כן, שהכלל שמצאנו בתוספתא הוא רובד מוקדם של הגדרות אילן וירק בספרות חז"ל.

נקודה נוספת שאפשר להסיק מן ההשוואה בין הטקסטים וההקבלה בין מיני הצמחים המוזכרים, שאין בתוספתא שני רבדים: מיני הצמחים מחד והכלל מאידך, אלא הסיווג שנקבע לארבעת הצמחים המוזכרים הוא פועל יוצא מן ההגדרה הבסיסית שנקבעה ביזה הכללי. אף שהתלבטנו בפרשנות המילה 'עקר', שכן כאמור מצאנו בדברי חז"ל מקורות סותרים מההשוואה שבין ההגדרות המוזכרות בדברי תיאופרסטוס לבין אלו המוזכרות בתוספתא, נראה שפירוש המלה 'עקר' בתוספתא שלנו הוא שורש.

בתוספתא כמו בדברי תיאופרסטוס אין התייחסות לפירות ואין התייחסות לאופן התחדשות הצמח (ראה לעיל עמ' 31). לכן מתחזקת הקביעה, שיש לדחות את הפרשנויות בתוספתא, שאינן מתארות את הצמח ואת צורת גדילתו הטבעית. בתוספתא יש הגדרה מאד קצרה, שכאמור מגדירה את הירק – צמח המוציא עליו מן השורשים לעומת תיאופרסטוס שמרחיב, מסביר ומתאר את כל אחת מארבעת הקטגוריות. לדעת תיאופרסטוס, האילן הוא בעל גזע, השיח הוא בעל גזעים רבים, בן-השיח הוא בעל ענפים, והעשב 'הוא צמח העולה מהשורש עם עלים וללא גזע'. ההגדרה מתמקדת באברים המרכזיים של הצמח: גזע יחיד, גזעים, ענפים. התוספתא משתמשת בחלק הראשון של ההגדרה של תיאופרסטוס: 'הוא צמח העולה מהשורש עם עלים', ומשמיטה את החלק השני של ההגדרה: 'וללא גזע'. לדעתנו, השמטה זו, אינה מכוונת ובמטרה לחלוק. להלן, נראה, שהחלק השני של ההגדרה בא לידי ביטוי במקבילה של התוספתא, במאמר הירושלמי.

Theophrastus, Historia, VI, 4, 3, ואילו לפי חז"ל הם ירק (משנה פ"ה מ"ח: 'המקיים קוצים בכרם – כלאים'). בני שיח אחרים, לשיטתו של תיאופרסטוס (שם, VI, 2), כגון לוטם Cistus, מתנן Tymelae ומרווה משולשת Salvia Fruticosa הם אילן לפי הגדרות חז"ל. לדעתנו, אין בביקורתו של כסלו בכדי לדחות את דברי ליברמן, המשווה בין שיטת הסיווג של חז"ל לבין השיטה שהציע תיאופרסטוס. א. נאמר אמנם במשנה שהקוצים נחשבים ירק, אך לא ברור, שמדובר דווקא בקוצים שקבע כסלו. ב. לגבי שלושת הצמחים: לוטם, מתנן ומרווה משולשת אין מקור בחז"ל שהם נחשבים אילן, אלא זו מסקנתו של כסלו, לאור ההגדרות שהוא עצמו קבע מתוך עיונו בספרות חז"ל. לדעתו, צמחים אלו הם מקיימי נצר חסרי שושנת, ולכן הם מוגדרים כאילן. אך לדעתנו, ההגדרות שהוא מביא בשם חז"ל אינן ההגדרות של התוספתא עצמה או של התלמוד הירושלמי, אלא הן ההגדרות שמובאות ע"י הגאונים, והן רובד מאוחר הרבה יותר של הגדרות אלו. התוספתא והירושלמי אינן עוסקות בהתחדשות הצמח אלא בתיאור צורת הצמח, בדיוק כפי שעשה זאת תיאופרסטוס. אך אפילו אם נודה לדבריו, שאין תיאום גמור בין סיווג הצמחים של התוספתא לבין תיאופרסטוס, אין בהבדלים בכדי לקעקע את הדמיון וההקבלה שבין השיטות. גם ההגדרות של תיאופרסטוס אינה חד-משמעיות, ואינן מבדילות בין הקטגוריות בצורה חותכת. לכן מסתבר, שחז"ל שחלקו את הצמחים לשתי קטגוריות ולא לארבעה כתיאופרסטוס, מכלילים לפעמים מבני השיח לקטגוריית האילן, ולפעמים לקטגוריית הירק, אף שבעיקרון הגדרותיהם זהות.

סיכומם של דברים, התוספתא מגדירה את הירק: הירק הוא צמח, שבו גדילת העלים היא מיידית ובחלק התחתון של הצמח, ללא איברי ביניים כמו גזע או ענפים. פליקס כותב, בכמה מקומות, שההגדרה המרכזית לאילן ולירק תלויה באיכותו של הגזע. אם הגזע מעוצה – הצמח מוגדר כאילן, ואם הוא עשבוני – אזי הוא ירק.¹³¹ הוא התעלם מההגדרה של התוספתא, ובכך את ההגדרה, שמובאת בתלמוד הירושלמי, אך כאמור, ייתכן, שזאת המשמעות המרכזית של הגדרת התוספתא. לאור הנ"ל, מסכם פליקס, המכנה המשותף בין ארבעת הצמחים המוזכרים בתוספתא: 'קנים', 'חגיף', 'ורד' ו'אטדין' הוא, שהם צמחים בעלי גזע מעוצה, לעומת הפיגם¹³² והאיזמא,¹³³ המוזכרים בספרות חז"ל בתור ירק, כי גזעם עשבוני.

ח. הגדרת אילן וירק עפ"י התלמוד הירושלמי

1. השוואת הגדרת אילן וירק עפ"י סוגיית התלמוד הירושלמי עם התוספתא

ישנן שתי סוגיות מקבילות של התלמוד הירושלמי שמביאות הגדרה לאילן ולירק, האחת במסכת מעשרות ד:ו, והאחרת – במסכת כלאים ה:ח. במסכת מעשרות מובאת הגדרת האילן והירק אגב גררא של דיון על חיוב מעשרות בצמחים, שחלק מאבריהם ראויים לאכילה וחלקם ראויים לאכילה בדוחק. כדוגמא לכך מוזכר הצלף לחלקיו השונים: תמרות, אביונות וקפריסין, ואגב כך מובאת מחלוקת בית הלל ובית שמאי לגבי סיווג הצלף לאילן או לירק, ודברי ר' חנינא בר פפא המגדיר מהו אילן ומהו ירק. הסוגיה המקורית המרכזית בנד"ד היא במסכת כלאים (שם). הסוגיה נסמכת למשנה כלאים פ"ה מ"ח: 'הארוס והקיסוס ושושנת המלך וכל מיני זרעים אינן כלאים בכרם'. לאחר שהתלמוד הירושלמי מזהה את שלושת הצמחים האלו, עוסק הוא בתוספתא (כלאים ג:יג) 'הנסמכת'¹³⁴ לאותה משנה: 'האירוס והקיסוס ושושנת המלך מיני זרעים, ואינן כלאים בכרם'. בהמשך דן התלמוד הירושלמי בהלכות העוקבות בתוספתא. להלן אנו מביאים מאמרים בלשון התלמוד הירושלמי, עליהם נסב לאחר מכן דיון הסוגיה, ובסוגריים את מקור המקבילה בתוספתא:

1. 'הקנים והאגין והוורד והאטדין – מין אילן ואינן כלאים בכרם' (תוספתא ג:טו).

2. 'השיפה והחיטין והגמי... (שם הי"ד).

3. 'הצלף בית שמי אומ': כלאים בכרם ואינו כלאים בזרעים, בית הלל אומ': אינו

כלאים לא בכרם ולא בזרעים... (שם הי"ז).

בהמשך מביא התלמוד הירושלמי את דברי ר' חנינא בר פפא, המגדיר מהו אילן ומהו ירק:

¹³¹ ראה פליקס, כלאים, עמ' 150; פליקס, בשמים, עמ' 184 והערות 10, 13 בהקשר לזיהוי האיזמא; פליקס, ירושלמי ח"ב, עמ' 408-409.

¹³² ראה כלאים פ"א מ"ח.

¹³³ תוספתא כלאים א:יא.

¹³⁴ ראה לעיל עמ' 4 הערה 9; הוויכוח הוא אם יש להתייחס למקורות מהתוספתא כמקורות עצמאיים וראשוניים או כמקורות המבארים את המשנה. גם לדעות הסוברות, שיש בתוספתא מקורות עצמאיים וראשוניים יותר מאשר במשנה, בוודאי שחלק ממאמרי התוספתא נסמכים למשנה.

תני ר' חנינא בר פפא: את שהוא עולה מגזעו מין אילן, משרשיו מין ירק.

הגדרותיו של ר' חנינא בר פפא אינן ציטוט של הכלל של התוספתא, אף שדבריו מובאים בלשון: 'תני ר' חנינא בר פפא, משמע הוא מצטט מקור תנאי. מיכאל היגער¹³⁵ מביא עשרות מאמרים, שר' חנניה (או חנניא או חנינא) מצטט מאמרי תנאים, אם בשמם המפורש, אם בעילום שם ולפעמים אף אינו מציין, שהמקור הוא תנאי. אין פלא, אם כן, שאכן המקור לכלל שמביא ר' חנינא – תנאי הוא. השאלה, שיש לבררה, האם ההגדרה שמציע ר' חנינא בר פפא היא, בעצם, ההגדרה המוזכרת בתוספתא בחילופי לשון וסגנון, או שמא, יש כאן הגדרה עצמאית ומקורית של התלמוד הירושלמי? יש חשיבות גדולה לקונטקסט של הסוגיא הירושלמית, שכן ניתן ללמוד ממנה על היחס שבין 'הכלל' של התוספתא ובין דברי ר' חנינא בר פפא. מהקונטקסט בו מובאים דבריו של ר' חנינא בר פפא והגדרותיו לאילן ולירק, ניכר שדברי ר' חנינא בר פפא מקבילים לאמור בתוספתא. כל הדיון של הסוגיא הירושלמית נסמך על הלכות התוספתא, ולכן נראה שההגדרה של ר' חנינא בר פפא היא פיתוח, הרחבה והסברה של הכלל האמור בתוספתא ולא הגדרה עצמאית ומקורית¹³⁶. אמנם, אפשר לטעון, שזוהי דעתם של העורך או העורכים של התלמוד הירושלמי, ועדיין אין הוכחה, שגם ר' חנינא בר פפא התייחס כך להגדרותיו. מכל מקום, רואים אנו כאן עקבות לאחדות ההגדרות.¹³⁷

אם אנו משווים בין הניסוח של ר' חנינא בר פפא לבין זה של התוספתא, אנו מוצאים שני הבדלים שהם אחד. בעוד שכאמור התוספתא רצתה להבהיר בעיקר את הגדרת הירק, מפני חשיבותה להלכות כלאי הכרם, והביאה את הגדרת האילן בלשון שלילית, לאמור האילן אינו ירק, בדברי ר' חנינא בר פפא – עיקרה של הגדרה היא הגדרתו של האילן. ר' חנינא בר פפא מגדיר אמנם את הירק: 'משרשיו – מין ירק', אך הגדרה זו אינה יכולה לעמוד בפני עצמה, כי כל צמח ואף האילן עולים מן השורשים. לכן נראה שהגדרת הירק נסמכת היא על הגדרת האילן: ר' חנינא בר פפא מגדיר בעיקר את האילן, והדבר המאפיין את האילן הוא הגזע. הירק מתאפיין בכך, שאין לו גזע, והעלים ולאחר מכן הפירות מתפתחים וצומחים כביכול מן השורשים בלבד. נמצאנו למדים שהגדרות התוספתא והירושלמי הן שני צדדים של אותה מטבע. ר' חנינא בר פפא השלים את ההגדרה של התוספתא, והיכן שהתוספתא החסירה ומיעטה בהסבר הגדרת האילן, ר' חנינא בר פפא הוסיף וציין, שהדבר המרכזי המאפיין את האילן הוא הגזע.¹³⁸

¹³⁵ מיכאל היגער, אוצר הברייתות ח"ד, נויארק: הוצ' דבי רבנן, תש"א עמ' 237-249, ואת המאמר של סוגיה דידן מביא בעמ' 248; ראה גם מרגליות, חכמי התלמוד, עמ' 346, שר' חנינא בר פפא, אמורא ארץ ישראל מהדור השלישי, נהג לשנות ברייתות לפני ר' זירא, כדוגמת ירושלמי תרומות פ"ז ה"ב ועוד.

¹³⁶ בהרבה כ"י הגרסה לדברי ר' חנינא בר פפא היא: את שהוא עולה מגזעו, ראה סינופסיס לתלמוד הירושלמי, כרך א' 5-3, למסכת כלאים, וכרך א' 6-11, למסכת מעשרות, מהד' פטר שפר והנס יורגן בקר, Tübingen, 1992, מלבד כ"י לונדון בו הגרסה היא **כל** שהוא עולה מגזעו וקרובה יותר מבחינת הלשון ללשון התוספתא: **כל** המוציא...'

¹³⁷ אמנם ראה הרב אליהו פולדא, פירוש מהר"א פולדא, נדפס בירושלמי כלאים, מוצל מאש, עמ' קפב, שלדעת הרא"ש הכלל של ר' חנינא בר פפא שונה מזה של התוספתא, אך ראה ביאור הגר"א לשלחן ערוך יו"ד סי' רצו ס"ק לה, וכן הרב אברהם ישעיהו קרליץ, חזון איש חלק זרעים, ערלה סי' יב ס"ק ג, שהכלל האמור בתלמוד הירושלמי, והכלל האמור בתוספתא, הם כלל אחד.

¹³⁸ ראה בער ראטנער, אהבת ציון וירושלים למסכת כלאים, ירושלים תשכ"ז (צילום דפוס ווילנא תרס"ז), עמ' 43, שטוען, שכללו של ר' חנינא בר פפא סותר את מאמר התלמוד הירושלמי בבא בתרא ה: ב: 'העולה משרשיו ומגזעו זהו שורש, מגזעו ולא משרשיו זהו אילן', משמע – גם העולה מגזעו נחשב שורש. אך האמת, כפי שכתב הרב יצחק אייזיק

2. בעיית הכרוב

בהמשך להגדרת ר' חנינא בר פפא שואל התלמוד הירושלמי:

התיבון. הרי אכרוב הרי הוא עולה מגזעו. כאן בודאי כאן בספק.

כלומר, האמנם הגדרת האילן היא צמח העולה מגזעו, והרי הכרוב עולה מגזעו הוא? מיישב התלמוד: 'כאן בודאי, כאן בספק'.

נקודת המוצא של התלמוד הירושלמי, שהכרוב מוגדר כירק, ואכן מצאנו במקורות רבים בספרות חז"ל, שהכרוב הוא צמח המוגדר כירק¹³⁹, לאור הנ"ל, שואל התלמוד: 'התיבון', הרי הכרוב עולה מגזעו הוא.

ישנן כמה פרשנויות לתשובת התלמוד הירושלמי. הרב שלמה סיריליאו טוען, שהתלמוד קובע כלל לירק, לאמור, שאם העלים עולים מן השורשים, נחשב הצמח בוודאות ירק, אך הצד ההפוך אינו וודאי. אם העלים עולים מן הגזע, אין וודאות שהצמח מוגדר כאילן, וייתכן שייחשב ירק. לדעתו, 'כאן בודאי וכאן בספק' מתייחס להגדרת ר' חנינא בר פפא – הוודאי הוא הגדרת הירק והספק – הגדרת האילן. לאור מה שאמרנו לעיל, פירוש זה אינו מסתבר, שכן בניגוד לכלל האמור בתוספתא, ר' חנינא בר פפא מגדיר בעיקר את האילן ולא את הירק, ולכן קשה להניח, שדווקא חלק זה של ההגדרה נשאר מסופק. לדעת הרב משה מרגליות 'כאן בודאי כאן בספק' מתייחס לדרך גידולו של הכרוב. לפעמים הוא עולה מגזעו ולפעמים הוא עולה מן השורשים, ולכן נשאר דינו מסופק. הפירוש המסתבר יותר הוא של הגאון, הרב אליהו מוילנא בפירושו לירושלמי¹⁴⁰, ולדעתנו, הוא מתאים יותר, לאור זיהוי הצמח ודרך גידולו, וכן לאור התייחסות הסופר היווני תיאופרסטוס, כפי שנראה להלן (עמ' 39). לדעת הרב אליהו, 'כאן בודאי כאן בספק' מתייחס למסורת המקובלת לגבי הצמחים הנידונים. ההגדרה של ר' חנינא בר פפא אינה 'מכסה' את כל הצמחים, ואינה מתיימרת לסווג את כל הצמחים. ישנם צמחים, שיש להם מסורת מקובלת וידועה כמו הכרוב, שכאמור, מוגדר בכל ספרות חז"ל כירק – לגביהם אין ר' חנינא בר פפא עוסק.

הוא עוסק בצמחי הביניים, בצמחים המסופקים, ובהם הוא מציע שיטת סיווג.¹⁴¹

לאור תשובת התלמוד הירושלמי: 'כאן בודאי כאן בספק', וההסתייגות וההגבלה של הגדרתו של ר' חנינא בר פפא לסווג את הצמחים לאילן ולירק, השאלה באלו מקרים תקפות ההגדרות, ובאלו מקרים נחשבים הצמחים וודאי אילן, או וודאי ירק. לפני שנסכם הן את הגדרת ר' חנינא בר פפא והן את מסקנת התלמוד הירושלמי, נסקור את מה שכתבו החוקרים בנושא זיהוי הכרוב ותכונותיו.

קראסילשציקאו בפירוש תבונה, נדפס בירושלמי, כלאים, מוצל מאש, שתי הסוגיות עוסקות בנושאים שונים. הסוגיה בבבא בתרא קובעת את החלוקה שבין הקונה אילן לבין המוכר שנשאר עדיין בעל הקרקע וסוגייתנו עוסקת בהגדרת אילן וירק.

¹³⁹ יש בספרות חז"ל מסורת ברורה לכך שהכרוב נחשב ירק, ראה: כלאים פ"א מ"ג; שביעית פ"ט מ"א; עוקצין פ"ב מ"ז; תוספתא תרומות (ליברמן) ג: ח; שם ד: ה; תוספתא פסחים (ליברמן) ג: כ; תוספתא עוקצין (צוקרמאנדל) ב: יא.

¹⁴⁰ ביאורי הגר"א, מסכת מעשרות, כתב יד א', נדפס בירושלמי מעשרות, מוצל מאש.

¹⁴¹ כך פירש גם הרב אליהו פולדא, פירוש מהר"א פולדא, בתלמוד ירושלמי כלאים, תשמ"ט; וכן ליברמן, יוונית, הערה 8.

3. זיהוי הכרוב

יש הסכמה בין החוקרים, שהכרוב המוזכר בספרות חז"ל הוא כרוב העלים Brassica oleracea var. Acephala (באנגלית: Pale) כך סבור לעף¹⁴² וכן הסכימו פליקס¹⁴³ וכסלו,¹⁴⁴ והוא הכרוב שמזכיר גם הסופר הרומאי פיליניוס בספרו.¹⁴⁵ פליקס¹⁴⁶ מתאר באריכות את דרך גידולו של כרוב העלים. צמח זה עשוי להגיע לגובה ניכר. במשך הגידול קונבים את העלים התחתונים ומעליהם מתפתחים עלים חדשים, ובצורה זו נוצר כמין גזע. הכרוב הוא צמח דו-שנתי, המפתח עלים בשנתו הראשונה עד האביב של השנה השניה,¹⁴⁷ אח"כ הוא מצמיח תפוחת וממנה מתפתחים תרמילי הזרע. אחרי הפריחה בא שלב ההפרגה, שבו אין התפתחות של עלים, והם מתקשים ולבסוף – מתייבשים. כסלו טוען שבכרוב אין התחדשות, ולאחר שמסתיים גידול העלים, מגיע שלב ההפרגה, ואז הצמח מתנוון לגמרי. מכאן יש להסיק, שכאשר התלמוד הירושלמי מגדיר את הכרוב כצמח ה'עולה מגזעו', ולכן יש לסווגו כאילן, אין הכוונה להתחדשות מן הגזע (כמו שסברו הגאונים, ראה להלן פרק ב'), אלא לצימוח ראשוני של הצמח. יש לכרוב גזע יחיד, ועפ"י צורת הצימוח רצה המקשן בתלמוד הירושלמי לסווג אותו כאילן.¹⁴⁸ מעניינים דברי הספרי (דברים לב, יד, פיס' שיז) שמתאר את הכרוב כצמח בעל גזע חסון וחזק עד כדי כך, שיכול היה ר' שמעון בן חלפתא לטפס עליו כפי שמטפסים על גזע של אילן:

אמר רבי שמעון בן חלפתא קלח של כרוב היה בתוך ביתי והייתי עולה ויורד בו כעולה ויורד

בסולם...

הכלל של התוספתא וההגדרות של ר' חננאל בר פפא המגדירים את האילן, אינם מציינים את משך קיום הצמח, אלא מתארים את צורת הצימוח של הצמח. יש לברר אם גם צמח חד-שנתי, שבדרך גידולו מפתח גזע יחיד, ייחשב אילן. היו פרשנים שרצו להסיק מסקנה בעניין זה מקושיית התלמוד הירושלמי בעניין הכרוב או לחילופין מן התשובה. גם אלה וגם אלה יצאו מנקודת מוצא מתוך היקש לכרוב שהם מכירים, שזהו צמח חד-שנתי. הרב חיים אלעזר שפירא¹⁴⁹ הסיק מקושיית

¹⁴² לעף, פלורה ח"א, עמ' 483.

¹⁴³ פליקס, כלאי, עמ' 80; ירושלמי ח"ב, עמ' 408-409.

¹⁴⁴ כסלו, הגדרות, עמ' 387.

¹⁴⁵ Pliny L'ancien, Histoire, XIX, 41, p. 75-79; וראה שם עמ' 150, בהסבריו של המהדיר והמתרגם, המציין בשם תיאופרסטוס, Historia, VII, 4, 4 על שלושה סוגים של כרוב: האחד עם עלים מסולסלים, עם עלים חלקים והאחד הגדל בר, וכן מתאר גם פיליניוס, שם עמ' 75.

¹⁴⁶ פליקס, ירושלמי שם.

¹⁴⁷ ראה Pliny L'ancien, Histoire, שם עמ' 76, והוא מתאר, שהזמן האידיאלי לזריעת הכרוב הוא בסתיו, קוטפים עלים מהאביב שלאחריו. הוא מתאר פעולות שונות, וטיפולים שונים, מלבד קטיפת העלים, עד הסתיו שנתיים לאחר הזריעה.

¹⁴⁸ על דרך גידולו של הכרוב, ראה עוד Ch. Oldhan. Brassica Crops and Allied Cruciferous Crops, London, 1948, p. 173.

¹⁴⁹ הרב חיים אלעזר שפירא, הגהות ירושלמי, ירושלים תש"מ, עמ' מו; וראה להלן עמ' 107 הערה 463, שכך נראה גם מדברי הרב אשתורי הפרחי.

התלמוד, שאם הצמח הוא בעל גזע יש לסווגו לאילן אף אם הוא חד-שנתי, והרב מאיר מארים¹⁵⁰ למד את ההפך מהתשובה: 'כאן בודאי כאן ספק', לאמור, הכרוב בוודאי מסווג לירק מחמת היותו צמח חד-שנתי, ורק בצמחים רב-שנתיים תקפה הגדרתו של ר' חנינא בר פפא. אך האמת, שהכרוב בו עוסק התלמוד הירושלמי שונה מכרוב המאכל המקובל היום, וכאמור, זהו צמח דו-שנתי, כפי שתיאר פיליניוס (לעיל הערה 14), ולכן אין להסיק מאומה על תוקף ההגדרה של התוספתא או של ר' חנינא בר פפא בצמח חד-שנתי. מכל מקום, השאלה שהעלינו לעיל, מהי המסקנה של התלמוד הירושלמי, ובאלו צמחים יש להשתמש בהגדרת ר' חנינא בר פפא לסיווגם – במקומה עומדת.

הרב אברהם ישעיהו קרליץ¹⁵¹ מציע להבחין בין מיני דשאים, קרי צמחים שהצמח עצמו נאכל כדוגמת הכרוב, הבצל וכדו' לבין ירקות שהצמח מוציא פרחים, ואלו הופכים לפירות כמו עצי פרי. הירקות הנחשבים מיני דשאים הם וודאי ירק, ולגביהם אין צורך בהגדרות ר' חנינא בר פפא. אלו נצרכות בצמחים שמוציאים פרחים ופירות. פליקס מציע הצעה אחרת. לדעתו, יש להבחין בין סוגי הגזע. נכון הוא, שהכרוב 'עולה מגזעו' ועפ"י תיאור הצמח דומה הוא לאילן, אך בהחלט ניתן להבחין בין הגזע של הכרוב ובין הגזע של עצים כגון: זית, תאנה, או גפן. לדעת פליקס, יש להסיק מהתלמוד הירושלמי, שרק צמח בעל גזע מעוצה נחשב אילן, אך צמח בעל גזע עשבוני ורך כדוגמת הכרוב, נחשב ירק גם אם הוא צמח בעל גזע יחיד.¹⁵²

לדעתנו, ההצעות של הרב אברהם ישעיהו קרליץ ושל פליקס יכולות אמנם להתקבל על הדעת, אך יש בכל אחת מהן וכן בשתייהן יחד חיסרון בולט והוא, שהתלמוד הירושלמי לא השיב והציע לשפץ ולסייג את ההגדרה של ר' חנינא בר פפא בכיוון שהם הציעו, כדי לפתור את בעיית הכרוב! התלמוד הירושלמי הסתפק בתשובה: 'כאן בודאי, כאן בספק', וידוע שדרכו של התלמוד הירושלמי לקצר, ולפעמים, להשאיר קושייה בלא תירוץ וללא בירור.¹⁵³ ראוי לציין, שאף תיאופרסטוס (ראה להלן עמ' 39) לא שינה או סייג את הגדרותיו, לאחר שהעלה את בעיית הכרוב.

¹⁵⁰ הרב מאיר מארים, ספר ניר, ירושלמי כלאים, שם, תשמ"ט.

¹⁵¹ הרב ישעיהו קרליץ, חזון איש, זרעים, ערלה, סי' יב ס"ק ג, ד"ה שם.

¹⁵² כסלו, הגדרות, עמ' 388, טוען כנגד פליקס, האומר שהכרוב נחשב ירק בגלל גזעו העשבוני, שהכרוב מתקשה בהמשך צמיחתו. לכן קובע כסלו, שהכרוב נחשב ירק בגלל שהעלים נאכלים, או בגלל קומתו הנמוכה של הצמח או חייו הקצרים. אך יש לתמוה, מניין מצא כסלו קריטריונים אלו בספרות חז"ל?!

¹⁵³ ראה זכריה פרנקל, מבוא הירושלמי פרק ג', ירושלים תשכ"ז (צילום דפוס ברעסלויא תר"ל).

4. השוואה בין הסוגיה הירושלמית לבין דברי תיאופרסטוס

בהמשך להגדרות הסיווג שלו מביע תיאופרסטוס הסתייגות מהגדרותיו וכותב, שיש להתייחס להגדרות בזהירות, ולפעמים להשתמש בהגדרות משלימות. ליברמן¹⁵⁴ כבר מציין, שהדוגמה לצמח בעייתי שמביא תיאופרסטוס, מקביל לתיאור של סוגיית התלמוד הירושלמי. נצטט את דברי תיאופרסטוס לגבי הכרוב, ולהלן נערוך השוואה בין דבריו לסוגייתנו. תיאופרסטוס¹⁵⁵ כתב (תרגום חופשי מאנגלית י.פ.):

הגדרות אלו צריכות בכל אופן להיות נלקחות בחשבון (be taken) ומקובלות ומיושמות באופן כללי (as applying generally and on the whole). במקרה של כמה צמחים, ייתכן, וייראה שהגדרותינו חופפות (overlap); וישנם כאלה, שעקב גידולם (התרבות) משתנים ונראים שונים מצורתם המקורית והטבעית... אכן ניתן להציע לסווג במקרים מסוימים פשוט לפי גודל, ובכמה מקרים בעזרת השוואה של חזק, עמידות ואורך חיים. ישנם תת-שיח או סוגים של עשבים - pot herbs, שיש להם גזע יחיד ונראים כאילו יש להם את תכונות העץ כמו הכרוב והפיגס¹⁵⁶ עד כדי כך, שיש הקוראים להם 'עץ-עשב' - tree-herbs... מהסיבות האלה, כמו שאמרנו, לא כדאי לעשות הבחנה מדי חותכת. אנו צריכים לעשות את ההבחנות שלנו טיפוסיות typical.

הדמיון בין דברי תיאופרסטוס לסוגיית התלמוד הירושלמי בולט לעין. לאחר הגדרת האילן, מציין תיאופרסטוס שישנם צמחים בעלי גזע יחיד, ולאור שיטתו בקלסיפיקציה של הצמחים, הם היו צריכים להיות מסווגים כאילן. מכל מקום, קובע הוא בתחילת דבריו, שהם מוגדרים כתת-שיח, או עשבים: 'ישנם תת-שיח או סוגים של עשבים...'. זאת, על אף שיש הקוראים לצמחים אלו 'עץ-עשב'. כאמור לעיל, תיאופרסטוס מודע למגבלות מחקריו, והוא מאד נזהר בהגדרותיו ומהגדרותיו.¹⁵⁷ מסקנתו מבעיית הכרוב, שאמנם אין לשנות את ההגדרות, אלא יש להשתמש בהם בזהירות. אין לעשות הבחנות חותכות מדי, ויש להשתמש בהגדרות לכלל הצמחים. עם זאת, אומר הוא, ניתן לקבוע גם הגדרות וקריטריונים משלימים. לאור תיאורו של תיאופרסטוס יש להסיק, שאופן צימוח הכרוב הוא ברור. אכן, מפתח הכרוב גזע יחיד, ולכן יש לו גם מתכונות האילן. לאור הניל, יש לדחות את הפירוש של הרב משה מרגליות, שלפעמים עולה הכרוב מגזעו ולפעמים הוא עולה מן השורשים. כאמור לעיל, מסתבר יותר פירושו של הגאון, הרב אליהו מוילנא, שהגדרת ר' חנינא בר פפא מסווגת צמחים, שאין להם מסורת,

¹⁵⁴ ליברמן, יונית, עמ' 285.

¹⁵⁵ Theophrastus, Historia, I,3,4; Enquiry, p. 27.

¹⁵⁶ ראה פליקס ירושלמי שביעית ח"ב עמ' 213.

¹⁵⁷ ראה לעיל הערה 104.

וכנראה, שמסורת הייתה הן בידי חז"ל והן בידי חכמי היוונים,¹⁵⁸ שהכרוב אינו נכלל בקטגוריית האילן.¹⁵⁹ ראוי לציין גם, כפי שכבר הזכרנו, שתיאופרסטוס סיווג את הצמחים לארבע קטגוריות, ולמרות זאת, נמצאו צמחי ביניים שאינם משתלבים בדיוק עם הגדרות הסיווג. אין פלא א"כ, שחז"ל, שסיווגו את הצמחים לשתי קטגוריות בלבד, מצאו צמחים (כגון הכרוב), שהם יוצאים מכלל ההגדרה, ובמקרים אלו נקבע סיווגם עפ"י המסורת המקובלת.

ט. הגדרת אילן וירק על פי התלמוד הבבלי

הגדרת אילן וירק מובאת בתלמוד הבבלי, במסכת ברכות מ ע"ב, בהקשר להלכות ברכות.¹⁶⁰ להלן קטע הסוגיא השייך לנידונו עפ"י דפוס וילנא:

היכא מברכינן בורא פרי העץ היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואז והדר מפיק אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוואז דהדר מפיק לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה

מן הדין היה אולי, שנעסוק תחילה בפרשנות ההגדרה של התלמוד הבבלי, ורק לאחר מכן נטפל בשאלות הנראות צדדיות יותר. למרות זאת, מעדיפים אנו לעסוק תחילה במאמרו של פרופ' אברהם וייס "הגדרת אילן וירק לענין ברכה",¹⁶¹ שמעלה שאלות מקדימות כגון: מיהו בעל ההגדרה של הבבלי, התיארוך שלה, ומדוע לא הביאו אותה הגאונים? שכן עיון ומחקר בשאלותיו חשובות לנו לפרשנות ההגדרה.

1. תיארוך הגדרת הבבלי

וייס פותח את מאמרו: 'רבו כאן הגירסאות אבל איך שנגרוס מ"מ פה הגדרת עץ וירק ברורה בנוגע לברכה', לאמור, התלמוד הבבלי מגדיר הגדרה ברורה ומדויקת לאילן ולירק, ולכן תמה וייס, איך ייתכן שהגאונים רב דימי ורב מארי (סוף המאה השישית, פומבדיתא)¹⁶² ורב יהודאי (גאון סורא בין השנים 758-762)¹⁶³ לא הביאו בתשובותיהם את הגדרת הבבלי, אלא העדיפו את הגדרת התוספתא, כלאים ג:טו. זאת הקושיא המרכזית סביבה נסב המאמר כולו. לדעת וייס, הגדרת

¹⁵⁸ ראה Theophraste, recherches, tome I, p. 76 שבעולם העתיק התייחסו לכרוב ולפיגס כירקות הנאכלים מבושלים.

¹⁵⁹ אף שלפי חז"ל הוא מוגדר כירק ועפ"י תיאופרסטוס הוא מוגדר כתת-שיח.

¹⁶⁰ מוזכרות בתלמוד הבבלי שתי הגדרות נוספות, אך הן הגדרות צדדיות. האחת ר"ה, יד ע"א – מקורה בספרי דברים, פיס' קמ: לדעת ר' יוסי הגלילי, צמח הגדל על מי השנה הבאה, קרי שנת הלקיטה, מוגדר כירק, ולדעת ר' עקיבא, צמח הגדל על כל מים, ואינו מסתפק במי גשמים, אלא צורך מים נוספים (גידולי שלחין) – מוגדר כירק. הגדרות אלו – תוקפן מדברנן, והן רלוונטיות רק לסיווג הצמחים בתרומות ומעשרות בלבד. ישנה הגדרה נוספת, שמוזכרת לעיתים בתלמוד הבבלי, אך נראה, שאין זו הגדרה הלכתית, אלא סימן בעלמא להבחנה בין צמחים שונים. הארז מוזכר בתלמוד הבבלי, כצמח שאין גזעו מחליף, ולעומתו, הקנה הוא צמח שגזעו מחליף (ראה תענית כ ע"א; סנהדרין קו ע"א). צמח ש'אין גזעו מחליף הוא צמח בעל גזע רב-שנתי, והוא מתאים לקטגוריית האילן, וצמח ש'גזעו מחליף, יכול להיות צמח חד-שנתי, ויכול להיות צמח רב-שנתי (משירי נצר), אשר מתחדש מן השורש כדוגמת הקנה.

¹⁶¹ אברהם וייס, הערות לסוגיות הש"ס הבבלי והירושלמי, רמת גן תש"ל עמ' 90-94.

¹⁶² ראה דנציג, מבוא, עמ' 123 הערה 51; הבלין, תורתן של גאונים, עמ' 35 והערה 93.

¹⁶³ ראה דנציג שם; הבלין שם עמ' 31.

הבבלי היא, שעץ הקיים משנה לשנה מברכים על פירותיו בורא פרי העץ, ואילו צמח שאינו רב-שנתי מברכים על הפירות בורא פרי האדמה. לעומת זאת הגדרת הגאונים מתייחסת להתחדשות הצמח, ומקור הגדרה זו, לדעת וייס, היא בתוספתא. וייס מחזק את קושייתו בכך, שנושא תשובותיהם של הגאונים הוא הלכות ברכות, ועל כן, מלבד ההעדפה הטבעית שיש לגאונים לתלמוד הבבלי, גם מבחינת הנושא הם היו צריכים להעדיף את הגדרת הבבלי על פני זו של התוספתא, שעוסקת בהלכות כלאים.

וייס מתאר את השתלשלות הגדרת אילן וירק בצורה נוקשה למדי, כלומר, אם אנו מוצאים בתלמוד הבבלי הגדרה שונה מן התוספתא – משמע, הבבלי לא הכיר את התוספתא, ואם אנו מוצאים, שהגאונים מנסחים הגדרה שונה מן התלמוד הבבלי – משמע, הם לא הכירו את סוגיית הבבלי. אנו נרצה לטעון, שהם הכירו גם הכירו, אך נתנו למאמר הבבלי והגדרת התוספתא פרשנות אחרת. על כל פנים, לדעת וייס, התוספתא מגדירה את הירק עפ"י הוצאת העלים מן השורש והגדרת הבבלי עפ"י רב-שנתיות הצמח, והמעבר שבין שתי ההגדרות נעשה ע"י ר' שמעון קיירא בהלכות גדולות כשמזכיר הן את הוצאת העלים והן את רב-שנתיות הצמח. לדעתו, מר רב מארי בריה דרב דימי קובע שההיגוי הוא עץ, וההיזמי הוא ירק על סמך דרך ההתחדשות של הצמח: 'לנמוק זה אין בודאי שום ענין שהוא לתוספתא כלאים', אלא הוא נובע מההתבוננות וההסתכלות של הגאון ואביו בטבע הצמחים. כאמור, וייס תמה, מדוע לא פשטו הגאונים את שאלת ה'מוזי' (=בננה) מהתלמוד הבבלי, ולאור הנ"ל, קובע וייס, שהסוגיה הבבליה היא מאוחרת מאד.

לאור דבריו, יש להסיק, שעריכת הסוגיה הבבליה הייתה בוודאי מאוחרת מתקופתו של רב יהודאי גאון, ולכן הגאון לא הביא את הגדרת הבבלי. אמנם, אין ברצוננו בשלב זה לעסוק בבירור דברי הגאונים, ונשאיר זאת לפרק העוסק בתקופה הבתר-תלמודית, אך נראה לנו שבתקופתו של רב יהודאי גאון, הסוגיה הבבליה כבר הייתה ידועה, ולכן רב אחא משבחה¹⁶⁴ השתמש בה להסביר את ספקו של בית שמאי לגבי סיווג הצלף לאילן או לירק. כאמור, וייס גם טוען, שמר רב מארי קבע, שהיגוי מוגדר כעץ וההיזמי – כירק, מפני שהוא מתחדש מן השורש על סמך התבוננות בטבע הצמחים ובלא קשר להגדרת התוספתא. טענה זו אינה נראית, ומסתבר יותר, שהגאונים נתנו פרשנות אחרת לתוספתא.

אמנם התמיהה של וייס במקומה עומדת – מדוע לא השתמשו הגאונים בהגדרת הבבלי, אך אפשר לשאול גם שאלה הפוכה: גם וייס מודה, שהגדרת התוספתא היא הגדרה תנאית מוקדמת, ויש לתמוה אם כן, מדוע לא הביא הבבלי את מאמר התוספתא, כדי להגדיר מהו אילן ומהו ירק. בין אם ננקוט כדעתו של אפשטיין שעריכת התוספתא מוקדמת היא מאד, ובין אם ננקוט כדעתו של אלבק, שעריכת התוספתא היא מאוחרת,¹⁶⁵ הוכחנו בפרק העוסק בהגדרת התוספתא, שההגדרה המובאת שם היא עתיקת יומין, והיא הייתה מפורסמת בכל העולם העתיק. לכן, מסתבר שזו הייתה מוכרת לאמוראי בבל. בנוסף לכך, אפשר לראות עקבות להלכות תוספתא דידן בתלמוד

¹⁶⁴ פרשת קדושים שאילתא ק, עפ"י פירושו של רי"ן אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות א', ירושלים תשמ"ד, עמ' 124; וראה להלן. ורב אחאי משבחה חי בתחילת המאה השמינית, וקדם קצת לרב יהודאי גאון, ראה שמואל מירסקי, שאילתות דרב אחאי גאון, ירושלים תשמ"ב, במבוא עמ' 18 והערה 3.

¹⁶⁵ ראה לעיל עמ' 4 הערות 9, 10.

הבבלי, ולכן, מתקבל על הדעת, שהתוספתא הייתה ידועה ומוכרת לתלמוד הבבלי.¹⁶⁶ הגדרת אילן וירק מובאת בתוספתא, בפרק ג' הלכה טו, ונכון הוא, שהיא עצמה אינה מוזכרת בתלמוד הבבלי, אך אנו מוצאים בתלמוד הבבלי שלוש הלכות הקשורות לנושא אילן וירק, אשר מובאות באותו הפרק בתוספתא ובצמוד להלכת 'זה הכלל'. יש לציין, שהלכות אלו אינן מוזכרות במקור תנאי אחר הנמצא בידינו. בעירובין, לד ע"ב, מצוטט כלשון התוספתא בהלכה טו: 'דתניא: הקנין והאטדין וההגין - מין אילן הן, ואין כלאים בכרם'. בשבת, קלט ע"א, מצוטט כלשון התוספתא בהלכה טז: 'דתניא: כישות, רבי טרפון אומר: אין כלאים בכרם, וחכמים אומרים: כלאים בכרם'. בברכות, לו ע"א, מצוטט כלשון התוספתא בהלכה יז: דתנן: 'צלף, בית שמאי אומרים: כלאים בכרם, ובית הלל אומרים: אין כלאים בכרם, אלו ואלו מודים שחייב בערלה'. מסקנתנו היא, שהתלמוד הבבלי הכיר את ההגדרה של התוספתא, ובכל אופן התעלם ממנה מסיבה אחרת לגמרי.

2. הקונטקסט של הגדרת הבבלי

בתחילת הפרק, ציטטנו בכוונה את דברי התלמוד הבבלי בצורה חלקית מתחילת המאמר הקובע הגדרה לאילן ולירק: 'היכא מברכינן בורא פרי העץ היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוזא...'. מפני שהלכנו בדרכו של וייס, שכאמור לעיל פותח את מאמרו במשפט: 'רבו כאן הגירסאות, אבל איך שנגרוס מ"מ פה הגדרת עץ וירק ברורה בנוגע לברכה'. נקודת המוצא של מאמרו היא, שהתלמוד הבבלי קובע הגדרה לאילן ולירק, ולכן הוא תמה מדוע לא הביאו הגאונים את הגדרת הבבלי, ואנו תמהנו מדוע לא הביא התלמוד הבבלי את הגדרת התוספתא. אך האמת, שתחילת הסוגיה אינה במשפט: 'היכא מברכינן בורא פרי העץ', ולהלן סוגיית התלמוד בשלמותה: משנה: בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא ועל פירות הארץ בורא פרי העץ לא

יצא...

גמרא:

- א. מאן תנא דעיקר אילן ארעא היא אמר רב נחמן בר יצחק רבי יהודה היא דתנן יבש המעין ונקצץ האילן מביא ואינו קורא רבי יהודה אומר מביא וקורא.
- ב. על פירות הארץ וכו' פשיטא אמר רב נחמן בר יצחק לא נצרכה אלא לרבי יהודה דאמר חטה מין אילן היא דתניא אילן שאכל ממנו אדם הראשון רבי מאיר אומר גפן היה... רבי נחמיה אומר תאנה היתה שבדבר שנתקלקלו בו נתקנו... רבי יהודה אומר חטה היתה שאין התינוק יודע לקרות אבא ואמא עד שיטעום טעם דגן סלקא דעתך אמינא הואיל ואמר רבי יהודה חטה מין אילן היא ליברך עליה בורא פרי העץ קמשמע לן

¹⁶⁶ אף שכמובן, אפשר לטעון שהלכות אלו, לא הובאו בבבלי מקובץ תוספתא דידן, אלא מקובץ הלכות שאינו בידינו, ובקובץ זה ההגדרה "זה הכלל..." לא הובאה.

ג. היכא מברכינן בורא פרי העץ היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואזא והדר מפיק

אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוואזא דהדר מפיק לא מברכינן עליה בורא פרי

העץ אלא בורא פרי האדמה

ניתן לפרש בעיקרון, שלאחר שהתלמוד מסיים את הבירור במשפט השני של המשנה: 'בירך על פירות הארץ בפה"ע – לא יצא', והעמדת רב נחמן בר יצחק לדעת ר' יהודה, בא סתמא דגמרא ומברר את הבירור העקרוני על הגדרת האילן והירק. לכן בציטוט הסוגיה הבבליה לעיל חלקנו אותה לשלושה חלקים:

א. המשפט הראשון: 'מאן תנא דעיקר ארעא...' המתייחס לדברי המשנה: 'בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא'.

ב. המשפט השני: 'פשיטא אמר רב נחמן בר יצחק לא נצרכה אלא לרבי יהודה דאמר חטה מין אילן היא', המתייחס לדברי המשנה: 'ועל פירות הארץ בורא פרי העץ לא יצא...'.

ג. 'היכא מברכינן בורא פרי העץ...' ובהמשך הגדרת אילן וירק.

לפי העמדה זו של הסוגיה נראית השאלה 'היכא מברכינן בורא פרי העץ...' כמנותקת מהדברים הקודמים, והופכת השאלה להיות שאלה מקדימה לבירור בסיסי ויסודי, מהו אילן וירק בהלכות ברכות. אך העמדה כזו של הסוגיה מטעה, והיא נובעת בעיקר מהנוסח של התלמוד בדפוסים שונצינו ווילנא. כשמעיינים בכה"י נראית השאלה – 'היכא מברכינן בורא פרי העץ...' כהמשך העמדתו של רב נחמן בר יצחק את המשפט השני של המשנה: 'בירך על פירות הארץ בפה"ע – לא יצא' לדעת ר' יהודה. להלן העמדנו את הסוגיה בסינופסיס עם ארבעה כתבי יד: אוקספורד 366, כ"י פירנצה II 9-7, כ"י פריז 671, כ"י מינכן 95, והדפוסים: שונצינו ווילנא.¹⁶⁷ בסינופסיס העמדנו את הסוגיה עפ"י הדפוס, באופן שאפשר היה להבין את הסוגיה ללא עיון בכה"י, דהיינו, העמדת השאלה 'היכא מברכינן' כשאלה עקרונית המנותקת מהנאמר לעיל אליבא דר' יהודה. לכן

¹⁶⁷ ראה שמא יהודה פרידמן, "כתבי היד של התלמוד הבבלי – טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית ובלשונות היהודים (בעריכת משה בר-אשר), ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 163-190. במאמר זה, עוסק המחבר בחלוקת כתבי היד לענפים עפ"י הכתיב שבנוסח. הוא מציין את כ"י מינכן 95 וכ"י פירנצה ככתבי יד אשכנזיים (שם עמ' 168 הערה 24, עמ' 169). כ"י אוקספורד 366 הוא בית נתן המפורסם, שאזור כתיבתו ספרד במאה הי"ד-ט"ו (שם עמ' 180). כ"י פריז 671 מוחזק ככ"י מזרחי מאוחר (שם עמ' 181). לאור התבוננות בצורת הכתיב של הנוסח, מחלק פרידמן את כה"י לארבע קבוצות: א. בעלי הכתיב האשכנזי; ב. בעלי הכתיב התימני; ג. בעלי כתיב ספרדי; ד. קבוצה רביעית שיש לה אפיונים של הכתיב של שלושת הקבוצות שהוזכרו לעיל. שם, בעמ' 184-185 מחלק פרידמן את כה"י לקבוצות לאור ממצאיו, ובמה שנוגע לענייננו: כ"י פירנצה ומינכן משתייכים לקבוצה א' בעלי כתיב אשכנזי. כ"י אוקספורד ופריז משתייכים לקבוצה הרביעית, שישודה במזרח הים התיכון. לגבי מה שאנו דנים, דהיינו המעבר שבין הדיון בדעת ר' יהודה לבין השאלה 'היכא מברכינן', מעניין לציין, שבענף האשכנזי: כ"י מינכן ופירנצה המעבר הוא בעזרת המילה 'קמ"ל', ואילו בקבוצה הרביעית, בכ"י אוקספורד, הקדום יותר, המעבר הוא בעזרת השאלה 'מ"ט', ובכ"י פריז יש כבר סינטזה: גם 'קמ"ל' וגם 'מ"ט'.

לעומת זאת, ד"ר אהרן עמית חילק את כה"י של מסכת ברכות לענפים אחרים (מתוך מחקר בפרק ב' של המסכת ולקראת הרצאה שהוא יתן בע"ה בקיץ תשס"ה; תודתנו נתונה לו). להלן, נבדוק זאת לגבי נקודות נוספות. לדעתו יש שני ענפים מרכזיים: א. כ"י פירנצה והדפוס; ב. כה"י פריז ומינכן. כ"י אוקספורד הוא עירוב של שני הענפים. הוא מציין תופעה נוספת, שיש נוסחים, שבהם יש עיבוי הטקסט פיתוח ותוספת, ותופעה זו מצויה לרוב בדפוס ובכ"י מינכן.

העמדנו את השאלה 'היכא מברכינן' בשורה חדשה, דבר, שכמובן אינו הכרחי. לעומת הדפוסים. בארבעת כה"י שלפנינו רואים, שהשאלה 'היכא מברכינן' אינה חלק מדיון חדש, אלא היא חלק מהבנת דעתו של ר' יהודה. המשפט 'היכא מברכינן' הוא חלק מהעמדת המשפט השני של המשנה לדעת ר' יהודה לאמור לדעתו, שחיטה מין אילן, היה מקום לחשוב שמברכים בורא פרי העץ על מין חיטה, והמשנה משמיענו שמברכים בורא פרי העץ רק בצמח רב-שנתי. בכ"י אוקספורד 366 מחוברת השאלה 'היכא מברכינן' לדיון בדברי ר' יהודה ע"י השאלה 'מ"ט'. בכ"י פירנצה II I 9-7 ובכ"י מינכן 95 מחוברת השאלה 'היכא מברכינן' על ידי המשפט 'קמ"ל כי מברכינן... ואילו בכ"י פריז 671 יש סינטזה בין שתי הנוסחאות: 'קמ"ל דאם בירך לא יצא מ"ט היכא מברכינן'.

כ"י אוקספורד 366	כ"י פריז 671	כ"י פירנצה 9-7 II	כ"י מינכן 95	דפוס שונצינו	דפוס וילנא
ר' יהודה אומ' חטה היתה ללמדך שאין הת<...>[ינו'] <...> [יודע לקרות אבא] ואימא עד שיטעום טעם דגן	ר' יהודה אומ' חטה היה תדע שאין התינוק יודע לקרות אב ואם עד שיטעום טעם דגן	ר' יהוד' או' חטה הייתה שאין תיניק יודע לקרות אימא עד שיטעום חטה	ר' יהוד' אומ' חטה הייתה שאין תינוק יודע לומר אמא (אמו?) ואבא (?) עד שיטעום טעם חטה	ר' יהודה או' חטה היתה' שאין התינוק יודע לקרו' אבא ואמא עד שיטעו' טעם דגן	רבי יהודה אומר חטה היתה שאין התינוק יודע לקרות אבא ואמא עד שיטעום טעם דגן
ואפי' הכי לענין ברכה לא	ס"ד אמינא ניבריד עליה בורא פרי העץ	סלק' דע' אמינא ליבריד עליה בורא פרי העץ	סד"א ליברוד עליה בורא פרי העץ	ס"ד אמינ' הואיל ואמ' ר' יהודה חטה מין אילן היא לבריד עלי' ב"פ העץ קמ"ל	סלקא דעתך אמינא הואיל ואמר רבי יהודה חטה מין אילן היא ליברך עליה בורא פרי העץ קמשמע לן
מ"ט היכא אמרי' ב"פ העץ היכא דבעידנא דכי שקלת ליה לפירא איתיה לאילנא...	קמ"ל דאם בירך לא יצא מ"ט היכא מברכינ' בורא פרי העץ היכא (ד...) [דכי] שקלת להו לפירי וקאים גזעא...	קמ"ל כי מברכינ' בור' פרי העץ היכא דכי שקלת לפירא איתיה לגוואא...	קמ"ל כי מברכי' עילוי בורא פרי העץ? היכא דכי שקלת ליה לפירא איתא לגוואא	היכא מברכינ' ב"פ העץ היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואא	היכא מברכינ' בורא פרי העץ היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואא

גם מן הגרסה שמביא ווייס מן הגניזה,¹⁶⁸ נראה, שהגדרת אילן וירק המובאת בבבלי אינה חלק מבירור עצמאי ובסיסי של הלכות ברכות, אלא היא נגזרת אגב משא ומתן בהמשך להעמדת דין המשנה 'בירך על פירות האילן בורא פרי האדמה יצא' לדעת ר' יהודה. לפי הגרסה שמביא ווייס, התייחסות הבבלי אינה סתמית וכללית לכל פירות האדמה, אלא לחיטה של ר' יהודה: 'אבל הכא כיון דשקלת לה לחטה גילו מיתא לה – לא מברכין עליה בורא פרי העץ'.

אף מהקונטקסט וממיקום סוגייתנו יש להסיק שאין כאן דיון בשאלה העקרונית מהו אילן ומהו ירק. אילו ההגדרה הייתה חלק מבירור עצמאי, היינו מצפים שההגדרה תובא מיד בתחילת פרק שישי בסמוך למשנה א': 'כי צד מברכין על הפירות? על פירות האילן הוא אומר בורא פרי העץ חוץ מן היין...'. לאחר הבירור על מקור החובה לברך את ברכות הנהנין, ולפני הסברת ההבדל, שבין היין לבין פירות העץ האחרים, היה צריך התלמוד לשאול את השאלה 'היכא מברכין בורא פרי העץ'. שאלה זו אינה נמצאת שם, ורק במשנה ב', כשהמשנה עוסקת במי שברך ברכה שאינה מתאימה: 'ועל פירות הארץ בורא פרי העץ לא יצא...'. – שואל התלמוד – 'היכא מברכין...'. כנראה, שבירור זה לא היה נצרך, ומובן לכל, מהו פרי העץ כמו שמובנים גם פסוקי המקרא המזכירים את העץ, פרי העץ, או עץ המאכל. ייתכן שהתלמוד הבבלי כלל לא נתכוון לתת הגדרה מדויקת, שמגמתה לסווג את הצמחים, אלא רק ליישב את שאלת התלמוד לדעת ר' יהודה.¹⁶⁹ לכן 'ההגדרה' שבתלמוד הבבלי היא הגדרה טריוויאלית ופשוטה, שמבדילה בין צמחים רב-שנתיים לצמחים חד-שנתיים. ההגדרה של התוספתא מתמודדת עם בעיית סיווג צמחי הביניים, ועל ידה ניתן למיין גם צמחים המוגדרים על ידי תיאופרסטוס כשיח ותת-שיח. לכן, כפי שצינו לעיל, הדוגמאות שהובאו בתוספתא הם צמחי ביניים. התלמוד הבבלי, לעומת זאת, אינו עוסק בצמחי ביניים, אלא 'מתמודד' עם צמח אחד בלבד – החיטה, שהוא צמח חד-שנתי המוגדר ע"י תיאופרסטוס כעשב, ואין קושי לסווגו כירק.

לאור הני"ל, מובן מדוע הגאונים מר רב מארי בריה דרב דימי ורב יהודאי גאון לא הביאו את הגדרת התלמוד הבבלי. שניהם עסקו בצמחי ביניים: רב מארי בריה דרב דימי דיבר על ההיגי וההיזמי,¹⁷⁰ ורב יהודאי גאון דן במוזי (בננה),¹⁷¹ לכן הם נעזרו בהגדרת התוספתא, ולא כטענת ווייס, שסוגיית הבבלי לא הייתה מוכרת להם.

¹⁶⁸ ראה ווייס, פירושים, עמ' 90 הערה 94.

¹⁶⁹ ראה כיוון למחשבה זו בספרו של הרב יחיאל מיכל עפשטיין, ערוך השלחן, אורח חיים סי' רג סעי' ד, שהסביר שהסיבה שהגדרת התלמוד הבבלי, לא הובאה ע"י הרי"ף והרמב"ם, מפני שזו נאמרה רק לדעת ר' יהודה, ואינה הלכה. מאידך, ראה ספר הראב"ה, מהד' אפטוביצר, עמ' 94, והערות 8-11.

¹⁷⁰ ראה וויכסלפיש, הצמחים, עמ' 271 שההיגי וההיזמי הם צמחים רב-שנתיים, אף שבמאמר של כסלו, הגדרות, עמ' 396 הערה 48, הוא מציין שצמחים אלו הם משירי נצר.

¹⁷¹ הבננה היא צמח ביניים, כי היא צמח רב-שנתי, שגזעו כלה, וצומח מחדש מהשורש.

3. מסקנתנו לגבי תיארוך הגדרת הבבלי

לגבי תיארוך הגדרת הבבלי, יש לנו, לכאורה, נקודת ציון וייתכן לייחס את ההגדרה לרב נחמן בר יצחק, אמורא בבלי מהדור הרביעי.¹⁷² המשפט השני של המשנה – 'ברך על פירות הארץ בפה"ע – לא יצא' נידון בסוגייתנו. התלמוד שואל 'פשיטא', ועל כך באה תשובתו של רב נחמן בר יצחק – 'לא נצרכא אלא לר' יהודה דאמר חטה מין אילן' – ובעקבות כך הגדרתנו. הדברים מקבלים חיזוק לאור מה שקבענו, שהגדרת הבבלי נאמרה אגב גררא של הדיון בדעתו של ר' יהודה, ולכן, כאמור, היה מקום לייחסה לרב נחמן בר יצחק. אך אין הדבר מסתבר מכמה סיבות:

א. בשני כ"י, אוקספורד ומינכן, הדיון אינו מיוחס לרב נחמן בר יצחק.

ב. גם אם נניח, שיש לגרוס 'רב נחמן בר יצחק' כפי שאנו מוצאים בכ"י פירנצה, דפוסים וכ"י

פריז,¹⁷³ מסתבר שיש לייחס אליו רק את הקביעה הבסיסית, ש'לא נצרכא אלא לר' יהודה

דאמר חטה מין דגן'. משם ואילך, קרי, פירוט דעות התנאים הדנים בשאלה, מהו העץ

שאכל אדם הראשון, ובוודאי, הדיון שבא בעקבותיו ('סד"א ... קמ"ל...') אינם דברי רב

נחמן בר יצחק אלא בירור ודיון של סתמא דגמרא.¹⁷⁴

לאור הנ"ל, נראה לנו שאין להקדים את הגדרת התלמוד הבבלי לתקופתו של רב נחמן בר יצחק,

אך מאידך אין לאחרה לאחר תקופת עריכת התלמוד הבבלי, כטענתו של וייס.

¹⁷² אמורא בבלי מהדור הרביעי, עמד בראש ישיבת פומבדיתא אחרי רבא, נפטר בשנת 357 (מרגליות), אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים עפ"י אגרת רב שרירא גאון.

¹⁷³ ראה מה שכתבנו לעיל, בשם ד"ר אהרון עמית, שמחלק את כה"י לשני ענפים מרכזיים: כ"י פירנצה ודפוסים מחד, וכ"י מינכן מאידך. אמנם, הוא צירף לכ"י מינכן את כ"י פריז, אך לאור מה שכתב פרידמן (ראה שם בהערה הנ"ל), שכ"י פריז ואוקספורד משתייכים לקבוצה הרביעית – כאן, הם התחלפו, ולכן בכ"י מינכן ואוקספורד נשמט שמו של רב נחמן בר יצחק.

¹⁷⁴ ראוי לציין, שרב נחמן בר יצחק היה דייקן ודקדק למסור את שמות בעלי השמועה, ראה על כך מרגליות, אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים, אך בבראשית רבה, פרשה טו, אנו מוצאים שהשמות מוחלפים: ר' מאיר אומר – חטה היה, ואילו ר' יהודה בר אלעאי (סתם ר' יהודה) אומר ענבים היה. נקודה נוספת, שראויה לציין, הוא סדר הבאת הדעות בברייטא. במקבילה שבסנהדרין ע"א, מובאות הדעות לפי הסדר: ר' מאיר, ר' יהודה ואחרון ר' נחמיה; ואילו בסוגייתנו הסדר הוא: ר' מאיר, ר' נחמיה ולבסוף ר' יהודה. לאור הנ"ל, קובע וייס (שם עמ' 139) הערה (92) שהסוגיה המקורית היא בסנהדרין, כי שם הסדר המקובל, ואילו סוגייתנו שואבת משם, ונסדרה כשדעתו של ר' יהודה מובאת בסוף, כי עליה נסב הדיון. לכן ייתכן, שלאחר שהובאה בתחילה דעתו של רב נחמן בר יצחק, שאמר 'לא נצרכא אלא לר' יהודה...' הביא התלמוד מאמר נוסף של ר' יהודה, על פיו, מתבאר גם המשפט השני של המשנה, וכיוון שהמאמר הראשון מיוחס לרב נחמן בר יצחק, יוחס גם המאמר השני לאותו אמורא.

4. פרשנות הגדרת אילן וירק של התלמוד הבבלי

לפני שנפרש את ההגדרה המובאת בתלמוד הבבלי נציב אותה עפ"י כה"י המצויים במסכת ברכות.

כ"י מינכן 95	כ"י פירנצה II I 9-7	דפוס שונצינו רמ"ד	דפוס וילנה	כ"י אוקספורד 366	כ"י פריז 671
קמ"ל כי מברכי' עילוי בורא פרי העץ?	קמ"ל כי מברכי' בור' פרי העץ	קמ"ל היכא מברכינן ב"פ העץ	קמשמע לן היכא מברכינן בורא פרי העץ	מ"ט היכא אמרי' ב"פ העץ	מ"ט היכא מברכינ' בורא פרי העץ
היכא דכי שקלת ליה לפירא איתא לגוזא דהדר מפיק	היכא דכי שקלת לפירא איתיה לגוזא דהדר מפיק	היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוזא והדר מפיק	היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוזא והדר מפיק	היכא דבעידנא דכי שקלת ליה לפירא איתיה לאילנא דהדר מפיק	היכא (ד..) [דכי] שקלת להו לפירי וקאים גזעא דהדר מפיק פירא אחרינא
אבל היכא דכי שקלת ליה לפירא ליתיה לגוזא דהדר מפיק	אבל הכא דכי שקלת ליה לפירא ליתיה לגוזא דהדר מפיק	אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוזא דהדר מפיק	אבל היכא דכי שקלת ליה לפירי ליתיה לגוזא דהדר מפיק	אבל היכא דכי שקלת ליה לפירא ליתיה לאילנא דהדר מפיק	אבל היכא כיון דכי שקלת לפירי ליתיה תו לגזעא דהדר מפיק פירא אחרינא
מברכי(נ)ן (נוספה נו"ן בה"ש) עליה בורא פרי העץ	לא מברכינן עליה בורא פרי העץ	לא (מברכינ"ן) מברכינן עלי' בורא פרי העץ אלא בפ"ה	לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא בורא פרי האדמה	לא מברכינן עליה בורא פרי העץ אלא ב"פ האדמה	אבל הכא כיון דכי שקלת להו לפירי ו(ק)אים גיזעא דהדר מפיק פירא אחרינא לא מברכינן בורא פרי העץ

מן הבחינה הספרותית מנוסחת ההגדרה של הבבלי כדוגמת 'זה הכללי' התנאית בשתי צלעות מקבילות בתקבולת ניגודית.¹⁷⁵ הגדרת העץ: 'היכא דכי שקלת ליה לפירי **איתיה** לגוואזא דהדר מפיק'; הגדרת הירק: 'היכא דכי שקלת ליה לפירי **ליתיה** לגוואזא דהדר מפיק'. מובנה של הגדרת העץ היא – כשלקחת פירות, יש גזע שחוזר ומוציא, כלומר חוזר ומוציא פירות.¹⁷⁶ הפרי, א"כ, עומד במרכזה של ההגדרה, ומוקד ההגדרה נסב סביב כושר הפוריות של הצמח,¹⁷⁷ לאמור, עץ הוא צמח המסוגל להניב פעמים רבות. הגדרה זו מתאימה לנושא הנידון במסכת ברכות, דהיינו, ברכת הפירות. אין בהגדרה התייחסות ספציפית לכושר הקיום של הצמח עצמו. כל אפשרויות הקיום של הצמח באות בחשבון, ובלבד שהצמח יניב פעם נוספת. ייתכן שהצמח יניב לאחר ההנבה הראשונה מפני שהצמח הבודד ממשיך את קיומו, וגזעו מתקיים (מקיימי נצר), או שהצמח הבודד כלה אך מתחדש שוב ומניב לאחר ההתחדשות (משירי נצר). אין גם בהגדרת התלמוד הבבלי התייחסות לאופן התחדשות הצמח – האם הצמח מתחדש מן השורש, מצוואר השורש, או מחלקו התחתון של הגזע. הדיון באופן התחדשות הצמח מובא ע"י הגאונים, וידיון להלן בפרק העוסק בתקופה הבתר-תלמודית, אך במאמר הבבלי, אין לכך אזכור.

אמנם, ראוי לציין את חילופי הגרסאות,¹⁷⁸ ולשם כך הצבנו לעיל את הגדרת הבבלי כפי שהיא מובאת בכה"י בעזרת סינופסיס. בכה"י פירנצה, מינכן והדפוסים כתוב 'גוואזא'. בכ"י אוקספורד הנוסח הוא 'איתיה לאילנא' ובכ"י פריז: 'היכא דכי שקלת להו לפירי וקאים גזעא דהדר מפיק פירא אחרינא'. היה מקום לראות הבדל גדול בין הגרסאות השונות: לפי כ"י אוקספורד 'דכי שקלת לה לפירא איתיה לאילנא' – הצמח קיים גם לאחר ההנבה, אך בהחלט ייתכן שגזעו כלה (משיר נצר), ואילו 'איתיה לגוואזא' (כ"י פירנצה, מינכן ודפוסים) מורה על קיום הגזע גם לאחר ההנבה (מקיימי נצר). אך כאמור לעיל, נראה לנו, שהגדרת הבבלי היא טריוויאלית המבדילה הבדלה פשוטה בין העץ ובין הירק על פי ההבחנה שבין הנבה חד-פעמית לבין הנבה רב-פעמית, והיא אינה נכנסת לפרטים ולדיוקים המתארים את האופן שהצמח מניב פעמים רבות. לכן נראה, שאין הבדל עקרוני בין הגרסאות הנ"ל. אמנם, בכ"י פריז (בסוגיה דידן) ניכרת המגמה להדגיש גם את אופן קיום הצמח לאחר ההנבה: 'וקאים גזעא דהדר מפיק פירא אחרינא', לאמור, הגזע מתקיים, וממנו יוצאים פירות אחרים. אך כיוון שרואים בנוסח זה עיבוי, פיתוח והרחבה – ניכרת מגמת הפרשנות של הנוסח, ולכן נראה, שאין מדובר בניסוח מקורי.

¹⁷⁵ ראה אפרתי, תקופת הסבוראים, עמ' קס.

¹⁷⁶ בכ"י פריז מודגשת נקודה זו: 'דהדר מפיק **פירא אחרינא**'.

¹⁷⁷ הגדרה זו מתאימה להגדרה המדעית של דה קנדול, ראה כסלו, הגדרות, עמ' 393, ליד ציון הערה 39.

¹⁷⁸ ראוי לציין, שבכ"י פירנצה ופריז, בחלק השני של ההגדרה, נאמר 'אבל **הכא** דכי שקלת לה לפירא' או 'אבל **הכא** כיון דכי שקלת... לעומת שאר כה"י והדפוסים, שנאמר 'אבל **היכא**'. אמנם, ייתכן לתלות זאת בטעות סופר, שכן עפ"י התקבולת של המאמר, מתאים יותר 'אבל **היכא**', והטעות בין 'הכא' לבין 'היכא' בוודאי מצויה. מ"מ ייתכן שהניסוח 'אבל **הכא**' מורה על קשר לתחילת הדיון בדעתו של ר' יהודה, כלומר אבל הכא בחיטה לאחר הקצירה הצמח כלה. בפרט צריכים הדברים להיאמר לפי כ"י פריז, בו הנוסח הוא גם 'אבל היכא...'. וכן 'אבל הכא'. לפי זה, קרוב נוסח זה לגרסה שהביא וייס מהגניזה, ראה לעיל הערה 168.

נספח לפרק א': מקורות המידע המדעי של חז"ל

בעבודתנו יצאנו מנקודת מוצא שהייתה השפעה של הספרות המדעית העתיקה על חז"ל, ובזאת הלכנו בדרכו של ליברמן, במאמרו 'דעת-טבע של החכמים' (ליברמן, יוניית, עמ' 284-293) וחוקרים נוספים. ברצוננו לסקור בקצרה את הדעות השונות שנאמרו לגבי שאלה זו, המצריכה מחקר מעמיק ומקיף לעצמו.

מהו מקור המידע של חז"ל בנושאים שקשורים לטבע? האם מקור המידע הוא ממסורת, קבלה, או נבואה, או שמא, ממידע אישי, התבוננות בסביבה וגם קליטה של מקורות זרים ומהידוע בעולם בתקופתם?

הקושי אינו רק ברמת המחקר אלא גם ברמת המשמעויות לעולם ההלכה, כשהמידע משתנה ומשתכלל, בפרט בעולם המודרני. הרב ד"ר נריה גוטל, בספר 'השתנות הטבעים בהלכה',¹⁷⁹ עוסק במקומם של חכמות הגויים במסגרת חיבורו על השתנות הטבעים. מובן שאם מדברים על השתנות הטבעים, משמע שהשתנו המידע ו/או המציאות, ולפעמים – אף ההלכה בעקבות כך. גוטל¹⁸⁰ מעלה כמה שאלות יסוד ומבחין בין המקרים הנדונים:

א. הוא מבחין בין מקרים, שבהם הקביעה המדעית היא משמעותית לקביעת ההלכה, ובין מקרה של התייחסות מדעית שאינה גוררת אחריה נפקא מינה בהלכה.

ב. ישנן הנחות מדעיות, שחז"ל כבר התמודדו עימן ושללו אותן, לעומת הנחות מחודשות שכלל לא נידונו בזמן חז"ל.

ג. שאלת אמינות אנשי מדע יהודים לעומת אנשי מדע גויים.

ד. תוקף וסמכות הלכתית לקביעתם של אנשי מדע: האם מתייחסים לקביעותיהם כאל וודאי, או כאל ספק?

ישנה גישה הסוברת שאמנם 'אם יאמר לך אדם יש חכמה בגוים תאמין',¹⁸¹ אך חכמה זו – גנובה היא מאת עם ישראל.¹⁸² וכך כותב ר' שם טוב אבן פלקרא¹⁸³ (1225-1295) מתרגם 'ספר הצמחים', המיוחס לאריסטו¹⁸⁴ (ראה להלן):

¹⁷⁹ גוטל נריה, ספר השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים: מכון יחדיו, תשנ"ה, עמ' קסה-קפח.

¹⁸⁰ גוטל, שם, עמ' קסו.

¹⁸¹ איכה רבה, מהד' בובר, פרשה ב, ד"ה מלכה ושריה בגוים.

¹⁸² ראה מאמר ארוך של הרב יעקב ישראל סטל, "מקור חכמת אומות העולם מעם ישראל", אור ישראל, מאנסי ניו יארק (תשרי תשס"ב) עמ' רה-ריג; שם (כסלו תשס"ב), עמ' קצד-קצט; שם (ניסן תשס"ב) עמ' ריא-רטז; שם (תמוז תשס"ב) עמ' קפז-ר; אמנם מאמר זה הוא מגמתי, כמבואר בכותרת, אך יש בו הרבה מקורות. ראה עוד משה שטיינשניידער, ספרות ישראל כרך א', וורשא תרנ"ז, עמ' 291-313, על חכמת הטבע והרפואה בספרות ישראל; ראה שם ביחוד עמ' 293, הערה 5, ובעמ' 299, על כך שהסופרים היהודים שלמדו אצל חכמי אומות העולם, או העתיקו ספריהם, סברו שאלו החכמים הם תלמידים של חכמי ישראל הקדמונים; ראה גם במאמר שפרכר, שמואל יששכר, 'דברי חז"ל וידיעות מדעיות - דיון במבחר סוגיות', בד"ד - בכל דרכיך דעהו 2 (תשנ"ו), עמ' 21-39.

¹⁸³ ספר המעלות, ברלין, תרנ"ד עמ' 12.

¹⁸⁴ ואולי זאת הסיבה, שבגללה ר' שם טוב אבן פלקרא השקיע כל כך הרבה מרץ בתרגום ספרי המדע היווניים.

וידוע הוא כי בימי שלמה ע"ה היו באים מארבע פנות העולם לשמוע חכמתו, וכל אחד מהם שהיה שומע דבר ממנו או בשמו היה כותבו בלשונו, כמו שהוא מנהג כל אומה להעתיק מה שתמצא מהחכמות בלשון אחרת ללשונה

וכן כתב ר' אשתורי הפרחי בספר 'כפתור ופרח':¹⁸⁵

מסתברא שבקיאות זאת החכמה היא בידיעת ספרי הגוים שהם אתנו היום כספרי אבוקרט וגלינוס וזולתם. ואף על פי שיש עמנו הרבה מענייני הרפואה בחכמת התלמוד... אבל ספר מיוחד להם ז"ל בזה אינו נמצא אתנו, והוצרכנו לאותם הספרים מפני שהם מסדרים אותה חכמה תחלה בנתוח אברי האדם ומתכונתם, ובמזגיהם, והסבות והמקרים והחליים וההוראות והרפואות הכל בסדר נכון, מהם תצא חכמה מפוארה... ואין ספק שהכל היה עמנו ושלחנוהו, כי בזמן גלותנו אבדה חכמת חכמינו ומצאו הגוים ספרינו והעתיקום על שמם במעט שנוי שעשו בהם'.

לפי דעה זו, ייתכן שעצם העובדה, שחכמה זו של הגויים מקורה בחכמת ישראל גם נותנת לגיטימציה לחכמי ישראל, במשך הדורות, להשתמש בידיעות שהן מחוץ לספרות ההלכה, לשם בירור והכרעה בנושאים הלכתיים. גוטל מביא שתי גישות נוספות: גישתו של ר"ת¹⁸⁶ - שדוחה כל ניסיון של החדרת חכמות חיצוניות, שאין מקורן ממקור הקודש. לעומת זאת, גישת הרמב"ם, אשר בנושאים מסוימים, שאינם קשורים לשלשלת הקבלה של הנביאים וחז"ל בתורה שבעל פה, שאבו חכמינו ידיעות ממה שהיה מקובל בזמנם. וכן כתב הרמב"ם ב'מורה נבוכים' ח"ג פי"ד: ולא תבקש ממני שיסכים כל מה שזכרוהו מענין התכונה למה שהענין נמצא, כי החכמות הלמודיות היו בזמנים ההם חסרות, ולא דברו בהם על דרך קבלה מן הנביאים, אבל מאשר הם חכמי הדורות בעינינו ההם, או מאשר שמעום מחכמי הדורות ההם...

גוטל מביא גם כמה מאמרים ומעשים מספרות חז"ל, שמוכיחים שהיה קיים קשר בין חכמי ישראל לבין חכמי אומות העולם, ולפעמים חכמי ישראל שאבו מהם את ידיעותיהם. חכמי ישראל התייעצו עם חכמי אומות העולם בנושאי רפואה, כשמשמעות קביעת הרופאים היא להלכות נדה: 'מעשה באשה אחת שהיתה מפלת כמין קליפין אדומין ובאו ושאלו את ר' צדוק והלך ר' צדוק ושאל לחכמים ושלחו חכמים וקראו לרופאים ואמרו מכה יש בה מבפנים' (תוספתא, נדה ד: ג). מקרה אחר מצאנו שר' עקיבא פסק לטהר בעקבות קביעת תיאודורוס הרופא וכל הרופאים ש'אין כאן שדרה ממת אחד ולא גלגלת ממת אחד' (תוספתא, אהלות ד: ב).

במקום אחר מצאנו, שהתווכחו חכמי ישראל עם חכמי אומות העולם בנושא אסטרונומיה, ולבסוף נראה שרבי קיבל את דעתם של אומות העולם: 'תנו רבנן, חכמי ישראל אומרים: גלגל קבוע ומזלות חוזרין, וחכמי אומות העולם אומרים: גלגל חוזר ומזלות קבועין... אמר רבי:

¹⁸⁵ כפתור ופרח, פרק מד.

¹⁸⁶ גוטל, שם עמ' קעט-קעז.

ונראין דבריהן מדברינו... (בבלי, פסחים, צד ע"ב). גם בנושא הבוטאניקה בררו חכמי ישראל את המציאות אצל המומחים, כשהיו צריכים לדעת שחמשה זרעונים, אינם יונקים זה מזה בערוגה של שישה טפחים.¹⁸⁷

לאור הנ"ל, אין זה מן הנמנע, שגם בנושא שאנו עוסקים בו, נוכל למצוא עקבות להגדרות דומות בספרות המדעית העתיקה. לגבי הגדרות אילן וירק, אין מדובר בקביעות מדעיות אובייקטיביות, אלא בשיטה של קלסיפיקציה של צמחים; אעפ"כ, מסתבר שחז"ל סיווגו את הצמחים, והגדירו הגדרות לשם כך מתוך מה שהיה מקובל בעולם בתקופתם. אין הכרח שחכמינו עיינו בספרי המדע היוונים והרומיים, ואף ייתכן שהמידע לא התקבל בעקבות קשר ישיר שבין חכמינו לבין חכמי אומות העולם, אלא הדברים היו ידועים בציבור והסתובבו בחללו של עולם. משה דוד הר במאמר: 'השפעות חיצוניות בעולמם של חכמים בארץ ישראל – קליטה ודחייה' מדגיש, שרבים מחכמינו כלל לא ידעו לדבר יוונית, ושהם לא הכירו את הספרות היוונית מכלי ראשון. עם זאת, הוא מציין שדברים רבים נקלטו בצורה עקיפה, מתוך קשרים תרבותיים, שיחות רחוב, אגדות עם וכדו'.¹⁸⁸ לגבי הגדרות אילן וירק, נראה ששיטת הסיווג המקובלת בעולם היווני העתיק הייתה מפורסמת מאד, ומסתבר, אם כן, שהדברים הגיעו גם לאוזניהם של חז"ל. ואכן, פרופ' סוזן אמיגס מאוניברסיטת 'מונפליה' בצרפת, שתרגמה את הספר – 'Historia Plantarum' של תיאופרסטוס, וכתבה עליו כמה עבודות מחקר, אומרת שהקלסיפיקציה של תיאופרסטוס הייתה מפורסמת בספרות העתיקה כפרסומם של חלוקת החיים לשלושה גילאים וכן שבעת פלאי תבל.¹⁸⁹ ליברמן במאמר 'דעת טבע של החכמים' מצביע על כך, שקיימות מקבילות רבות בין ידיעות מדעיות המוזכרות אצל חכמינו לבין אלו המוזכרות בספרות היוונית והרומית. ליברמן טוען, אמנם, שחלק מידיעותיהם של חכמינו באים להם מחיפוש, מחקר והסתכלות אישית, אך ישנן ידיעות כאלה, שניכר ששאלות הן ממקורות ספרותיים או ממידע שבעל פה, שמקורם חיצוני. פליקס¹⁹⁰ אף מקצין את גישתו של ליברמן, וטוען שהקווים המתודולוגיים עליהם הוא מבסס את כתיבת ספריו, מונחים עפ"י חוקרי הטבע היוונים והרומיים, שכן חז"ל עמדו תחת רושם סמכותם המדעית של חכמי הגויים.¹⁹¹

כאמור לעיל, ליברמן מביא דוגמאות רבות להקבלות שבין דברי חכמינו ובין מה שנכתב בספרות היוונית והרומית, והראשונה שבהן נוגעת להגדרות אילן וירק. הוא מצביע על הקשר שבין ההגדרות המובאות בתוספתא לבין ההגדרות שמזכיר תיאופרסטוס, ואנו רוצים ללכת בעקבותיו. אנו רוצים לבדוק את ההגדרות בצורה פרטנית יותר ומפורטת יותר, להשוות בין ההגדרות, ולהשוות גם בין המינים המוזכרים בתוספתא ואצל תיאופרסטוס.

¹⁸⁷ ראה שבת פה ע"א: 'אלה בני שער החורי ישיבי הארץ... – שהיו בקיאים בישובה של ארץ'.

¹⁸⁸ משה דוד הר, 'השפעות חיצוניות בעולמם של חכמים בארץ ישראל – קליטה ודחייה', התבוללות וטמיעה (בעריכת יוסף קפלן ומנחם שטרן), ירושלים תשמ"ט, עמ' 83-84.

¹⁸⁹ Amigues, études, p. 4.

¹⁹⁰ יו' פליקס, עצי פרי למיניהם – צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 21.

¹⁹¹ בעניין השפעת הספרות הרומית על חז"ל ראה פליקס, צמחי, עמ' 21-22. פליקס מביא לכך דוגמאות רבות, למשל התאנה כתרופה ראה עץ פרי עמ' 96; לגבי הרכבה של עצי פרי על עצי סרק ראה עצי יער, עמ' 207; וראה עוד טבע וארץ, עמ' 20-21.

פרק ב' - התקופה הבתר-תלמודית

א. הקדמה

בפרק זה נעסוק בהגדרת אילן וירק בתקופה הבתר-תלמודית, דהיינו בתקופה שלאחר חתימת התלמוד הבבלי ועד סוף תקופת הראשונים. בתקופה הראשונה, זו של הגאונים, ישנן הגדרות מחודשות לאילן ולירק, וישנם גם דיונים והכרעות לגבי סיווגם של מיני פירות חדשים, שהגיעו לבבל עם כיבוש האיסלם. ברודי, בספרו 'צוהר לספרות הגאונים', תוחם את גבולה של תקופת הגאונים. תקופה זו, החוצצת בין תקופת הסבוראים¹⁹² לבין תקופת הראשונים, התחילה מאמצע המאה השישית ועד המאה האחת עשרה.¹⁹³ אמנם, קשה להגדיר בדיוק מתי מסתיימת תקופת הסבוראים ומתי מתחילה זו של הגאונים, אך קו פרשת המים נמדד באופי הספרותי של היצירה התרבותית הישראלית בבבל. הזמן שלפני סיום עריכת התלמוד, משתייך עדיין לתקופת הסבוראים. תקופת הגאונים מתחילה בשעה שהחכמים כבר אינם עוסקים בעריכת התלמוד, אלא בלימודו, פרשנותו, הוראתו ויישומו.¹⁹⁴

התנאים הפוליטיים של יהודי בבל משתנים באותה תקופה. האזור כולו נכבש ע"י הכובש האיסלמי מהמחצית הראשונה של המאה השביעית, ויהודי בבל עוברים אז משליטתם של המלכים הססאנים ושל הדת הזורואסטרית לשליטה מוסלמית ובשנת 750 - לשליטה של השושלת העבסית. הכיבוש האיסלמי מביא עימו תמורות ואפשרויות חדשות. מחד - ישנם פירות ומוצרים חקלאיים, שאינם מוכרים, המגיעים לבבל, אך מאידך, העיסוק בחקלאות פוחת מאד בגלל החרמת קרקעות היהודים ע"י הכובשים המוסלמים.¹⁹⁵

ב. הגדרת אילן וירק בספרות הגאונים

ישנם כמה מקורות בספרות הגאונים, שעוסקים בהגדרת אילן וירק. חלקם הגדול מתוך תשובות הגאונים, חלקם מתוך ספרי הלכה ופסיקה וחלקם מתוך ספרי השאילתות. מקורות אלו מקבילים, עם תוספות במקורות המאוחרים יותר, ולכן נציב אותם בדרך של טבלה ונדון בהם להלן.

¹⁹² ברודי, צוהר, עמ' 13. על הקיפה של תקופת הסבוראים, ראה אפרתי, תקופת הסבוראים, פרק ג'.

¹⁹³ ראה גם הבלין, תורת הגאונים, עמ' 16 שמביא דעות שונות לגבי תחילתה של תקופת הגאונים: לדעת רב שרירא גאון באגרתו תקופת הגאונים התחילה עם רב חנן בשיבת פומבדיתא בשנת 589, ואילו לדעת ר"א י' דאוד תקופת הגאונים התחילה, מאה שנה מאוחר יותר, בשנת 689.

¹⁹⁴ ברודי שם עמ' 9.

¹⁹⁵ ראה דנציג, מבוא עמ' 132; וראה עוד משה בר, אמוראי בבל: פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ה, עמ' 57, שכבר עם עלייתם של המלכים בני סאסן, התחיל בבבל תהליך של אורבניזציה.

שאלות דרב אחאי פ' קדושים שאלתא ק	תש' הגאונים מוסאפיה (ליק) סימן מה	הלכות גדולות הל' ברכות	גנזי שעכטער (קטעים מהגניזה, עמ' 315)	רב האי גאון תורתן של ראשונים, הורוויץ ח"ב עמ' 56	רבנו חננאל מס' שבולי הלקט ברכות ס"י קס
שאלו מן קמאי מר רב יהודאי גאון ריש מתיבתא ז"ל... תוב שאלו מן קמיה הלין מזוזי מאי מברכין עילויהו ואמר תני בתוספתא (כלאים פ"ג) כל שמוציא עלין מעיקרו עשב הוא נפקא מינה לברוכי עליה בפה"ע. והלין מזוזי מברכין עילויהו בורא פרי האדמה	וכל אילן דנתרין טרפיה בסיתוא ופיישין גואזי ¹⁹⁶ והדר מפיק טרפיה מיגואזיה, ¹⁹⁷ אילן מיקרי [עמוד סו] ומברכין אפירי בורא פרי העץ. וכל אילן דבאלי לגמרי טרפיה ועציו והדר פארי משרשין דיליה כגון מזוזי, וכיסאני לישנא דרבנן דמיקרו שאהדנג, ואינון קינבדים ושושמי הני בורא פרי האדמה משום דמשרשין פארי. ואיכא דאמרי מזוזי שהכל נהיה בדברו ממה נפשך, אי עץ הוא הא תאני ליה גבי ערלה, ואי ירק הוא הא תאני ליה גבי כלאים, הילכך שהכל מברכין	אילנא דנתרין טרפיה בסיתוא ופיישין עיקרי ¹⁹⁸ דיליה אילן מיקרי ומברכין על פירותיו בורא פרי העץ. אילנא דכאלי לגמרי והאדר פארי משרשיו דיליה בורא פרי האדמה. מיוזא מברכין עליה שהכל. שושמי וכיסאני בורא פרי האדמה משום דיבשין לגמרי.	"ומסורת היא בדברים שנשמעו מפי רב יהודאי גאון וכל אילן דנטרין אטרפיה בסתוא ונפישין גוויזה ועלין מיא בגוויזה ומהנפיק אטרפיה מגוויזה אילן ניהו ומברכין על פירותיה בורא פרי העץ. וכל אילן דיבש בסיתוא וכאלי לגמרי גוויזה ואטרפיה והדר פארי משרשין דילי' כגון מזוזי וכגון בדצנאן והשדנאג דאינון קינברס ושושמי - מברכין על פירותיהן בפה"א דהכין אמר גאון תאני בתוספתא כל שמוציא עלין מעיקרו עשב היא למאי נפ"מ לברוכי עליה	וכתב רבינו חננאל ז"ל ראינו לרבותינו הגאונים שאמרו משום רבותיהם ז"ל כל אילן דבסיתוא נטרי טרפי ופיישין גוויזה ועיילין מיא בגוויזה ומפיק טרפיה מן גוויזה אילן הוא ומברכין על פירותיו בורא פרי העץ אבל מאן דיבש בסיתוא וכלי גוויזה וטרפיה לגמרי והדר פארי משרשיו כגון מזוזי ובירנגאן וקינברס ושושמי מברכין על פירותיהן בורא פרי האדמה	

¹⁹⁶ הילדסהיימר: עציו.

¹⁹⁷ הילדסהיימר: מעציו.

¹⁹⁸ שכטר מעיר, שלא ברור, שנכתב 'עיקרי' ורק ה'ע' ברורה וההמשך עפ"י ההשערה.

		עליה, ושושמי וכיסאני משום דיבשין אילניהון לגמרי בורא פרי האדמה.		בפה"א וכל שמוציא עלין מעצו עץ הוא למאי נפ"מ לברוכי עליה בפה"ע והני מוזי כיון דכלו עציו לגמרי והדר פארי משורשין מברכין עליה בפה"א.
	ואמר דהוה קא מסגי מר רב דימי ומר רב מארי בריה ואמר רב מארי לאבוה היגי עץ היזמי עשב מאי טעמא היזמונא יבשה לגמרי ומפקא מהדר הוודנא. והגנתא כמשא באילנא ומלבבא מעיקרא.	הזמתא מין ירק, הוגתא מין אילן...		ותו אמר גאון דהוה מסגו מרב דימי זקינינו ומרב מרי בריה ואמר רב מרי כללא דמילתא האגי עצים היזמי ירק מאי טעמא היזמתא יבשא בסתוא והדרא פריא משורשין דיליה האגי יבשין בסותא כאילנא ולקיטא עילין מיא בגוזיה ומהנפיק אטרפיה מגיזיה
אי נמי האי פרחא אילנא הוא ומיחייב בערלה דתניא צלף בית שמאי אומר' כלאים בכרם אלמא כיון דקא מיתאכול בשתייה ירק הוא ובית הלל אומר' אינו כלאים בכרם אילן הוא אלו ואלו מודים שחייב בערלה מאי טעמא בית שמאי ספוקי מספקא להו ועבדי הכא לחומרא והכא לחומרא.	והשתא ¹⁹⁹ דאמרת כל אילן דפארי משורשין דיליה לאו אילן הוא הרי צלף דיבש לגמרי ופארי משורשיו... אלא צלף פארי מעצו ופארי משורשיו ²⁰⁰ , ומשום הכין דמספק דדאמי לירק ודאמי לאילן.... והכין אמר מר רב אחא מדקא אמרינן גבי חילפי ימא דמספקא לן אי ממין אילן הוא דמברכין עליהו בורא עצי בשמים או לא	צלף מברכין על העליון ועל התימורות פרי האדמה על האביונות ועל הקפרוס פרי העץ. שכן מברכין בורא פרי האדמה.		וצלף דהוא נצפא אע"ג דכלי בסיתוא והדר פארי משורשיו עיינו ביה רבנן וחזי דמקין משורשיו ומקין נמי מעצו ואמרו כי האי (גברא) [גוונא] עץ הוא.

¹⁹⁹ במקור לפני 'הזמתא... - העברנו לכאן לשם ההשוואה.

²⁰⁰ הילדסהיימר: 'אמרי צלף מפיק מעציו ומפיק משורשיו'.

			ומשום דאיקרי פשתן עץ ואינהו דאמו לפשתן מברכינן עליהו בורא עצי בשמים, ותניא נמי כלאים (תוספתא פ"ג הי"ג וירושלמי פ"ה) כל שתחילת בריתו מוציא עליו ירק הוא תחילת בריתו מוציא עץ אילן הוא, ובצלף פליגי בית שמאי ובית הלל דפארי מעליו ופארי מעצו כדמפרש. ומר רב שמואל לא מברך בורא עצי בשמים אלא על הדס בלבד.		
	ושומשמי ושרהנאג משום דיבשין אליניהון לגמרי והדר מפקין משורשין דילהון ומברכינן עליה בורא פרי האדמה				
רבנו חננאל מסי שבולי הלקט ברכות סי' קס	רב האי גאון תורתן של ראשונים, הורוויץ	גנזי שעכטער (קטעים מהגניזה, עמ' 315)	הלכות גדולות הל' ברכות	תשו' הגאונים מוסאפיה (ליק) סימן מה	שאלות דרב אחאי פ' קדושים שאלתא ק

המקור הקדום בספרות הגאונים העוסק בהגדרת אילן וירק, אף אם בעקיפין הוא בשאלות דרב אחאי גאון, ונעסוק בו בהמשך דיונו.

המקור השני הוא של רב יהודאי גאון, גאון סורא בין השנים 758-762,²⁰¹ תשובות הגאונים, ליק, סי' מה, אשר נשאל, מה הברכה שמברכים על הבננה, הנקראת בפי הגאונים - 'מוזי' או 'מוזוזי'.²⁰² צמח הבננה מוזכר בספרות העולמית במאה החמישית לפני הספירה בהודו, אך הוא הובא למזרח התיכון עם הכיבוש המוסלמי, והופץ רק במאות השמינית והתשיעית.²⁰³ אין פלא, אם כן, שאנו מוצאים התייחסות הלכתית ראשונית רק בתשובתו של רב יהודאי גאון, שכן, זוהי בדיוק התקופה שצמח זה הגיע לאזורנו.²⁰⁴ מעניין גם שדווקא בתשובות הגאונים אנו מוצאים התמודדות והכרעה הלכתית לגבי הברכה, שיש לברך בכמה צמחי ביניים (ולחלן נקדיש פרק העוסק בצמחי הביניים שנידונו בספרות הגאונים), אף שדווקא בתקופה זו העיסוק בחקלאות פחת מאוד. ההכרעה ההלכתית של הגאונים התייחסה לדין הברכה של הפירות מצמחים אלו, וזו הכרעה נצרכת גם עבור הצרכן שאינו עוסק בחקלאות.

רב יהודאי גאון קובע, שהבננה היא ירק, ומוכיח זאת מהתוספתא. הפסק נראה בתחילה קצר ובלתי מוסבר, אך רב יהודאי ממשיך ומספר על כך שמר רב דימי ומר רב מארי הלכו בדרך ואולי טיילו בטבע, ואולי אף נתקלו בדרכם בצמחי הבר היגי והיזמי. מר רב מארי, שהיה מן הגאונים הראשונים של פומבדיתא, בסוף המאה השישית,²⁰⁵ אומר לאביו, שהיגי הוא עץ והיזמי הוא עשב, אך בכך אין חידוש.²⁰⁶ החידוש הוא בהסברת הטעם לקביעה זו:

מאי טעמא היזמונא יבשה לגמרי ומפקא מהדר הודרנא. והגנתא כמשא באילנא ומלבלבא

מעיקרא.

ההיזמי הוא צמח המתייבש ומתחדש על ידי צמיחת נצרים חדשים מן השורשים, ולכן מוגדר הוא כירק. ההיגי לעומת זאת, הוא אמנם צמח נשיר, אך הוא חוזר ומלבלב. לפי דעת רב מארי, ההבדל בין האילן ובין הירק מתבטא בכושר הקיום של הצמח ובכושר ההתחדשות שלו. צמח חד-שנתי וודאי מוגדר כירק. בצמחים רב-שנתיים יש לבחון את כושר ההתחדשות שלהם. אם הצמח מתחדש מן הגזע, ויש לו גזע רב-שנתי - מוגדר הוא אילן, אך אם הצמח כלה, וההתחדשות היא מן השורש - נחשב הצמח ירק.

²⁰¹ ראה דנציג, מבוא, עמ' 17; וראה עוד הבלין, תורתן של גאונים עמ' 31, שרב יהודאי היה גאון בשנת 756.
²⁰² ראה זהר עמר, שהאזכור הראשון של הבננה, בספרות הגאונים, הוא בהלכות גדולות, אך נראה שתשובת רב יהודאי, קדמה לס' הלכות גדולות של ר' שמעון קיירא; ראה להלן הערה 223.

²⁰³ Watson, Agricultural Innovation, p. 51-54; וראה עוד עמר, גידולי ארץ ישראל, עמ' 259-260.

²⁰⁴ ראה דנציג, מבוא עמ' 123 הערה 51, טוען, שאי אפשר למצוא עקביות של שיטת סורא או פומבדיתא בספר הלכות הפסוקות. הוא מציין, שההלכה על המוזי, לא הובאה בס' הלכות פסוקות, והוא מרמז שהסיבה לכך היא מפני שבתשובתו, הביא רב יהודאי מקור מגאון פומבדיתא: מר רב מארי. אלא שיש להעיר, שהתשובה על המוזי, היא של רב יהודאי בלבד, והוא רק הסתייע בהסברו של רב מארי, המבחין בין ההיגי לבין ההיזמי. לא ייתכן גם, שרב מארי דן במוזי, שכן צמח זה עדיין לא היה מוכר במזרח התיכון בתקופה זו.

²⁰⁵ ראה הבלין, תורתן של גאונים, עמ' 35 שמר רב מארי היה גאון בשנת 591, ושם הערה 93, מציין את אגרתו של רב שריא גאון, שמונה את רשימת הגאונים. ראה עוד דנציג, מבוא, עמ' 123 הערה 51, שמקדים את תקופת גאונות רב מארי לשנת 580. יש לציין, שרב דימי אביו של רב מאיר לא נמנה כגאון.

²⁰⁶ ראה תוספתא כלאים א: יא-יב.

בעיקרון אפשר לטעון, שאין קשר בין הכרעת רב יהודאי גאון לגבי הבננה למה שהוא מספר בהמשך. ובמילים אחרות, אין קשר בין התכונות שמייחס מר רב מארי לצמחי ההיגי וההיזמי ובין התוספתא שמביא רב יהודאי. כך טוען וייס, כשמתאר את השתלשלות הגדרת אילן וירק בתקופת הגאונים. לדעתו, רב מארי הכריע את דין ההיגי וההיזמי מתוך ההתבוננות בטבע.²⁰⁷

אך מסתבר יותר, שרב יהודאי גאון הביא את סיפור הטיול של רב מארי ואביו במגמה להסביר, שהנמקת מר רב מארי לדין ההיגי וההיזמי היא הפרשנות העדכנית לתוספתא. לפי זה מובן ההקשר שבין הכרעת רב יהודאי לגבי הבננה, עפ"י התוספתא, והסיפור על טיולם של מר רב מארי ואביו. ניתן להוכיח טיעון זה על ידי עיון בדברי הרב שמעון קיירא, שחי בתקופה מאוחרת במקצת לרב יהודאי גאון.

ההגדרה, שנכתבה בקיצור נמרץ ע"י רב יהודאי גאון בשם רב מארי, הורחבה בספר הלכות גדולות של ר' שמעון קיירא,²⁰⁸ אך ניכר, שהיסוד הקובע את ההגדרה של האילן והירק וההבדל ביניהם הוא אותו יסוד, והר' שמעון קיירא שאב זאת מרב יהודאי.

הרב שמעון קיירא, בהגדרתו המורחבת, ממקד את מיקום ההתחדשות של הצמח. בעוד רב יהודאי אומר בשם רב מארי, שההיזמי מתייבש לגמרי, ומוציא וחוזר בסביבתו 'ומפקא מהדר הודרנא', ממקד רב שמעון קיירא את מיקום ההתחדשות. ירק הוא צמח המתחדש מן השורשים: 'והדר פארי משורשין דילי'. לגבי ההיגי המוגדר עץ, כותב רב יהודאי בקיצור, שהוא כומש וחוזר ומבלבל 'והגנתא (היגי) כמשא באילנא ומבלבלא מעיקרא', ורב שמעון קיירא ממקד ומדגיש שהגזע נשאר קיים, ואין מדובר בהתחדשות של כל הצמח, אלא רק בבלבול חוזר של העלווה 'וכל אילן דנתרין טרפיה בסיתוא ופיישין גואזי והדר מפיק טרפיה מיגואזיה - אילן מיקרי'.

ניכר שהגדרת רב שמעון קיירא שהייתה מקובלת בתקופת הגאונים מאז מר רב מארי גאון דרך רב יהודאי גאון ועד לרב שמעון קיירא. החידוש בדברי ר' שמעון קיירא מתבטא בעיקר בניסוח מורחב ומפורט, בדוגמאות ובצמחים הרבים שהוא מזכיר. כיוון שהוא כתב ספר הלכות מסודר, הוא התייחס לדוגמאות מעשיות שהוזכרו בתלמוד, וכן לאלו שהעסיקו את הציבור, ואשר נידון לרוב על ידי הגאונים.

הצמח הראשון שמזכיר רב שמעון קיירא הוא ה'מוזי', והוא דוגמא לצמח אשר חוזר ומתחדש מן השורשים, ולכן מוגדר הוא כירק. בעוד שרב יהודאי קבע שה'מוזי' נחשב ירק בגלל התוספתא. רב שמעון קיירא משתמש בהגדרה של מר רב מארי בלשון מר רב מארי: 'יבשה לגמרי ומסקא מהדר הודרנא', ובלשון רב שמעון קיירא: 'דבאלי לגמרי טרפיה ועציו, והדר פארי משרשין דיליה'.

רב האי גאון, שהיה מאחורני הגאונים של ישיבת פומבדיתא²⁰⁹ (ועמד בראשות הישיבה בין השנים 994-1038), נשאל²¹⁰ לגבי הדלקת נרות שבת בפתילה של צמר גפן והאם הצמר גפן נחשב כיוצא מן העץ.²¹¹ רב האי קובע, שצמר גפן אינו עץ, ובדיונו מביא את המסורת הקדומה של רב יהודאי

²⁰⁷ ראה וייס שם, עמ' 93.

²⁰⁸ הלכות גדולות עפ"י ד"ו, ירושלים: מכון ירושלים, תשנ"ב, עמ' סה.

²⁰⁹ הבלין, תורתן של גאונים, עמ' 39; וראה שם עמ' 15, שקראו על רב האי: 'סוף הגאונים בזמן וראשם בחשיבות'.

²¹⁰ הורוויץ, תורתן של ראשונים, פרנקפורט תרמ"ב, עמ' 56.

²¹¹ ונאמר במשנה שבת פ"ב מ"ג: 'כל היוצא מן העץ - אין מדליקין בו'.

והגאונים אשר לפניו – יוהרי נשאו ונתנו זקנינו בדבר זה...'. הוא מתאר בהרחבה את ההבדל בין התחדשות צמח המוגדר אילן ובין התחדשות צמח המוגדר ירק, וכדוגמא לירק הוא מזכיר, בין היתר, את ה'מוזי' ומייד בהמשך: דהכין אמר גאון: תאני בתוספתא כל שמוציא עליו מעיקרו – עשב היא...'. ושוב חוזר לקריטריון ההתחדשות: 'והני מוזי כיון דכלו עציו לגמרי והדר פארי משורשין מברכין עליה בפה"א'.

נמצאנו למדים הן מסי' הלכות גדולות והן מתשובת רב האי, שה'מוזי' נחשב ירק מפני שהצמח כלה ושוב מתחדש מהשורש. לאור הני"ל, מסתבר מאד, שרב יהודאי גאון, בתשובתו העוסקת ב'מוזי', נעזר בכוונה בהגדרה שקבע מר רב מארי ובהסברו, המבחין בין צמח ההיגי לצמח ההיזמי. לדעת רב יהודאי, ה'מוזי' נחשב ירק מאותה סיבה שההיזמי מוגדר כך. אין בדברי רב יהודאי גאון שני חלקים, שאין ביניהם קשר, כטענתו של וייס: חלק אחד העוסק בדין ה'מוזי', ואשר מוגדר ירק בגלל התוספתא, וחלק שני הדין בהיגי והיזמי, ואשר הדיון הוכרע בעת הטיול של מר רב מארי עם אביו. ההגדרה של מר רב מארי בהיזמי היא גם ההגדרה הקובעת את דין ה'מוזי'.

הגדרה זו של האילן והירק מוזכרת, לפי הנראה, גם בספר הקדום שאילתות דר' אחאי²¹²:
אי נמי האי פרחא אילנא הוא ומיחייב בערלה דתניא צלף בית שמאי אומרים כלאים בכרם.
אלמא כיון דקא מיתאכול בשתייה ירק הוא. ובית הלל אומרים אינו כלאים בכרם, אילן הוא. אלו ואלו מודים שחייב בערלה. מאי טעמא? בית שמאי ספוקי מספקא להו ועבדי הכא לחומרא והכא לחומרא.

רב אחא משבחא דן האם ה'פרחא' שהוא פרי הצלף²¹³ אסור באיסור ערלה ולשם כך מביא את התוספתא, כלאים ג: יז: שנחלקו בית שמאי ובית הלל, האם הצלף הוא ירק ואסור בכלאי הכרם, אם לאו, והכל מודים שאסור באיסור ערלה. מבואר בתלמוד הבבלי, ברכות, לו ע"א, שבית שמאי היו מסופקים בסיווג הצלף, ולכן החמירו הן בכלאי הכרם והן באיסור ערלה. מהו ספקם של בית שמאי? רב אחא מסביר רק מדוע לבית שמאי הצלף נחשב ירק וכותב: "כיון דקא מיתאכול בשתייה - ירק הוא". נאמרו כמה פירושים למשפט זה של רב אחאי²¹⁴, אך בפרט לאחר שנוכחנו לדעת ששיטת הגאונים בהגדרת אילן וירק היא מסורת קדומה של הגאונים, מעדיפים אנו את הפירוש של רי"ן אפשטיין²¹⁵, הן מפני שהוא קרוב יותר אל הפשט והן מפני שהוא מתאים למסורת הרצופה של הגאונים בנושא זה. רי"ן אפשטיין גורס 'בשתייה' במקום 'בשתייה' מלשון "שתא" דהיינו "שנה". המילה "מתאכול" אינה מתייחסת לאכילת הצלף ע"י האדם, אלא לאכילת העץ²¹⁶

²¹² פ' קדושים, שאילתא קיז, מהדורת מירסקי, ירושלים תשמ"ב, עמ' רה-רו.

²¹³ ראה רש"י ברכות לו ע"א ד"ה אדעתא דפרחא.

²¹⁴ ראה הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, העמק שאלה, בתוך שאלות דרב אחאי גאון, ח"ב, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1975, עמ' רז, שמפרש דבריו, שההבדל בין ירק לבין פרי העץ, שהירק נאכל בדרך כלל רק לאחר בישול, לעומת פרי העץ שנאכל חי. הצלף נחשב ירק, כיוון שהוא נאכל רק לאחר בישול. "בשתייה" מתפרש במים של הבישול. פירוש זה מוקשה, שכן לא מצאנו הגדרה כזו, המבחינה בין ירק לפירות האילן, אף שאפשר לטעון, שאין הוא בא אלא לפרש את דברי בית שמאי, אך באותה סוגיה ברכות שם ע"ב, למדנו שדברי בית שמאי אינה משנה.

²¹⁵ יעקב נחום אפשטיין, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות א', ירושלים תשמ"ד, עמ' 124.

²¹⁶ כדוגמת 'יהסנה איננו אכל', שמות ג, ד.

או לכליון העץ. לדעתו צריך לומר "דקא מתאכיל (או מתכיל) בשתיה"²¹⁷ הצלף מתייבש ונובל בתוך השנה, וכיוון שכך, סוברים בית שמאי, שהוא נחשב ירק לעניין כלאי הכרם. לפי אפשטיין, רב אחא הוא הראשון המסביר את ספקו של בית שמאי לגבי צמח הצלף, והסבר זה מוזכר בספרות הגאונים בדורות שלאחר מכן: 'אלא צלף פארי מעצו ופארי משרשיו ומשום הכין דמיספק דדאמי לירק ודאמי לאילן'.²¹⁸

ג. תופעת הבבילוניזציה והתאמת מקורות תנאיים לפרשנות הבבלי

מתשובתו של רב יהודאי ומהשימוש שהוא עושה בתוספתא אנו מסיקים שבתקופת הגאונים מתחדשת פרשנות מחודשת לתוספתא. ההגדרה הנ"ל, שמבחינה בין האילן ובין הירק עפ"י צורת ההתחדשות של הצמח, עוברת כחוט השני בכל המקורות של ספרות הגאונים. ההגדרה הזו גם מובאת במקורות הנ"ל בעקבות או לפני מאמר התוספתא. כך אנו רואים בתשובת רב יהודאי, כן בספר הלכות גדולות של ר' שמעון קיירא וכן בתשובת רב האי כפי שהזכרנו לעיל. המסקנה, שאנו מסיקים היא, שההגדרה של הגאונים מהווה סינתזה של שתי ההגדרות יחד – זו של התלמוד הבבלי וזו של התוספתא. מהתלמוד הבבלי למדו הגאונים את מוטיב ההתחדשות, ומהתוספתא למדו הגאונים את ההבחנה שבמיקום ההתחדשות. אם ההתחדשות היא מן השורש, אזי נחשב הצמח ירק, ואם ההתחדשות היא מן הגזע – נחשב הצמח אילן. הפירוש הזה אינו הפירוש הפשוט של התוספתא. כאמור לעיל (בפרק א'), התוספתא עסקה בתיאור צורת הצמח – 'כל המוציא עליו מעיקרו הרי זה ירק', לאמור אין לצמח גזע, אלא עלים יוצאים מן השורש, מוגדר הוא ירק. הגדרת האילן, כפי שמוזכרת במקבילה של התוספתא (בתלמוד הירושלמי): 'את שהוא עולה מגזעו - מין אילן', כלומר, כשהצמח הוא בעל גזע, אזי הוא מוגדר אילן. לאור מוטיב ההתחדשות, שלמדו הגאונים מן הסוגיה הבבלית, פירשו הם את התוספתא בצורה אחרת. 'כל המוציא' אינו מבטא את דרך גדילת הצמח, ומתאר את צורת הצמח, אלא את דרך ההתחדשות של הצמח, ולפי זה, הביטוי 'כל המוציא' יתפרש: כל המתחדש. צמח המתחדש מן השורש, גם אם רב-שנתי הוא – נחשב ירק, ואילו אם הוא מתחדש מן הגזע – נחשב אילן, גם אם בכל שנה משיר את עליו בסתיו.

ד. עקבות הבבלי בהגדרת אילן וירק של הגאונים

הגדרת התוספתא הוזכרה בתשובות הגאונים בפירוש, ולכן אין צורך לחפש לה עקבות מרומזות.²¹⁹ לעומת זאת, אף שההגדרה של התלמוד הבבלי אינה מוזכרת בספרות הגאונים בפירוש, נראה לנו שניתן להוכיח, שהגאונים השתמשו בה לשם ניסוח הגדרתם. לפני שנחל בכך,

²¹⁷ ראה הערת זקש לפירוש הריב"מ"ץ, תרומות פ"א מ"א.

²¹⁸ ס' הלכות גדולות, שם, עמ' סו. בד"ב הגרסה היא: אמרי צלף מקיף מעציו ומקיף משרשיו, ומשום הכי מספקא להו דדאמי לירק ודאמי לאילן.... הלכות גדולות מהד' הרב הילדסהיימר, ברלין תרמ"ח, עמ' 57; ובמהד' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 95, הנוסח שווה מלבד: 'מפיק' במקום 'מקיף'.

²¹⁹ ראה וייס, הערות, עמ' 92 הערה 108.

אנו רוצים להראות שההגדרה, שהוזכרה בסגנונות שונים ע"י הגאונים – מן הגאונים הקדומים ועד הגאונים המאוחרים – הגדרה אחת היא.

צבי גרונר, בספרו²²⁰ על כללי ההלכה של רב האי, מראה ומוכיח, מתוך תשובותיו של רב האי וספרי הפרשנות שלו, את סדר הקדימות של מקורות ההלכה, בהן נעזר רב האי בפסיקותיו. ראש לכל, העמיד רב האי את התלמוד הבבלי כיסוד להוראותיו,²²¹ ורק במקרה, שאין לו אפשרות להכריע מתוך התלמוד הבבלי, הסתייע רב האי במקורות בתר-תלמודיים. במקרה זה הוא העדיף, להביא מסורות עתיקות, הנאמרות בנוסח קבוע.²²² אם לא נמצאו מסורות עתיקות הסתייע רב האי בפסיקה של גאונים אנונימיים.²²³

כדוגמה לפסק של רב האי, שבו הסתייע במסורת קדומה, מביא גרונר את תשובת רב האי לגבי צמח הבננה. בתשובה זו, מציין גרונר, שרב האי הסתייע במסורת מרב יהודאי שנאמרה על פה, אך רב האי גם מזכיר מפורשות, שהפסק של רב יהודאי שואב כוחו ממסורת עתיקה של ראשוני הגאונים, הלא הם מר רב מארי ואביו.

גרונר מוסיף וכותב:²²⁴

בדברי רב האי מבואר מה נקרא פרי העץ ומה נקרא פרי האדמה. רב האי מסתמך על מסורת זו כנראה משום שכלליה מרובים ומנוסחים ביתר דיוק מאלה הנמצאים בגמרא ובתוספתא. המסורת כוללת חומר הלכתי נוסף על הנמצא בתלמודנו. רב האי נסמך עליה כעל תלמודנו, כי היא כעין תלמוד – דברי הלכה שנמסרו בנוסח קבוע מראשית תקופת הגאונים.

אמנם, מסכימים אנו עם גרונר, שהכלל שמנוסח בהרחבה על ידי רב האי גאון הוא הכלל המנוסח בקצרה על ידי רב יהודאי ועל ידי מר רב מארי, וכפי שכותב רב האי במפורש: 'מסורת היא בדברים שנשמעו מפי רב יהודאי גאון' וכאמור לעיל, מסתייעים הן רב יהודאי והן רב האי במסורת שנמסרה על ידי מר רב מארי.²²⁵ גרונר מסביר גם שרב האי לא הסתפק במאמר התוספתא ולא הביא את הסוגיה הבבלי, מפני שהניסוח שנמסר על ידי הגאונים הוא מפורט יותר וממוקד יותר מאשר הכלל של התוספתא ומאמר התלמוד הבבלי. לדעתנו, ההגדרה של הגאונים מאפשרת ביתר קלות התמודדות וסיווג של צמחי הביניים כדוגמת הבננה. צמח הבננה הוא, אמנם, צמח רב-שנתי, מבחינה זו שאין צורך לזרוע אותו כל שנה, ואעפ"כ קבעו הגאונים שיש

²²⁰ גרונר, רב האי.

²²¹ גרונר, שם, עמ' 49.

²²² גרונר מביא לכך כמה דוגמאות, והוא מוכיח, שרב האי מעדיף להביא מסורות עתיקות, ולא להסתמך על רב יהודאי בלבד (שם עמ' 107), ואם זו מסורת עתיקה שנמסרה ע"י רב יהודאי, רב האי מציין זאת: 'משמא דרבנן סבוראי אתמר וכעין תלמוד נקיטין' (שם עמ' 108). גרונר גם מציין, שרב האי מעדיף מסורות עתיקות על פני חיבורים של הגאונים כגון שאילתות או הלכות גדולות, אף שבוודאי הכיר חיבורים אלו (שם עמ' 109).

²²³ גרונר, שם, עמ' 103.

²²⁴ גרונר, שם, עמ' 110.

²²⁵ דנציג אף מרחיק לכת, ומייחס את 'מסורת שנשמעו מפי רב יהודאי' למסורת קדומה של סבוראים, והיא רק נמסרה על ידי רב יהודאי, ראה דנציג, מבוא, עמ' 32.

לסווגו כירק, כי הוא מתחדש מן השורש. אמנם, ברצוננו לטעון, אולי בניגוד לגרונר, שמסורת זו של הגאונים לא נוצרה יש מאין, אלא היא מבוססת על סינתזה פרשנית, שעשו הגאונים בין הכלל שבתוספתא ובין מאמר הסוגיה הבבלי.

הדבר המרכזי, שאנו מבקשים ללמוד מן הכלל שטובע גרונר בשיטתו של רב האי, שיש להתייחס למאמרים ולתשובות השונות מהגאונים שהזכרנו כחטיבה אחת, שכן כל גאון, בניסוחו הוא – מציג את המסורת הקדומה של הגאונים לגבי הגדרת אילן וירק. זאת בניגוד לגישתו של וייס, שמוצא רבדים בשיטות הגאונים. נרצה להוכיח, שיש עקבות של הגדרת הבבלי בתשובות הגאונים, וכיוון שאנו רואים את שיטת הגאונים כשיטה אחת הנובעת ממסורת קדומה, אין אנו צריכים להוכיח עקבות אלו דווקא מתשובת רב יהודאי, או מס' השאלות, אלא אף תשובת רב האי יכולה להיות מקור מהימן לכך. ראוי לציין שטענת וייס בדבר תוספת מאוחרת של הסוגיה הבבלי אינה מסתברת, כי כפי שהראה גרונר, רב האי גאון מסתמך בפסקיו בראש ובראשונה על התלמוד הבבלי, ואף וייס מודה, שאין לאחר את עריכת סוגיה זו עד לתקופה המאוחרת של הגאונים. וא"כ, תמיהתו של וייס מדוע לא הוזכרה הסוגיה הבבלי – במקומה עומדת, לכל הפחות בתשובתו של רב האי! לכן, כאמור, מסתבר יותר, שהגדרת הגאונים אכן מסורת קדומה היא, והיא מהווה חידוש ושכלול של שתי ההגדרות גם יחד: הגדרת הבבלי והגדרת התוספתא.

ברצוננו להוכיח שלוש הוכחות שישנן עקבות להגדרת התלמוד הבבלי בדברי הגאונים:

מבחינת תוכן ההגדרה – מוטיב אחד אנו מוצאים בתשובות הגאונים מהסברו של מר רב מארי ועד לתשובת רב האי, והוא מוטיב ההתחדשות של הצמח, שמגלם את תכונת הרב-שנתיות של הצמח. צמח חד-שנתי מתייבש בסוף העונה, והמשכיות הטבע נעוצה בזריעתם של זרעים ובגידולם של צמחים אחרים. הצמח הרב-שנתי ממשיך את קיומו לאורך שנים, וכאמור ישנם סוגים שונים של צמחים רב-שנתיים, אך אצל כולם קיימת תכונת ההתחדשות, שמתבטאת בהתחדשות הפירות, או בהתחדשות העלים שנשרו בסתיו, או בהתחדשות הצמח כולו מן השורש. מוטיב זה של התחדשות אינו מופיע בהגדרת התוספתא, כפי שפירשנו אותה לעיל, ולאור המקובל בעולם המדעי דאז (בדמותו של תיאופרסטוס), אלא ההבחנה בין האילן והירק מתמקדת בצורת הצמח ודרך גדילתו. את המוטיב של ההתחדשות אנו מוצאים בתלמוד הבבלי: 'היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוואזא והדר מפיך...', אף ששם מדובר בהתחדשות ובגדילתם של הפירות מידי שנה.

מן הבחינה הלשונית והספרותית של תשובות הגאונים והקבלתם למאמר הבבלי יש להסיק, שהגאונים הכירו את הגדרת הבבלי, והשתמשו בה. כאמור, התלמוד הבבלי מדבר על התחדשות פירות האילן, ומנסח זאת בביטוי 'והדר מפיך'. בכל תשובות הגאונים, המתייחסים להגדרת אילן וירק, אנו מוצאים את הביטוי 'והדר מפיך' המציין מוטיב זה של התחדשות: **'ומפקא מהדר הודרנא'** בתשובת רב יהודאי אשר מוסר את המסורת של מר רב מארי; בהלכות גדולות (ד"ו עמ' 14) אנו מוצאים **'והדר מפיך'** טרפיה מיגואזיה²²⁶; ובתשובת רב האי כתב 'ומהנפיק אטרפיה מגוזה', ובהמשך התשובה: 'משום דיבשין אליניהון לגמרי **והדר מפיך** משורשין...'.²²⁶

גם מהסידור של ספר הלכות גדולות יש להוכיח, שהגדרת הבבלי הייתה מוכרת לגאונים, וכאמור לעיל, אף השתמשו בה לשם ניסוח הגדרתם. דנציג מבחין בין ס' הלכות פסוקות המיוחס לרב

²²⁶ אך גם לפי גירסת הרב הילדסהיימר, עמ' 56: 'מפיך מעציו', וכן הוא בגי' הילדסהיימר, עמ' 93.

יהודאי גאון,²²⁷ לבין ס' הלכות גדולות המיוחס לר' שמעון קיירא.²²⁸ המיוחד בס' הלכות גדולות, שהוא מסודר ברובו עפ"י סדר הסוגיות של התלמוד הבבלי,²²⁹ ור' שמעון קיירא מזכיר את הגדרת הגאונים בדיוק במיקום של הסוגיה הבבליה במסכת ברכות, מ ע"א, אם נדגים את סדר ההלכות בס' הלכות גדולות בהלכות ברכות, ניווכח, שהן מסודרות עפ"י הסוגיות של התלמוד הבבלי (מסכת ברכות פרק ו'), אף שניכר, שיש גם סדר המתחייב מההסברה וההוראה של הלכות ברכות, ולכן מוזכרים גם מאמרים מסוגיות אחרות בש"ס. להלן נדגים את הנושאים המוזכרים בס' הלכות גדולות (תחילת הל' ברכות עפ"י ד"ו, הוצאת מכון ירושלים תשנ"ב) ואת המקבילה בדפי התלמוד הבבלי:

1. כיצד מברכין על הפירות (הלכות גדולות, שם עמ' ס) - משנה: ברכות לה ע"א.
2. מקור הברכה: 'אסור לאדם שיטעום קודם שיברך' (ה"ג שם עמ' ס): ברכות לה ע"א.
3. 'כל שיש בו מחמשת המינין - מברכין עליה בורא מיני מזונות' (ה"ג שם עמ' סא): ברכות לו ע"ב.
4. 'ארוזא... בתחילה בורא פרי האדמה' (ה"ג שם עמ' ס"א): ברכות לז ע"א.
5. 'שתיתא רב אמר שהכל' (ה"ג שם עמ' סג): ברכות לח ע"א.
6. 'ופת צנומה... מברך עליה המוציא' (ה"ג שם עמ' סד): ברכות לט ע"א.
7. הגדרת אילן וירק: 'וכל אילן דנתרין טרפיה בסיתוא...'(ה"ג שם עמ' סה): ברכות מ ע"א-ע"ב. כאמור, מהמיקום של הגדרת אילן וירק ניכר, שהגדרה זו מקבילה להגדרה המובאת בסוגיה הבבליה בברכות, מ ע"א. אמנם, יטען הטוען, שכיוון שר' שמעון קיירא מביא את הגדרת האילן והירק בהקשר להלכות ברכות, מן הדין להזכיר הגדרה זו בפרק העוסק בהלכות ברכת הפירות, אך כבר תמהנו, כשעסקנו בעיון בסוגיה הבבליה על המיקום של הגדרת אילן וירק בדף מ, לאחר המשנה השניה של פרק שישי, והשבנו את מה שהשבנו. כשבוחנים את הסדר של ההלכות בס' הלכות גדולות מוצאים אנו, שר' שמעון קיירא יכול היה להקדים את הגדרת אילן וירק, לפני שמזכיר את דין הכיסאני וברכת בורא פרי האדמה, או לפני הברכה האחרונה של פירות שבעת המינים: גפן, תאנה, רמון, זית ותמר! מסקנתנו היא, שהמיקום של הסוגיה הבבליה הוא גם הגורם למיקומה של הגדרת אילן וירק בספר הלכות גדולות.

²²⁷ ראה דנציג, מבוא עמ' 74-76, שספר הלכות פסוקות הוא ספר ההלכות של רב יהודאי, והוא קדום בכמאה שנה לס' הלכות גדולות. בזה חולק על דעת עזריאל הילדסהיימר (ראה שם הערה 21), הסובר שהלכות פסוקות, אינו אלא קיצור מאוחר של הלכות גדולות. ראה עוד ירחמיאל ברודי, "מחקר ספרות ההלכות מתקופת הגאונים", תרביץ סד (תשנ"ה) עמ' 142-148, שחולק על דנציג, ולדעתו, ספר הלכות פסוקות אינו של רב יהודאי, וייתכן אף, שנערך מחוץ לבבל.

²²⁸ לגבי ייחוס ס' הלכות גדולות נכתב רבות; המסורת האשכנזית ייחסה את החיבור לרב יהודאי גאון, ומסורת ספרד ייחסה אותו לר' שמעון קיירא. ראה א' עפשטיין, "מאמר על הלכות גדולות", מקדמוניות היהודים (כתבי א. עפשטיין ח"ב) ירושלים תשי"ז, עמ' שעח-תט; וראה עוד דנציג, מבוא עמ' 175-176. לגבי תקופת החיבור: א' עפשטיין (שם עמ' שפג, תב) כתב, שהוא חובר מאוחר משנת 824; ולדעת דנציג הוא חובר ברבע האחרון של המאה התשיעית, ראה דנציג שם עמ' 185, ולזה מסכים גם ירחמיאל ברודי, שם, עמ' 150.

²²⁹ ראה דנציג, מבוא, עמ' 172-173 וכן עמ' 179; אמנם ראה שם, הערה 202, שיש חוקרים המצינים במקומות מסוימים סטייה מן הסדר התלמודי; ראה עוד שם, הערה 212, שבגין תופעה זו של היצמדות לסדר התלמודי, מוכיח דנציג, שס' הלכות גדולות מאוחר יותר מן ההלכות פסוקות המיוחס לרב יהודאי גאון. וראה עוד יעקב ש' שפיגל, עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה, עמ' 504-505.

ה. הסברת תופעת הבבילוניזציה

כאמור לעיל, תקופת הגאונים מתחילה בשעה שהחכמים כבר אינם עוסקים בעריכת התלמוד, אלא בלימודו, פרשנותו, הוראתו ויישומו.²³⁰ לכן גם תכני הלימוד השתנו בהתאם לתפקיד המטרה והיעוד שראו לעצמם הגאונים.²³¹ ברודי מציין שאחת הפעולות המרכזיות שעשו ראשי הישיבה, דהיינו, הגאונים ובני ישיבותיהם הייתה ללמוד, לפרש וליישם את ההלכה הנלמדת בתלמוד הבבלי, ולהפוך את התלמוד הבבלי למקור הסמכות העליונה של היהדות.²³² תהליך זה נעשה לעיתים מתוך התעלמות, ולפעמים מתוך יחס עוין כלפי מקורות שמחוץ לתלמוד הבבלי, כגון התלמוד הירושלמי והתוספתא.

אפטוביצר²³³ מתאר בחריפות יתירה את ההבדל התהומי שבין תקופת האמוראים והסבוראים מחד ובין תקופת הגאונים ביחס לארץ ישראל ולתורתה. בתקופת האמוראים הרגישו החכמים, שהם כפופים לשלטון ולסמכות של חכמי ארץ ישראל, והוא מביא לכך ראיות רבות מתוך התלמוד הבבלי. הגאונים, לעומת זאת, לא די בכך שלא הרגישו כפופים לתורת ארץ ישראל ולחכמיה, ולא די בכך שקבעו, ש'אנו על תלמוד שלנו סומכין',²³⁴ אלא שהם ביקשו אף לעקור ולבטל את מנהגי המיוחדים של ארץ ישראל בטענה, שאין רצף של מסורת ומנהגי ארץ ישראל – 'מנהג שמד הוא',²³⁵ להסבר התופעה כותב אפטוביצר:

ודאי שיש ללמד זכות על הגאונים בשאיפתם להשליט את התלמוד הבבלי ותורת הישיבות בארץ ישראל. כוונתם בזה הייתה, שלא תהיה תורת ישראל כשתי תורות ביחוד, מפני שהקראים השתמשו במלחמתם נגד הרבנים בחילופים שבין ארץ ישראל ובין בבל להוכיח מזה שהתורה שבעל פה, תורת הרבנים, אינה קבלה ומסורת עתיקה.²³⁶

אמנם, יחס הגאונים לתוספתא שונה מן היחס לתלמוד הירושלמי. ליברמן²³⁷ פותח בדברי רב נטרונאי גאון²³⁸:

כך מנהג בבית רבינו בבבל, לאחר שמתפללין כל התפילה וגומרין אותה עוסקין בתלמוד, ותנאין עוסקין במשנה ובמדרש **ובתוספתא** עד ד' שעות....

את המבוא לתוספת ראשונים²³⁹ פותח ליברמן בדברי פירקוי בן בבא²⁴⁰ על רב יהודאי גאון: 'שלא היה כמותו מן כמה שנים עד עכשיו שהיה גדול במקרא ובמשנה ובתלמוד ובמדרש **ובתוספות**

²³⁰ ברודי, צוהר עמ' 9.

²³¹ ברודי, שם, עמ' 17; ראה עוד הבלין, תורת הגאונים, עמ' 19-20.

²³² ברודי, שם, עמ' 9.

²³³ אפטוביצר, מחקרים, עמ' 5-25.

²³⁴ ראה אסף, תקופת הגאונים, עמ' רמד אות סז, מקורות נוספים על היחס של הגאונים לתלמוד הירושלמי.

²³⁵ אפטוביצר, שם, עמ' 15, בשם פרקוי בן באבוי.

²³⁶ אפטוביצר, שם, עמ' 20.

²³⁷ מבוא לביאור הארוך של תוספתא כפשוטה, סדר זרעים ח"א, עמ' יד.

²³⁸ תשובות הגאונים, שערי תשובה, סי' נה.

ובהגדות ובהלכה למעשה'. הוא מביא²⁴¹ גם את דברי רב שרירא גאון באגרתו²⁴²: 'ובתר הכי אקבעון ספרא וספרי ותוספתא דגרסי להו רבנן ועד השתא הכין תקנתא...'
ממקורות אלו ומעשרות מקורות נוספים מוכיח ליברמן שהתוספתא לא הייתה מונחת בקרן זוית בבבל, אלא למדו בה תדיר והיא הייתה חלק מתכנית הלימודים בישיבה. הוא כותב זאת בניגוד לדעה הרווחת אצל חוקרים רבים, וביניהם ריי"ן אפשטיין,²⁴³ שסברו שגורל התוספתא היה כגורל הירושלמי, ומיעטו בלימודה בבבל. אך ליברמן מוכיח שר"ש קיירא, שחי בתקופה קדומה של הגאונים, משתמש בעשרות מקומות בתוספתא כמקור להלכותיו. כדוגמא מובאת גם תוספתא דידן בשינוי לשון: 'ותניא נמי גבי כלאים כל שתחילת ברייתו מוציא עלין - ירק הוא...' זאת ועוד, ליברמן טוען, שבעל הלכות גדולות מסמך את דברי התוספתא לדברי התלמוד, ואף מבלי לציין, שמקור דבריו הוא בתוספתא, ולכן קרה לא אחת שדברי התוספתא הוכנסו לתוך תלמודם של הגאונים. ליברמן²⁴⁴ עומד על תופעה נוספת המוכיחה שהתוספתא הייתה שגורה בפהם של הגאונים, שמצאנו שהם שנו הלכות של התוספתא בלשון ארמית. כלומר, לא די בכך, שהם שינו את התוספתא כלשונה, אלא הם אף פירשו אותה בלשון שבה הם היו רגילים. וכדוגמא לכך מביא ליברמן את פרשנות ה"ג לתוספתא דידן: 'וכל אילן דנתרין טרפיה בסיתוא ופיישין גואזי והדר מפיק טרפיה...'.
אך לא רק בעל הלכות גדולות נהג להסמך את דברי התוספתא למאמרי התלמוד הבבלי, גם רבנו חננאל (מאוחר יותר, אמנם) נהג לעשות כן,²⁴⁵ ולכן אין זה פלא שר"ח מביא הן את דברי הגאונים: 'כל אילן דבסיתוא נתרי טרפי...' והן את דברי התוספתא דידן כשזו מוסבת להלכות ברכות: 'ותניא בתוספתא כל שמוציא עלין מעיקרו עשב הוא, ובורא פרי האדמה מברכין עליו...'.
תופעה נוספת, שעומד עליה ליברמן במבוא לביאור הארוך של תוספתא כפשוטה ח"ג, והיא נוגעת לעדי הנוסח של התוספתא – לדעתו, קיימות שתי מסורות נוסח של התוספתא – האחת, הקרובה לכ"י ערפורט, מתאימה למסורת הארץ-ישראלית ונשתמרה אצל רבני אשכנז ורבני צרפת, והאחרת, הקרובה לכ"י ווינה, המתאימה למסורת הבבלית, נשתמרה אצל הגאונים ורבני ספרד. לכן כותב ליברמן 'שהתוספתא היתה נשנית בקביעות בישיבות של גאוני בבל... וכמעט וודאי גמור הוא שפעמים והיא תוקנה ע"פ מסורת הבבלי' (שם עמ' יד).

אם נכונים הדברים בהקשר לנוסח התוספתא, נראה לנו וודאי שניתן למצוא עקבות לתופעה זו גם בהקשר לפרשנות התוספתא. נראה, א"כ, שחל בתקופת הגאונים תהליך של בבילוניזציה, קרי –

²³⁹ ליברמן, תוספתא ראשונים.

²⁴⁰ גאויקה, ח"ב עמ' 52; גנזי שכתר ח"ב עמ' 556.

²⁴¹ ליברמן, שם, עמ' 12.

²⁴² הוצ' לוין, עמ' 42 עפ"י הנוסח הספרדי.

²⁴³ ראה ליברמן, שם, עמ' 7.

²⁴⁴ ליברמן, שם, עמ' 11.

²⁴⁵ ליברמן, שם, עמ' 13; וראה עוד אביגדור אפטוביצר, "תוספתא שאינה תוספתא", הצופה לחכמת ישראל (בעריכת יהודה בלוי), שנה א' חוברת א', ירושלים: מקור, תשל"ב, עמ' 82-84, שעקב הסמכת התוספתא לתלמוד הבבלי, ציטטו ראשונים רבים את התוספתא שעוסקת בהלכות כלאים, והסבו אותה להל' ברכות, כאילו היא תוספתא חדשה.

התאמת המקורות הקדומים, וביניהם התוספתא, למסורת הבבלי ולמאמרים שבתלמוד הבבלי.²⁴⁶

אנו מוצאים בתשובת רב עמרם גאון (גאון סורא 869)²⁴⁷ דרך התייחסותם ואולי אף דרך לימודם של הגאונים מקורות שמחוץ לתלמוד. אסף²⁴⁸ מביא תשובת רב עמרם גאון, שמתייחס למקורות מהתוספתא ומשקלם ההלכתי בהכרעת ההלכה. וכן כותב רב עמרם גאון: תוספתא מהו לסמוך עליה? לא דבר קצוב הוא ולא מסוים הוא... יש מהן הלכה ויש מהן שאינן הלכה. כאיוצד? כל בריאתה שאין חלוקין עליה בתלמוד רבן אמורי (=אמוראי) הלכה כמותה... וכל בריאתה דפליגין עלה בתלמוד לית הלכתא כותה.

באות סז מביא אסף²⁴⁹ את תשובת רב האי אשר מובאת בס' האשכול²⁵⁰ לגבי היחס של הגאונים לתלמוד הירושלמי. יחס זה דומה ליחס הגאונים לתוספתא, שאינה מוזכרת בתלמוד הבבלי, וכנראה שזו הייתה גישתם ביחס לכל מקור שאינו מהתלמוד הבבלי, וכן כותב רב האי: כל מה שמצינו בתלמוד ארץ ישראל ואין חולק עליו בתלמודנו או שנותן טעם יפה לדבריו נאחזנו ונסמוך עליו, דלא גרע מפירושי הראשונים, אבל מה שמצינו שחולק על תלמודנו - נעזבנו.

אם נותן טעם יפה לדבריו (של התלמוד הבבלי), אזי נסמוך על התלמוד הירושלמי, כלומר, העיקר הוא התלמוד הבבלי ובחינתם של מאמרי הירושלמי, וכן שאר המאמרים החוץ-תלמודיים נבחנים עפ"י מידת הסיוע שניתן לקבל מהם להבנת הבבלי ובשום אופן לא כמקור עצמאי. כאשר זאת המגמה בלימוד ופרשנות מקורות אלו, הדרך קצרה לפרשנות מותאמת לנאמר בתלמוד הבבלי.

²⁴⁶ תופעה דומה של עיבוד ושינוי לשון התוספתא, לשם התאמה ללשון המשנה או למאמרי אמוראים בתלמוד הבבלי - ראה פרידמן, הברייתות, עמ' 196.

²⁴⁷ הבלי, תורתן של גאונים, עמ' 33.

²⁴⁸ אסף, תקופת הגאונים, עמ' רמב, אות נט.

²⁴⁹ אסף, תקופת הגאונים, עמ' רמד. מקורות נוספים, המציניים את יחס הגאונים לתלמוד הירושלמי, ראה שם. ראה גם תשובה נוספת של רב האי, שפורסמה בס' היוכל לסיני, עמ' תיד, ואשר מובא ע"י גרונר, שם, עמ' 116: 'וכי הא מילתא דאיתא בידנא מעשים בכל יום דמסתיעא מן תלמוד ארץ ישראל' - גם מציטוט זה אנו יכולים להסיק, שהגאונים נעזרים בתלמוד הירושלמי, כדי לחזק את מה שמקובל על ידם במסורת הוראה או במסורת פרשנית. לגבי דרך פרשנות התלמוד הירושלמי והתאמתו לתלמוד הבבלי, ראה שאל ליברמן, הירושלמי כפשוטו ח"א, ניו יורק וירושלים תשנ"ח, במבוא עמ' ח אות ג, וכן עמ' טו, כשמעריך את פירושו של ר"ש שיריליא: 'אבל הצורה האמיתית של הירושלמי עוברת בהרבה ע"י ר"ש שיריליא, כי הוא תקן ועבד לפעמים את הענין והלשון עפ"י הבבלי והראשונים...'; ובהקדמה לפירוש פני משה, כתב הרב משה מרגליות: 'אם יש איזו הלכה וסוגיא בבבלי, אשר למראית העין תשפוט, כי היא מנוגדת וסותרת לשיטת התלמוד הזה, ראיתי, בעזרת החונן דעת, להשוותם בכל היכולת על צד האפשרי, למען יבואו בברית יחד והיו לאחדים...'; ובהקדמה לצינוני המקורות נר מערבי, לתלמוד הירושלמי, כותב הרב יוסף שאל הלוי נאטהנזאהן: 'והראשון אדם היה רבינו ניסים גאון, שהחל לברר מקצת דברי הש"ס בבלי עפ"י הירושלמי...'. וכדוגמה להתאמת מאמרי הירושלמי עפ"י סוגיית התלמוד הבבלי, ראה פירוש הר"ש משאנץ, כלאים פ"ז מ"ו ד"ה קיצרו אפי' במועד.

²⁵⁰ ס' האשכול, תרצ"ה, ח"ב, עמ' 49.

לאור הנ"ל מסתבר מאד, שהגאונים קבעו את הגדרת אילן וירק עפ"י המאמר הפסקני והכולל: 'זה הכלל כל המוציא עליו...' של התוספתא, אך חידשו בה פרשנות מחודשת לאור דברי סתמא דגמי בתלמוד הבבלי, ברכות: 'היכא דכי שקלת ליה לפירא...' כפי שביארנו לעיל בפרק ג'.

ו. הגדרת אילן וירק בספרות המדעית היוונית המאוחרת

עד עתה ביקשנו להסביר את השתלשלות הגדרת אילן וירק בתקופת הגאונים לאור יחסם של הגאונים לתלמוד הבבלי מחד ולתוספתא ולתלמוד הירושלמי מאידך. ברצוננו להצביע על שינויים גם בספרות המדעית, וייתכן ששינויים בהלך הרוח המדעי, הבנת האדם והגדרותיו, אף הם מהווים כר ובסיס להבנת השתלשלות ההגדרה בתקופת הגאונים.

הזכרנו לעיל, בפרק העוסק בהגדרות אילן וירק במדע היווני העתיק (ראה לעיל פרק א/ו), את הגדרותיו של תיאופרסטוס, אשר, כאמור, היו מקובלות בכל העולם העתיק. תיאופרסטוס מגדיר את הירק עפ"י שני קריטריונים: האחד, זה המוזכר גם בתוספתא: 'העשב הוא צמח העולה מהשורש עם עלים וללא גזע'. קריטריון נוסף, שאינו מוזכר בתוספתא: 'ואשר הגבעול נושא את הפרי...'. בקורפוס האריסטוטלי, הכולל את הספר שיוחס בטעות לאריסטו²⁵¹ - 'The Complete Work of Aristotle', ובמיוחד – ספרו של נקולאוס דמסקאוס (מתחילת המאה הראשונה), שתורגם בחמישה תרגומים שונים, אנו מוצאים קריטריון נוסף, שאינו מופיע בהגדרותיו של תיאופרסטוס. וכן מובא בשם ניקולאוס דמסקאוס (עפ"י התרגום של Ibn At-tayyib, וראה לעיל סינופסיס, שערכנו למאמר תיאופרסטוס ותרגומי הקורפוס האריסטוטלי):

עשבים הם אלו אשר נושאים עלים משורשם ואין להם גזע. הם גדלים מידי שנה ומתייבשים כמו חיטה וירקות.

במקום הקריטריון השני של תיאופרסטוס שהגזעול נושא את הפרי, מוזכרת עובדת החד-שניות של העשב. צמח מסוג זה יתייבש ויקמל מידי שנה. אמנם, אין פירוט על דרך ההתחדשות של הצמח, ומכל מקום, אם 'הם גדלים מידי שנה', מובן שהם מתחדשים באופן כלשהו. וודאי שאין כאן הקבלה מושלמת למה שכתבו הגאונים. הגדרת הגאונים מפורטת הרבה יותר, והם מבחינים בדרך ההתחדשות של הצמח ובמיקום של התחדשות זו. בנוסף, הקורפוס האריסטוטלי קדום הרבה יותר מבחינת התקופה מתקופת הגאונים. ניקולאוס דמסקאוס חי בתחילת המאה הראשונה ואילו הגאונים הקדומים - במאה השביעית. על אף האמור, יש לציין, שגם בספרות המדעית רואים אנו, שיש מעבר מסוים מהגדרה העוסקת בתיאור הצמח להגדרה העוסקת במשך קיום הצמח ובדרך התחדשותו.

ז. המינים הנידונים בספרות הגאונים

ישנם ארבעה מיני צמחים ופירות, שהתקיים לגביהם דיון בספרות הגאונים לשם סיווגם לקטגוריית האילן או הירק.

להלן ציטטות קצרות מספרות הגאונים שהזכרנו לעיל, ובה המינים הנידונים:

²⁵¹ ראה לעיל עמ' 23.

רב יהודאי (ליק): והלין מזוזי

ה"ג: כגון מוזי, וכיסאני לישנא דרבנן דמיקרו שאהדנג, ואינון קינבדים ושושמי
גנזי שכטר: . מיוזא... שומשמי וכיסאני...

רב האי: כגון מוזי וכגון בדצנאן והשדנאג דאינון קינברס ושושמי
ר"ח: כגון מוזי ובירנגאן וקינבריס ושושמי

המין הראשון המוזכר במקורות הנ"ל הוא המוזי, שהוא השם הערבי של הבננה. לאחר המוזי
מזכיר הלכות גדולות: 'וכיסאני לישנא דרבנן דמיקרו שאהדנג, ואינון קינבדים', כלומר, הכיסאני
– בלשון חכמים, הנקראים שאהדנג (בלשון פרסית) והם קינבדים. בקיצור יתר בלשון רב האי:
'והשדנאג דאינון קינברס' ובלשון ר"ח רק 'קינבריס'. המינים הנותרים הם שומשמי או שומשי
'ובדצנאן' בלשון רב האי 'ובירנגאן' בלשון ר"ח.
לסיכום, במקורות אלו הוזכרו ארבעה מינים:

1. מוזי.
2. כיסאני הנקרא בפרסית שדנאג והם קינברס.
3. בדצנאן = בירנגאן.
4. שומשמי.
5. יש מין נוסף המוזכר בהלכות פסוקות ובהלכות גדולות והוא הסוכר.

1. בננה

בספרות הגאונים מוזכר הצמח 'מוזי' ו'מוזא', והם שמות צמח הבננה בערבית,²⁵² ולכן אין ספק
שלצמח זה נתכוונו הגאונים בתשובותיהם. הבננה היא צמח טרופי, שמוצאה בדרום מזרח אסיה,
והיא אחד הגידולים אשר הופץ באזורנו בעקבות הכיבוש הערבי.²⁵³ אמנם, צמח הבננה מוזכר
בספרות העולמית בתקופות מוקדמות הרבה יותר; אנו מוצאים אותו במאה החמישית לפני
הספירה בהודו ובמאה הרביעית לפני הספירה בסין, ולפי הנראה, תיאופרסטוס מתאר אותו בעת
מסע אלכסנדר מוקדון באזור הצפון מערבי של הודו.²⁵⁴ דרך גידולו – הגבעולים נוצרים מפקעים
תת-קרקעיים, אשר צומחים עד הפריחה ומתנוונים לאחר הבשלת הפרי. כל שנה הוא מתחדש מן
השורש, כמתואר בדברי הגאונים. הגבעול הוא גזע מדומה, שמורכב מנדני עלים ונקרא גזעול.²⁵⁵
מטע הבננה מסוגל להניב בין 15-20 שנים, ובארצות טרופיות ישנם חקלאים, המקיימים את
המטע במשך 50-60 שנים.²⁵⁶

²⁵² ראה שמש, ברכות הנהנים, עמ' 251 ובהערה 2.

²⁵³ עמר, גידולי, עמ' 259.

²⁵⁴ Theophraste, Recherches, tome II, p. 222; Amigues, études, p. 7, 18; Theophrastus, historia, IV, 4, 5.

²⁵⁵ ראה שמש, ברכות הנהנים, עמ' 252; אנציקלופדיה לחקלאות, מטעים, עמ' 26.

²⁵⁶ G. B. Masfield, The Oxford Book of food plants, London 1973, p. 108.

2. חיטה

הצמח השני שמוזכר, הוא 'כיסאני' או 'כיסני', ושמות אלו מוזכרים גם בתלמוד הבבלי. יש פרשנים האומרים שמדובר בקליות של חיטה או פולים שהיו רגילים לבשל ולתת בהם צימוקים.²⁵⁷ קאהוט, בערוך השלם, ערך 'כסן', טוען שהוא כבר הוכיח בערך 'כנגר' שה'שאהדנג' הוא זרעוני קנבוס. בין אם מדובר בחיטה ובין אם מדובר בקנבוס, אלו צמחים שבוודאי מוגדרים כירק, ולפי הנראה, הגאונים הזכירו גם דוגמאות פשוטות.

3. חציל

בלשון רב האי מוזכר השם 'בדצנאן', ובלשון רבנו חננאל – 'בירנגאן'. זהר עמר מזהה את ה'בדצנאן' המוזכר בתשובת רב האי גאון כצמח החציל. שמו של הצמח הוא באד'נגיאן בערבית, באדנכאן בפרסית ושמות בצלילים דומים בשפות אחרות, ולכן, ברור לו, שה'בדצנאן' של רב האי וה'בירנגאן' של ר"ח הוא החציל.²⁵⁸

החציל²⁵⁹ - אף הוא צמח שמוצאו בהודו וסין במאה ה-5 לפני הספירה, והגיע לאזורינו עם הכיבוש הערבי. קיימים שלושה זנים בוטאניים של החציל. הוא צמח עשבוני זקוף או בן-שיח.²⁶⁰ ע' אדמתי מתאר באנציקלופדיה לחקלאות את הביולוגיה של הצמח, וכן הוא כותב: במקורו הוא צמח דו-שנתי או רב-שנתי; אך כגידול חקלאי הוא נחשב חד-שנתי. הצמח חזק וחסון יחסית ובעל כושר התחדשות רב, בייחוד מן החלקים התחתונים המעוצים שלו. לכן הוא מתחדש לאחר פגיעה שאינה חזקה מדי כקרה וכדומה. וגם אפשר לגזום אותו לגיזום נופו.

לגבי גיזום וחידוש הצמח כותב אדמתי:

יש נוהגים לאחר תקופת ניבה, לגזום את הצמחים בגובה 50-60 ס"מ, כדי לחדש את הגידול. בחלקות שדה שנשתלו בפברואר-מרס גוזמים ביולי - והניבה המחודשת תתחיל בספטמבר... גוזמים רק צמחים בריאים, וכאשר החורף נוח, מכיוון שצירוף תנאים זה נדיר

- אין הנוהג נפוץ.

לאור תיאורו של אדמתי, אנו מתקשים להבין את ההשוואה שערך רב האי גאון בין הבננה לבין החציל.²⁶¹ בעוד שצמח הבננה מתקיים קצת יותר משנה, ולאחר ההנבה הוא מתייבש ודרך

²⁵⁷ ראה בבלי, עירובין, כ"ט ע"ב; כתובות יז ע"ב; ובפירוש רש"י שם; ערוך, ערך 'כסן'.

²⁵⁸ ראה עמר, גידולי, עמ' 275; שמש, ברכות הנהנים, עמ' 240, ושם בהערה 239, שמזכיר את מילונו של שטאל, וטוען שהמקור האטימולוגי של השם מהפרסית, ומשם עבר לערבית. אמנם ראה עמר, שם, בהערה 5, שיש פרשנים של המשנה, שזיהו את הקינרס, המוזכרת במקורות התנאיים (כלאים פ"ה מ"ח; עוקצין פ"א מ"ו) כ'אלבאנדינגיאן', דהיינו החציל, אך לדעת עמר, אין זה משקף את הריאליה של המשנה, בפרט, שכאמור, צמח החציל הגיע לאזורינו, לפי הנראה, רק בתקופת הכיבוש הערבי, במשך המאה ה-7.

²⁵⁹ על החציל, ראה האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ה', תל אביב תשמ"ט, עמ' 292-304.

²⁶⁰ שם, עמ' 292-293.

התחדשותו היא מן השורש, החציל יכול בעיקרון להיות רב-שנתי, והוא מסוגל להתחדש גם מן הגזע. דברי רב האי הם חד-משמעיים :

וכל אילן דיביש בסתוא **וכאילי לגמרי גוזיה** ואטרפיה **והדר פארי משורשין דילי** כגון מוזי וכגון בדצנאן...

כלומר, הצמח כולו, הן גזעו והן עליו כלים ומתייבשים, וההתחדשות היא משורשיו, וכאמור, החציל אינו מתאים לתיאור זה. הפתח להסברת דברי רב האי טמון אולי בכך, **שבעיקרון** יכול הצמח להיות דו-שנתי או רב-שנתי, אך לשם כך יש צורך בצירוף של כמה תנאים : א. צמחים בריאים ; ב. חורף נוח. לדעתנו, אפשר לשער שלוש השערות :

1. ייתכן שהמצב הנורמטיבי הוא הקובע, וכיוון שבדרך כלל צמחים אלו אינם מסוגלים להתקיים מעבר לשנה הראשונה, והם נתקפים במזיקים ומחלות, או לחילופין, האקלים החורפי אינו נוח, סברו הגאונים שיש לסווג את הצמח לירק.
2. כאמור צמח זה הגיע לאזורינו עם הכיבוש הערבי. גם רב יהודאי גאון וגם ר' שמעון קירא לא התייחסו לצמח החציל, ורק רב האי גאון (סוף תקופת הגאונים) השווה בין החציל לבננה. ייתכן שרב האי לא הכיר את כל תכונותיו של הצמח. כיוון שהמצב הנורמטיבי של הצמח, שהוא אינו מתקיים מעבר לשנה, סבר רב האי שיש לדמותו לצמח הבננה ולהחשיבו לירק.
3. ייתכן גם שהצמח – עליו דברו – אינו צמח החציל המוכר כיום, ואף שאדמתי ציין, שקיימים שלושה זנים בוטאניים של החציל, התייחסו הגאונים לזן הדומה יותר לצמח הבננה, ואשר מתחדש כל שנה מן השורש.

4. שומשום

השומשומין הוזכרו לרוב בספרות חז"ל הן במקורות התנאיים²⁶² והן בתלמודיים²⁶³, והם סוג של קטנית ששמשה בעיקר לשמן.²⁶⁴ במשפחת השומשמים ישנם 16 סוגים וכשישים מינים. המין המוכר, ואשר גידלו אותו כגידול תרבותי הוא השומשום המזרחי - 'Sesamum orientale'. כאמור, השימוש המרכזי של השומשום הוא השמן, שמפיקים מן הזרעים המכילים 50-60 אחוזים של שמן. ארצות המוצא של הצמח הם הודו וארצות אפריקה, אך תרבותו קדומה מאד גם באזורינו. השומשום הוא צמח חד-שנתי שמגיע לגובה של 50-100 ס"מ.²⁶⁵ כיוון שהצמח הוא חד-שנתי, מובן מאילו שהגאונים סיווגו אותו כירק.

²⁶¹ הרב דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, ח"ג סי' תקל"א, דן, בתשובתו, בדין החציל, ומתאר את דרך גידולו, תיאור המתאים, לתיאור של אדמתי שהזכרנו. לאור תיאורו, נטה הרדב"ז, לסווג את החציל לאילן, והוא מזכיר את תשובת רב האי, המתיר את החציל, אך בגין הקושי, הוא מסביר את שיטת הגאונים שלא עפ"י פשטם. לדעתו, שיטת הגאונים היא, שאין די שהצמח הוא בעל גזע רב-שנתי כדי להיחשב אילן, אלא צריך שגם ענפיו יהיו רב-שנתיים.

²⁶² למשל שביעית פ"ב מ"ז.

²⁶³ למשל בבלי יבמות קטו ע"ב; ירושלמי פסחים פ"ב ה"ד. לגבי סוגי הגידולים, שהיו מקובלים, בתקופת אמוראי בבלי, ראה בר, אמוראי בבלי, עמ' 24, הערה 18, ושם מוזכר השומשום.

²⁶⁴ ראה למשל שבת פ"ב מ"ב.

²⁶⁵ זהרי, עולם הצמחים, עמ' 348-349.

5. סוכר

מין זה אינו מוזכר בתשובות הגאונים שהזכרנו ולא בקטע של ספר הלכות גדולות, העוסק בהגדרת האילן והירק. הוא מוזכר בהלכות פסוקות של רב יהודאי גאון, בהל' ברכות וכן בהמשך ההלכות בהלכות גדולות.

בהלכות פסוקות²⁶⁶ לרב יהודאי גאון ובשינויי סגנון קטנים בהלכות גדולות, דפוס וורשא, דף ז ע"ב:

שכר קנה ידיה ודאי עץ הוא וכי נטעי להו אינשי נמי אדעתא דשכר נטעי ליה ומברכין עליו 'בורא פרי העץ', ושכר נמי מברכין עליה בורא פרי העץ. ולמאן נמי דפליג דאמר מברכין 'בורא פרי האדמה'²⁶⁷ - לאו משום דסביר ליה דקנה לאו עץ הוא אילא הכי סבירא ליה דאף ע"ג דעץ הוא כיון דלאו פירא קא מפיק וקא אכלין פירא לאו מיתמר לן בורא פרי העץ דהא לאו פירא קא אכלין.²⁶⁸

ישנה גירסא אחרת לה"ג (הידלסהיימר, עמ' 95):²⁶⁹

והאי סכר מברכין עליה **בפה"א** קניא דסכר גופיה - **בפה"א** מידי דהוה אשיתא דפרחא ואית רבנן דאמרי קניא דשכר ושכר תרווייהו **בורא פרי העץ**.

לפי הלכות פסוקות וכן לפי ה"ג ד"ו, ברור שהסוכר נחשב עץ. לפי הלכות גדולות, מהד' הידלסהיימר, יש מן הגאונים הסוברים, שיש לברך על הסוכר 'בורא פרי האדמה', אך אין הדבר נובע משוני בהגדרת אילן וירק והבדל בסיווג הצמח. גם הגאונים מודים, שהסוכר נחשב בעיקרון אילן, והקביעה לברך 'בורא פרי האדמה' נובעת מדיני ברכות: 'מידי דהוה אשיתא דפרחא', שבו החלק הנאכל אינו עיקר מטרתה של הנטיעה.²⁷⁰

מוצאו של הסוכר במזרח אסיה, בהודו ואולי אף במזרח אפריקה. גם צמח זה הגיע לאזורינו בעקבות הכיבוש הערבי,²⁷¹ במהלך המאה השביעית. מאז הפך קנה הסוכר להיות אחד מגידולי החקלאות החשובים ביותר, ועם הזמן הוא הפך לענף תעשייה חשוב בכלכלת המזרח הקרוב.²⁷² קנה הסוכר נמנה עם משפחת הדגניים ועם תת-המשפחה שבט הזקנניים. הוא מגיע לגובה של 3-5 מטר, והקנים מכילים 15-20 אחוז סוכר. בגידולי תרבות מרבים את הצמח ע"י ריבוי קטעי קנה שארכם 15-20 ס"מ.²⁷³

²⁶⁶ הלכות פסוקות, תשנ"ט, עמ' תעד.

²⁶⁷ בה"ג ד"ו: 'ואית רבנן דאמרי סכר וקניא דסכר בפה"א'.

²⁶⁸ בה"ג ד"ו ישנה תוספת: 'מידי דהוה אשיתא דפרחא'.

²⁶⁹ וכן הוא גם במהדורת הרב הידלסהיימר, עמ' 57.

²⁷⁰ ראה בבלי, ברכות, לו ע"א.

²⁷¹ עמר, גידולי, עמ' 300.

²⁷² שם, עמ' 302.

²⁷³ זרחי, עולם הצמחים, עמ' 438.

לגבי התחדשות הקנים כותב מיכאל זהרי: ²⁷⁴

עוד בגילו הרך ביותר מחליף הצמח את ציצת שרשי הנבט בציצות שרשים אחרות, היוצאות

ממפרקיו התחתונים של הקנה שבתוך הקרקע או סמוך לו. ממפרקים אלה צומחים גם

קנים נוספים. הסתעפות זאת של קנים, המכונה בשם 'חיוץ קנים' נעשית ברוב הדגניים

מתוך המפרקים התחתונים בלבד.

ההתחדשות של קני הסוכר היא סמוך לצוואר השורש. לפעמים הקנים מתחדשים ממש בגובה הקרקע או קצת מעליה, ולפעמים הם מתחדשים למטה מגובה הקרקע. כאמור לעיל, רב יהודה והרב שמעון קיירא מתייחסים לקנה הסוכר כאל אילן. לפי הנראה, הגאונים מגדירים כל צמח המסוגל להתחדש מעל פני הקרקע, אפילו בחלקים התחתונים של הגזע, כאילן. רק צמח שכלה לגמרי, ומתחדש ממש מן השורשים, כלשון רב שמעון קיירא: 'וכל אילן דבאלי לגמרי טרפיה ועיצו והדר פארי משרשין דיליה' - נחשב ירק. ניתן לשער, שהסיבה לכך היא, שמה שמתחדש מתחת לפני הקרקע, אינו משתייך לצמח-האם, אלא מוגדר כצמח עצמאי. אם ההתחדשות היא מן הגזע, על אף הכיליון החלקי, נותר הצמח רב-שנתי. ²⁷⁵ תיאור זה על דרך התחדשותו של קנה-הסוכר מעצימה את הקושי, שהזכרנו לעיל, לגבי צמח החציל, והכרעתם של הגאונים לסווגו כירק.

לסיכום, שניים מתוך חמשת הצמחים שהזכרנו, הם צמחים חד-שנתיים, ולכן הם בוודאי מוגדרים ירק. שלושת הצמחים הנוספים: בננה, חציל וסוכר הם צמחים שלא היו מוכרים בעת העתיקה, ולפי הנראה, הגיעו לאזורינו בעקבות הכיבוש הערבי. כך טוען אנדרו ווטסון (הובא לעיל) – כיוון שנמצאו מקורות שונים בספרות העולמית על צמחים אלו דווקא בתקופה שלאחר הכיבוש הערבי. לדעתו, הכיבוש הערבי הביא עימו אפשרויות חדשות, וגרם למהפכה חקלאית באזור. אין זה פלא, א"כ, שאנו מוצאים התייחסות לצמחים אלו רק בתקופת הגאונים, שכן צמחים אלו הם בעייתיים מבחינת הסיווג שלהם, אך הסיווג וההשלכות ההלכתיות הנובעות מכך נידונו רק בעת צמחים אלו היו מצויים בקרב האוכלוסייה בכלל והיהודים בפרט. ²⁷⁶

ראוי להעיר, שהדיון של הגאונים התייחס לברכה, שראוי לברך בעת אכילת מינים אלו, ולא לגבי איסור ערלה. ולכאורה, בעיית איסור ערלה היא אקוטית הרבה יותר מבעיית הברכה, שכן לגבי הברכה, נאמר במשנה ברכות, פ"ו מ"ב: 'ברך על פירות האילן בורא פרי האדמה - יצא', ואילו לגבי איסור ערלה, השאלה אם פירות אלו מותרים באכילה. אמנם, נראה, שכיוון ששאלה זו עלתה בבבל, ואיסור ערלה, אמנם, נוהג שם, אך יש בו קולא גדולה שאינה קיימת בארץ ישראל: כל ספק

²⁷⁴ שם, עמ' 424.

²⁷⁵ ראה תוספתא ערלה א: ד: העולה מן הגזע פטור מן השורשים חייב; וראה תוספתא ליברמן סדר זרעים, עמ' 284 והערה 12. לגבי הגדרת הגזע לעומת השורשים, ראה בבלי ב"ב פב ע"א: 'א"ר יוחנן כל שרואה פני חמה זהו מן הגזע, ושאינו רואה פני חמה זהו מן השרשין'.

²⁷⁶ עמר, גידולי, עמ' 334, והוא מציין שם, גם את החולקים על התיאוריה של ווטסון. נקודת המוצא של ווטסון, היא שמינים אלו ואחרים מוזכרים בספרות רק מתקופת הכיבוש הערבי ולא לפני כן. החולקים עליו טוענים, שהספרות עשירה יותר, ויש מידע רב יותר בתקופה מאוחרת לכיבוש הערבי, אך חוסר המקורות ואי ידיעתם אינם הוכחה לכך, שמינים אלו לא היו בנמצא באזורינו. עם זאת, יש להניח שאילו מינים אלו היו מצויים בתקופות קדומות יותר, סיווגם לאילן ולירק היה נידון כבר בתלמודים כמו צמחים רבים אחרים.

ולו הרחוק ביותר מכריע את הדין לקולא,²⁷⁷ ולפי הנראה, סברו הגאונים שמינים אלו, שכאמור, צמחי ביניים הם, ייחשבו לכל היותר בכלל ספק אילן, ובוודאי אין בהם איסור ערלה. קנה הסוכר הוא מין נוסף שלא הוזכר בקונטקסט של הגדרות האילן והירק, אך יש לגביו דיון איזו ברכה מברכים על אכילתו, ונידון גם סיווגו לאילן או לירק.

ח. תקופת הראשונים – הקדמה

לאחר התקופה התלמודית ותקופת הגאונים התחיל בקהילות ישראל תהליך של דה-צנטרליזם. בעוד שבתקופות קדומות מרכזי התורה היו בארץ ישראל ובבבל, בתקופת הראשונים הם התפזרו לארבעה קצוות תבל. תא-שמע, בספרו 'הספרות הפרשנית לתלמוד' מסווג את בתי המדרש עפ"י מקומם הגיאוגרפי: אשכנז וצרפת, צפון אפריקה, ספרד, פרובנס, איטליה. במחקרנו נתמקד בעיקר בצרפת ואשכנז, ספרד ופרובנס, שכן עיקר החומר הרלוונטי מצוי בספרי הפרשנות והתשובות של חכמים ממקומות אלו, וברצוננו לנסות לעקוב ולהצביע על מכנה משותף בין חכמי אותו בית מדרש.

אורבך, ב'בעלי התוספות',²⁷⁸ כותב ש'בדומה למשנה ולתלמוד כך גם התוספות הן יצירה ספרותית קולקטיבית', פרי עמלם של חכמים ותלמידים רבים, שנכתבה בעת לימודם בישיבה, ועברה עריכות רבות. לכן קבצי התוספות המאוחרים ובמידה מסוימת גם קבצי התוספות הקדומים מוצגים בצורה אנונימית, או לחילופין – מוזכרים שמות של חכמים שקשה לזהותם. לעומת זאת, בספרד ופרובנס, ספרות פרשנות התלמוד, התשובות והפסק - שמות החכמים חתומים על ספריהם. לאור הנ"ל, אנו מבחינים במתודיקה של המחקר בנושא דידן בין בעלי התוספות שבאשכנז ובצרפת ובין החכמים שבספרד ופרובנס. אצל בעלי התוספות אנו רוצים להפריד בין הדבקים, לנסות לזהות את שמות החכמים המוזכרים, ולעקוב אחר תהליכים שחלו במשך השנים (אם חלו). אצל חכמי ספרד ופרובנס המתודה היא הפוכה, דהיינו, לנסות למצוא מכנה משותף בין חכמים שונים, ובצורה זו לעקוב אחר תהליכים הקשורים להגדרת אילן וירק.

מבחינת התקופה, פרק זה יעסוק בתקופת הראשונים, קרי מפטירתו של רב האי גאון (שנת 1038) הסוגר את תקופת הגאונים,²⁷⁹ ועד סוף המאה החמש-עשרה (תחילת המאה השש עשרה) – סוף תקופת הראשונים.²⁸⁰

ט. צפון אפריקה

נתחיל את מחקרנו בשיטתו של ר' חננאל בן חושיאל, שחי בקירואן שבתוניסיה (צפון אפריקה), בחפיפה מסוימת לרב האי גאון, ומבחינה זו, הוא מהווה גשר בין שתי התקופות.²⁸¹ הוא קשור

²⁷⁷ ראה בבלי, קדושין לט ע"א; שאילתות דר' אחאי, פ' קדושים, שאילתא קיז, מהדורת מירסקי, ירושלים תשמ"ב, עמ' רו.

²⁷⁸ אורבך, בעלי התוספות, עמ' 32.

²⁷⁹ הבלין, תורתן של גאונים, עמ' 39; וראה שם, עמ' 15, שקראו על רב האי: 'סוף הגאונים בזמן וראשם בחשיבות'.

²⁸⁰ ראה הבלין, על החתימה, עמ' 148-192.

קשר אדוק עם תורתם של גאוני בבל, ומביא רבות את פסקי ההלכה שלהם ופירושיהם לתלמוד.²⁸² תא-שמע אף טוען שהוא משתמש בתשובות הגאונים, והופך אותן לפירוש לתלמוד. דוגמה טובה לכך הוא המקרה שלנו – בו משתמש ר' חננאל בתשובת רב האי העוסקת בשאלת היתר שימוש הכותנה בתור פתילה לנרות שבת, והופך אותה לפירוש הסוגיה הבבלי, ברכות, מ ע"ב.

ר"ח²⁸³ פותח את המובאה בשם הגאונים: 'ראינו לרבותינו הגאונים שאמרו משום רבותיהם...'. שרגא אברמסון מעיר²⁸⁴ בצדק, שאף שר"ח מזכיר את הגאונים, כוונתו היא לרב האי בלבד,²⁸⁵ ותשובתו של רב האי מוזכרת כמעט במדויק בתשובות הגאונים, הורוביץ שם. ר"ח הוא הראשון אשר עושה סינתזה מוחלטת ומפורשת בין ההגדרות השונות שכבר הזכרנו. הוא מביא בחדא מחתא את ההגדרה של הבבלי שעליה הוא מבסס את פירושו, ממשיך בהגדרת התוספתא: 'ותניא בתוספתא כל שמוציא עלין מעיקרו... ובורא פרי האדמה מברכין עליו'²⁸⁶ ומסיים בהגדרת הגאונים: 'ראינו לרבותינו הגאונים...'

ברישא של דבריו מתייחס רבנו חננאל להתחדשות הפירות כהגדרת התלמוד הבבלי: 'וכל היכא דכד שקלת לפירא מיית גילה או גווא, ²⁸⁷ ולא מפיק פירא אחרית...'. כלומר, צמחים חד-פוריים נחשבים ירק, ואין זה משנה אם רק הענפים כלים או שכל הגזע כלה. בסיפא הוא מביא את הגדרת הגאונים שמתמקדת בהתחדשות הצמח. אם ההתחדשות היא מן הגזע, הצמח מסווג לאילן, ואם ההתחדשות היא מן השורשים – נחשב ירק.

ר' יצחק אלפסי, המכונה הרי"ף, שחי אף הוא בצפון אפריקה רוב ימיו (1103-1113)²⁸⁸ אינו מתייחס להגדרת אילן וירק, אך התעלמותו מן ההגדרה שבתלמוד הבבלי²⁸⁹ אומרת דרשני. ייתכן שהוא לא ראה במאמר התלמוד הבבלי הגדרה מחייבת לאילן ולירק, כפי שביארנו לעיל עמ' 46.

²⁸¹ יש עדויות על תאריך כתיבת הפירוש למסכת בבא קמא בשנת 1038, ראה שרגא אברמסון, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים: יגש, תשנ"ה, עמ' 38.

²⁸² ראה אברמסון שם עמ' 78 ואילך.

²⁸³ רבינו חננאל, למסכת ברכות מ ע"א, תש"ן, עמ' פה-פז.

²⁸⁴ אברמסון שם עמ' 94, ושם מפנה גם להעתקה כמעט מדויקת, של פי' ר"ח, במדרש שכל טוב לר' מנחם ב"ר שלמה, מהד' בובר, ברלין תר"ס, (המחבר חי בשנת 1139, אולי מאיטליה, ראה בהקדמת בובר, עמ' X).

²⁸⁵ אמנם ראה לעיל עמ' 57-58 ובהערות 205-206, שאף רב האי הסתמך על מסורת עתיקה של הגאונים.

²⁸⁶ ראה מאמרו של אביגדור אפטוביצר, "תוספתא שאינה תוספתא", הצופה לחכמת ישראל (בעריכת יהודה בלוי), שנה א' חוברת א', ירושלים: מקור, תשל"ב, עמ' 82-84, אשר מציין בצדק, שרבנו חננאל הסב את התוספתא כלאים להלכות ברכות, וממנו העתיקו אח"כ הרבה מן הראשונים. וראה ס' אור זרוע, הל' סעודה ס' קעב, שמצטט תוספתא מן הרי"ף (אולי צ"ל הרי"ח) וכותב: 'ואני חפשי בשתי תוספתות של ברכות ולא מצאתי אך בתוספתא דכלאים...'.
²⁸⁷ סוקולוף מתרגם את המילה 'גווא': 'Stick, Branch, Trunk, Wood', ובנד"ד המילה יכולה להתפרש גם ענפים וגם גזע. המילה 'גילה' משמעותה קש או קנה; ובלשון סוקולוף: 'Straw, chaff'.

²⁸⁸ ראה תא-שמע, הספרות, ח"א, עמ' 146-148.

²⁸⁹ לגבי שאר ההגדרות, מובן שהוא אינו מביאן, שכן ספרו מסדר את פסקי ההלכה, היוצאים מן התלמוד הבבלי, אשר יש להם משמעות מעשית בזמננו. ההגדרות הנוספות, מובאות בתוספתא ובתלמוד הירושלמי, ואינן מוזכרות בתלמוד הבבלי, ומתייחסות להלכות כלאי הכרם, שאמנם שייכות גם לזמן הזה.

י. אשכנז וצרפת

ר' שלמה יצחקי (1105-1040, צרפת)²⁹⁰ אינו מאריך בפרשנות ההגדרה לאילן ולירק בסוגיית הבבלי, ברכות, ומכל מקום יש לציין את הפרשנות שהוא נותן למילה 'גוּזָא', כי ייתכן שיש בכך הגדרה מחודשת למאמר: 'היכא מברכין בורא פרי העץ - היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוּזָא והדר מפיך...' – רש"י מפרש בד"ה גוּזָא: 'גוּזָא – הענף של עץ'.

יש אחרונים,²⁹¹ שמדייקים מלשונו של רש"י, שאין די בכך שהצמח הוא רב-שנתי, ושגזעו מתקיים שנים רבות, אלא צריך שגם הענפים יתקיימו שנים רבות. לפני שנתייחס קונקרטי לפירושו של רש"י, יש לברר פירושה של המילה הארמית 'גוּזָא'. ראינו לעיל (עמ' 48), שישנן גרסאות שונות במאמר התלמוד הבבלי: 'היכא דכי שקלת ליה לפירי איתיה לגוּזָא', ובמקום המילה 'גוּזָא', יש הגורסים 'אילנא' 'גזעא' 'גילוי',²⁹² או 'גודנא'.²⁹³ רש"י, בוודאי, גרס כפי שמובא בנוסח הדפוס: 'גוּזָא'. המילה העברית גזע משמעותה החלק של האילן שבין הענפים והאדמה (בן יהודה), לעומת זאת בארמית למילה 'גוּזָא' ישנן פרשנויות רבות. סוקולוף מתרגם את המילה 'גוּזָא': 'Stick,

Branch, Trunk, Wood, כלומר במאמרנו המילה יכולה להתפרש גם ענפים וגם גזע.

לדעתנו הניסיון של פרשנים לדייק בדברי רש"י ולבנות ולחדש הגדרה מחודשת לאילן ולירק, אינו נכון. ראשית, אנו מוצאים אצל ראשונים אחרים שאין עקביות בתרגום המילה 'גוּזָא'. יש המפרשים 'גוּזָא' בתחילה – 'ענף', ובמשפט שלאחר מכן 'גזע'.²⁹⁴ שנית, נראה שפרשנות זו מושפעת מהבנת הגאונים שמחדדים את הגדרת האילן והירק, ועוסקים באופן התחדשות הצמח. אך, כאמור, אין זו בהכרח כוונת המאמר של התלמוד הבבלי, הבא להגדיר הגדרה טריוויאלית של האילן והירק, לאמור, אילן הוא צמח שהפירות מתחדשים בכל שנה,²⁹⁵ ואלו מתחדשים מן

²⁹⁰ תא-שמע, הספרות, ח"א, עמ' 40, וראה שם הערה 7, מקורות לספרות המחקרית על רש"י.

²⁹¹ ראה הרב דוד בן זמרא, שו"ת הרדב"ז, ח"ג סי' תקלא, ירושלים תשל"ב; ר' שניאור זלמן מלאדי, שלחן ערוך, או"ח סי' רג, בהגהת ה'סידור', הדעה השלישית; ולעומת זאת נכדו הרב מנחם מנדל שינאורסון, צמח צדק, ברוקלין ניו יורק, יד החמישה, קה"ת תשל"ח, חידושים ברכות שם, סד"ה ועל פירות האילן, כתב: 'אך מש"כ דעה ג': וי"א שאפי' העיקר נשאר קיים וכו' - לא מצאתי עדיין; וראה ר' יואל סירקיס, בפירושו בית חדש, טור או"ח סי' רג, שרש"י אינו מתכוון דווקא לענפי העץ אלא לעץ שלמעלה מהקרקע'.

²⁹² ראה לעיל, עמ' 43 (הערה 168), הגרסה שמביא ווייס מן הגניזה: 'כיוון דשקלת לה לחטה גילו מיתא לה...'

²⁹³ באור זרוע, סי' קעב, כותב שיש הגורסים: 'אילנא' ויש הגורסים: 'ואיתא לגודנא' – והוא ענף של עץ'.

²⁹⁴ ראה בפירוש ר"ח שהוא לעיל: 'מיית גילה או גוּזָא'. בתוס' ד"ה איתיה, משתמש פעם במונח 'ענף' ופעם 'עצו' לשם הסברת 'גוּזָא'; וכן במרדכי, ברכות, סי' קלא. ראה גם בס' הפרדס לר' אשר בן חיים נבי"ו ממונתשון, תשמ"ה, עמ' ס, וברור שמשתמש במילה ענף, אך אין כוונתו לענף דווקא, כי לפני כן כותב: 'לפי שהרשים נשארין בו כל שנה ושנה'; וראה גם הלכות ברכות לר' יוס טוב אלשבילי, תשד"מ, עמ' י. אמנם, ראה בס' אגודה לר' אלקסנדר הכהן זויסלין, תשכ"ט, עמ' סד, שמדגיש בהקשר לדיון על התותים, שהפירות חוזרים, וצומחים דווקא מאותם ענפים, אך לדעתנו, יש לפקפק בדיוק זה, כי לא נראה שבצמח התותים הענף מתקיים שנים רבות; וראה מחצית השקל לשו"ע, או"ח סי' רג. רש"י עצמו, בפירושו לש"ס, מפרש את המילה 'גוּזָא' באופנים שונים: בסוגייתנו, ובשבת קנד ע"ב רש"י מפרש 'ענף'; בכתובות כז ע"א, ב"ק כב ע"ב, ובחולין ח ע"ב רש"י מפרש: 'קיסמין' 'עצים'; ובנדה ח ע"ב רש"י מפרש 'עץ' (=גזע).

²⁹⁵ גם מן הבחינה הלשונית, ברור, שאין מדובר על אופן התחדשותם של הענפים בכללם, אלא על התחדשות הפירות על הענף הבודד: 'גוּזָא' = הענף בלשון יחיד (א' הסימית = ה' הידיעה).

הענפים ולא מן הגזע. לכן רש"י פירש את המילה 'גוּזָא' כפי שמקובל לפרשה ברוב המקומות - 'ענף'.

יא. בעלי התוספות

בארצות צרפת ואשכנז, בתקופת הראשונים, יש התמודדות עם הגדרת אילן וירק בעיקר לגבי מיני שיחי הפטל. ברצוננו להצביע על תופעה פרשנית מעניינת. לפעמים, הפוסקים, ראשונים ואחרונים, נשאלים שאלה אקטואלית, ובמסגרת הבירור ההלכתי והתשובה הם מפרשים סוגיה רלוונטית מהתלמוד הבבלי. לפעמים, הם עוסקים בפרשנות, וכדי להמחיש את פרשנותם, הם מביאים דוגמה מעשית לכך. בנדון דידן, עובדה היא, שכמעט כל המקורות מבעלי התוספות, במשך למעלה ממאתיים שנה, העוסקים בהגדרת אילן וירק, ואשר מפרשים את הסוגיה במסכת ברכות, דנים במיני התותים. לא נראה שניתן להוכיח מהמקורות מה קדם למה: האם הפרשנות, או המקרה והדוגמה עליהם סובבת הפרשנות, ומכל מקום, ברור שהמקרה הנידון היה מאד אקטואלי. גדלים באירופה מינים רבים של תותי יער בעלי פירות גרגיריים, שנפרט בהמשך, ועליהם נידונו דיונים רבים בהקשר לסיווגם, לאילן או לירק, בעיקר לגבי ברכתם. המקורות הבאים שנביא להלן, מהתוספות למסכת ברכות ומהמרדכי הם, אמנם, מקורות מאוחרים, אך הם נצרכים, כדי להציג את הדעות השונות והדברים שצריכים עיון ומחקר.

בתוספות ברכות מ"א, ד"ה איתיה:

איתיה לגוּזָא והדר אתי - מהכא נראה דתותים ופריזי"ש ובוטטוני"ש וכיוצא בהן צריכין לברך עליהם בורא פרי העץ שהרי דרך העץ להתקיים ימים רבים וכי שקיל הפרי בשנה זו הדר אתי פרי באותו העץ עצמו מיהו הרב רבי מנחם הביא ראיה מירושלמי דמסכת כלאים דמברכין על כל מיני דאטד בורא פרי האדמה... ומיהו לדברי הכל פריזי"ש צריך לברך עליהם בפה"ע דאינו גדל על אטדין ועצו מתקיים משנה לשנה.

בדברי תוספות אלו מוצגות שתי דעות: האחת המתבססת על סוגיית הבבלי, שיש לברך ברכת 'בורא פרי העץ' על פירות מיני ה'תותים', והאחרת, המתבססת על התלמוד הירושלמי (כלאים שם), שיש לברך ברכת 'בורא פרי האדמה'. לפי הדעה השניה נושא הדיון אינו אם צמחים אלו נחשבים אילן או ירק – אלא הדיון הוא לגבי הברכה, שיש לברך על פירותיהם. אך במרדכי²⁹⁶ ובמקורות נוספים²⁹⁷ המחלוקת על ברכת התותים מוצגת בצורה שונה: כתב בתשובות הגאונים: כל אילן דיביש סתוא וכלו גוּזָא וטרפי לגמרי בחורף והדר פארי משרשיו – מברכין על פירותיו בפה"א; וכל היכא דאי שקלי לפירא איתא לגוּזָא והדר מפיק פירא זהו פרי העץ. מכאן פסק (הר"י) [הר' יוסף] וראב"י דאותן תותים ופריזי"ש

²⁹⁶ ברכות פ"ו ס"י קלא.

²⁹⁷ ראה בספר ברכות מהר"ם, תשמ"ח, עמ' יב-יג.

ובישוני"ש וכיוצא בהן שיש לברך בפה"א. והביא הר' מנוח אליהו ראייה מירושלמי דמסכת כלאים דמברכין על כל מיני אטד בורא פרי האדמה... אבל הר"ם אומר, שנהגו העם לברך עליהם בורא פרי בעץ, שהרי דרך הענף להתקיים ימים רבים בשנה זו והדר אתי פרי בשנה האחרת, ועצו מתקיים משנה לשנה וכן נהג ר"ת בשם אביו.

מלבד שתי הדעות, שראינו לעיל, מובאת דעה נוספת, זו של הרב יוסף, המסתמכת על תשובת הגאונים שהזכרנו בפרק הקודם, ועל פיה הוא קובע שיש לברך על מיני התותים 'בורא פרי האדמה'. האסמכתא לברכת 'בורא פרי האדמה' היא הגדרת הגאונים המבחינה בין האילן ובין הירק. מובן אם כן, שאין הדבר נובע מדין צדדי בהלכות ברכות, כדעתו של הרב מנוח אליהו, אלא מסיווג הצמח לירק.

ישנן כמה שאלות, שנרצה להתמקד בהן בעיוננו במחלוקת בעלי התוספות לגבי מיני התותים:

1. מי הם החכמים, שמוזכרים במקורות השונים, כנחלקים בנושא התותים?
2. באלו מינים הם נחלקו, ומהן התכונות הבוטאניות של מינים אלו?
3. מה ההסבר והרקע למחלוקת הנ"ל?
4. האם יש הבדלים בין החכמים בהגדרת אילן וירק, והאם ניתן להצביע על התפתחות ושינוי בהגדרות?

1. החכמים הנחלקים בנושא התותים

דעה א'

הדעה הראשונה, שמיני התותים הם אילן, מוזכרת במקורות רבים, וברובם מצויינים החכמים בעלי דעה זו.²⁹⁸ שמות החכמים המוזכרים הם: ר"י, ר"ת ור' מאיר. מוסר השמועה הוא ר"י הזקן המוזכר באופנים שונים – לפעמים ר"י, לפעמים רב יצחק וכדו', וכיוון שבעל הדעה החולקת הוא רב יוסף (= ר"י, וכדלהלן), חלו בלבולים גם בהכרעת ההלכה.²⁹⁹ כאמור, אין ספק שמוסר השמועה הוא ר"י הזקן, הנקרא ר' יצחק ב"ר שמואל, רבו של ר' יהודה שירליאון,³⁰⁰ וכן מובא בתוס' ר' יהודה (הע' 21):³⁰¹

²⁹⁸ תוס' רבנו יהודה שירליאון, מס' ברכות חלק שני, תשל"ב, עמ' תלט; ר' יצחק ב"ר משה, ספר אור זרוע, ס' קעב, תרכב; ברכות מהר"ם, תשמ"ח, עמ' יג (ס' ד); ר' שמשון בר צדוק, תשב"ץ, ס' שכב; מרדכי, ברכות פ"ו ס' קלא; ר' יעקב בר אשר, טור, או"ח, ס' רג, תשנ"ג, עמ' דש; הגהות אשרי, ברכות פ"ו ס' כג; ר' דוד אבודרהם, ס' אבודרהם השלם, הלכות ברכות, השער הרביעי, תשמ"ה, עמ' שעה; ר' יעקב ברוך בן יהודה לנדא, ס' האגור השלם, ס' רפב, תשי"ד, עמ' נז.

²⁹⁹ בטור, או"ח ס' רג, תשנ"ג, עמ' ד"ש כתוב: 'הילכך היה אומר ר"י... וה"ר יוסף כתב... ואדוני אבי הרא"ש ז"ל היה נוהג כדברי ר"י; ור"י יכול להיות הן ר' יצחק והן ר' יוסף, וראה שם הערה ג.

³⁰⁰ אורבך, בעלי התוספות, עמ' 321.

³⁰¹ דברי תוס' ר' יהודה מובאים בס' ברכה משולשת, למסכת ברכות, ומיוחסים לר' יהודה החסיד, אך ראה אורבך, שם, עמ' 323, שאין להם קשר לר' יהודה החסיד, שהיה אשכנזי, אלא הם של ר' יהודה שירליאון הצרפתי.

כל היכא דשקלת ליה לפירי איתא לגוואזא וכו' אומי רבינו³⁰² כי על אותם פרישיי"ש,
שרגילים במקומנו לברך עליהן בורא פרי העץ, וכן היה נוהג רבינו יעקב³⁰³ בשם אביו רבינו
מאיר...

תלמידו³⁰⁴ של ר' יהודה שירליאון, ר' יצחק ב"ר משה בעל ה'אור זרוע', כתב מפורש (ס' 'אור זרוע'
שם):

רבינו יצחק ב"ר שמואל... וכן כתב מורי רבינו יהודה ב"ר יצחק... וכך היה נוהג בשם אביו
רבינו מאיר.

ר"י הזקן מוסר את שמועתו בשם ר' יעקב המכונה ר' תם ואביו ר' מאיר: 'וכן היה נוהג רבינו יעקב
בשם אביו רבינו מאיר' – כך הוא בתוס' ר' יהודה (שם) ובמילים דומות בכל המקורות הבאים
אחריו. ר' יעקב תם היה רבו ודודו של ר"י הזקן, ולכן מובן שר"י הזקן מוסר את שמועתו משם
רבו, שכן היה נוהג אביו ר' מאיר.³⁰⁵

מסורת הקבלה של דעה זו היא של בעלי התוספות הצרפתים, המתחילה בר' מאיר ב"ר שמואל,
אביו של ר"ת, שהיה חתנו של רש"י והנקרא אבי הרבנים.³⁰⁶ הוא נולד בשנת 1060-1070 לערך,³⁰⁷
ופעל א"כ בתחילת המאה ה-12. מסורת זו עברה, כאמור, דרך ר"ת (נולד בשנת 1100 לערך³⁰⁸ –
1171).³⁰⁹ ר' יצחק ב"ר שמואל, הנקרא ר"י הזקן, נפטר בשנת 1189,³¹⁰ מוסר את השמועה לר'
יהודה שירליאון (1166-1224),³¹¹ והוא המקור הכתוב הראשון הנמצא בידנו, הקובע שמיני
התותים נחשבים אילן.³¹²

³⁰² מהד' זק"ש של תוס' ר' יהודה, מבוססת על כ"י אוקספורד בודלי 2364, אך בכ"י אחרים, המילה רבינו כתובה
בקיצור: בכ"י מנטובה 75 ובכ"י ניו יורק, ביהמ"ל 720 כתוב: 'או' ר'...'. תודתי נתונה לד"ר בנימין ריצ'ר, מנהל
המכון לתצלומי כ"י, האוניברסיטה העברית ירושלים, שהמציא לי קטע (רלוונטי) ממאמר, שעתידי להתפרסם לזכרו
של י' תא-שמע, ובו רשימת כה"י עם ציונים ביבליוגרפים של בעלי התוספות לכל מסכת.

³⁰³ בכ"י ניו יורק, ביהמ"ל 720: 'ר"ת'.

³⁰⁴ ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 438; יתר ע"כ ראה עוזיאל פוקס, עיונים, עמ' 71-72, שבמסכת ברכות השתמש
האור זרוע, בפירוש ר' יהודה כבסיס וכמקור ראשוני לכל פירושו במסכת,

³⁰⁵ בכמה מהמקורות, יש אי בהירות לגבי שמו של ר' מאיר, שכן השמועה מובאת בשם מהר"ם מרוטנבוג, ובקיצור
לשון: ר"מ, כמו ר' מאיר = ר"מ.

³⁰⁶ ראה אורבך, שם, עמ' 41-45; ר' מאיר בא מארץ לותיר, למד בוורמיזא אצל ר' יצחק הלוי רבו של רש"י.

³⁰⁷ רש"י חותנו נולד בשנת 1040 ונכדו ר"ת נולד בשנת 1100.

³⁰⁸ אורבך, שם, עמ' 61.

³⁰⁹ אורבך, שם, עמ' 111.

³¹⁰ אורבך, שם, עמ' 253.

³¹¹ אורבך, שם, עמ' 321, 334.

³¹² ישנם מקורות נוספים, בין חכמי צרפת ואשכנז, המזכירים שמיני התותים נחשבים אילן, אך בלא להזכיר את
שמות החכמים, מקור השמועה: ספר מצוות גדול, עשין כז, ד"ו, קיג ע"ב; ס' עץ חיים, תשכב, עמ' קעה; דרשות
מהר"ח אור זרוע, תשל"ג, עמ' 72; תוספות רבנו פרץ, מסכת ברכות, שם, תשד"מ, עמ' נט; תוספות חכמי אנגליה,
מסכת ברכות, שם, תש"מ, עמ' פג; [לדעת אורבך תוספות אלו הם מחכמי אנגליה, ראה אורבך, מתורתם של חכמי
אנגליה מלפני הגירוש, ספר היובל תפארת ישראל לכבוד הרב... ישראל ברודי, חלק עברי, לונדון תשכ"ז, עמ' 1-56
ובקיצור אורבך, בעלי התוספות, עמ' 493, הערה 3, ולעומת זאת י' תא-שמע סובר שהם מחכמי צרפת המאוחרים,

דעה ב'

ציטטנו לעיל את דברי המרדכי. לאחר שהוא מביא את הגדרת הגאונים, הוא מזכיר הדעה הסוברת, שמיני התותים נחשבים ירק, ולכן יש לברך עליהם 'בורא פרי האדמה':

מכאן (עפ"י תשובת הגאונים דלעיל, י.פ.) פסק (הר"י) [הר"י יוסף]³¹³ וראב"י³¹⁴ דאיתן תותים

ופריזי"ש ובישוני"ש וכיוצא בהן שיש לברך בפה"א.

החכם השני המוזכר כאן הוא הרב אליעזר בן יואל הלוי, מחבר ספר ראב"י. הוא חכם אשכנזי שנולד סמוך לשנת 1140 ונפטר לאחר שנת 1220. הוא היה נכדו של הראב"ן, ולמד אצל רבים מגדולי הדור, כגון – ר' אליעזר ממיץ, ר' יהודה החסיד מריגנשבורג, ר' יהודה ב"ר קלונימוס וריב"א הבחור בשפירא.³¹⁵

כיוון שהמקור הכתוב הקדום ביותר לדעה זו הוא בספר הראב"י, נביא את לשונו. הרב אליעזר הלוי³¹⁶ מביא בתחילה את פירושו של ר"ח לסוגיית הבבלי: 'פסק ר"ח היכי דשקלת לפירא וכו' תניא בתוספתא... וראינו לרבותינו (הגאונים י.פ.)...', ולאור פסקו של ר"ח הוא מתייחס לשאלת התותים:

ולפי זה אותן הנקראין [ברונבר"ש] בלשון אשכנז שעושין מי תותים מהם ומדנפר"ש ובלשון

לע"ז פריזי"ש הם נקראים עשב, כי חוזרים וגדלים מן השורש שנתייבש, ומברך עליהם בורא

פרי האדמה.

הרב אליעזר הלוי קובע שיש לסווג את מיני התותים לירק. הוא מציין זאת כדעתו העצמאית, ואינו מביא חכם קדום יותר הסובר כך. עם זאת, נראה שר' יוסף, החכם הראשון המוזכר בספר המרדכי, היה קדום יותר. אמנם, אין לכך ראיה מוכחת, אך נציין שבס' המרדכי לר' מרדכי בן הלל, שהיה בן בתו של הרב אליעזר הלוי מחבר הראב"י,³¹⁷ מוזכרת דעת ר' יוסף לפני הראב"י, ואילו היה הראב"י קודם בוודאי ר' מרדכי בן הלל היה מקדימו. במקורות אחרים מובאת רק

ראה י' תא-שמע, כתב-יד פרמא 933 (תוספות חכמי אנגליה) וערכו, עלי ספר, ה' (של"ח) עמ' 89-103, ובקיצור, תא שמע, הספרות הפרשנית ח"ב, עמ' 113-115; תוספות, מס' ברכות, שם ד"ה איתיה; ספר האגודה מס' ברכות שם, תשכ"ט, עמ' סד; וראה גם תוספות שאנץ, מס' בכורות, ח ע"א, תשנ"ז, עמ' 21; תוס', בכורות שם, ד"ה באילן; שיטה מקובצת, מס' בכורות, שם, תשנ"ב, עמ' 31; תוספות הרא"ש, מסכת ברכות, שם, תשל"ח, עמ' לח.

³¹³ בדקנו 6 כ"י של המרדכי וניתן לחלקם לשני עידי נוסח: עד נוסח א' כתוב: 'הר"ר יוסף' = דפוס, כ"י פלטינה 2902/1 (קולופון משנת 1391) וכ"י קמברג 490 (12) (קולופון משנת 1397). עד נוסח ב' כתוב: 'רבינו יוסף' או 'רבי יוסף' = כ"י בודפסט fol.1 (קולופון משנת 1373), כ"י וינה cod hebr.2 (קולופון משנת 1392), כ"י אוקספורד בודלי 778/2 (מתוארך מאה 14-15), כ"י ביהמ"ל 674 (מתוארך מאה 14-15). בעניין כתבי היד של המרדכי, ראה אורבך, שם, עמ' 557.

³¹⁴ ראה לעיל הערה 313; בעד נוסח א': כתוב 'אבי עזרי'. בעד נוסח ב' כתוב: 'ראב"י'.

³¹⁵ אורבך, שם, עמ' 379, 382.

³¹⁶ ספר ראב"י, ס' קיד, תשכ"ד, עמ' 95.

³¹⁷ אורבך, שם, עמ' 381.

דעתו של ר' יוסף, ³¹⁸ מלבד ס' האגור ³¹⁹ המאוחר של ר' יעקב בן יהודה לנדא (מאה 15) ששמות החכמים אינם מופיעים אצלו בסדר כרונולוגי. ³²⁰

יש קושי גדול לזהות את בעל הדעה השניה, הלא הוא ר' יוסף, כי ישנם כמה חכמים בין בעלי התוספות, שנקראו בשם זה. נציג שתי אפשרויות וטיעונים התומכים בשתייהן (אף שייתכן, שקיימת אפשרות נוספת).

ר' יוסף טוב עלם

היחיד שמזהה את בעל השמועה בצורה מפורשת הוא הרב דוד אבודרהם, שמייחס דעה זו לר' יוסף טוב עלם. ³²¹ נאמר מיד, שיש סיבות טובות לדחות את זיהויו של הר' דוד אבודרהם. ראשית, הרב דוד אבודרהם הוא מקור מאוחר, מהמאה ה-14, ומקום מגוריו – ספרד ולא צרפת, או אשכנז. שנית, אברהם גרוסמן, ³²² כבר ציין שבמקורות מאוחרים ישנם חילופים בין ר' יוסף טוב עלם לבין ר' יוסף אחרים, ברם יש גם כמה רמזים התומכים בזיהוי זה.

עובדה היא, שבעלי התוספות הצרפתים אינם מזכירים את דעתו של רב יוסף הסובר, שהתותים נחשבים ירק, וזו מוזכרת אצלם רק ברמז. ³²³ לעומת זאת היא מוזכרת אצל חכמי אשכנז המאוחרים כגון מהר"ם מרוטנבורג (מאה 13) ותלמידי הרא"ש (תלמיד מהר"ם מרוטנבורג), בנו, ר' יעקב בעל הטורים ואף בס' אבודרהם שהזכרנו לעיל. הרב דוד אבודרהם היה, לפי הנראה, תלמידו של ר' יעקב בר אשר בעל הטורים. ³²⁴ אין פלא איפא, שהוא מוסר את השמועה בצורה ברורה ומפורשת, כי דעה זו של הרב יוסף מובאת בכל המקורות (ראה לעיל), משם מהר"ם מרוטנבורג דרך תלמידיו ודרך תלמידי הרא"ש (שאף הוא היה מתלמידי מהר"ם).

נתאר בקצרה את דמותו של ר' יוסף טוב עלם, ואח"כ נביא רמז נוסף לכך, שהחכם בעל הדעה השניה הוא ר' יוסף טוב עלם.

³¹⁸ חלק מהמקורות דלהלן, מצוינים במלואם, לעיל, בהערה 312: ברכות מהר"ם, ס"ד, מהד' שווארץ, ירושלים: מכון ירושלים, עמ' יב-יג; ס' התשב"ץ שם; ס' אבודרהם שם, טור שם; הרב משה פרנס מרוטנבורג, ספר הפרנס, ס' שעב, ווילנא תרנ"א; הרב מאיר ב"ר ברוך מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, ח"א, מהד' יצחק זאב כהנא, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ז, עמ' קסח; שאלות ותשובות מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, כרך ב' (דפוס ברלין, תרנ"א) ירושלים תשמ"ו, עמ' 299; לקט יושר, אורח חיים, (ברלין תרס"ג), ירושלים תשכ"ד, עמ' 39; ועל היחס בין המהדורות השונות של ברכות מהר"ם מרוטנבורג, שמובאות אצל תלמידיו, ראה אורבך, שם, עמ' 562.

³¹⁹ ס' האגור השלם, ס"י רפב, תש"ך, עמ' נז.

³²⁰ יוהר"ר יוסף והרא"ש... וכן ראבי"ה, והראבי"ה קדם כמה דורות לרא"ש.

³²¹ בנוסף לדפוס של ס' אבודרהם בדקנו שני כ"י: באחד (אוקספורד בודלי 905) הנוסח הוא: 'מכאן כת' ר"י... והר"י טוב עלם והרא"ש היה נוהג כר"י'; ובכה"י השני (לונדון 1165 עם קולופון משנת 1477): 'מכאן כ' ר"י תותים הגדלים בסנה... והרב יוסף טוב עלם... האדמה... והרא"ש היה נוהג כר"י'. מכך, אנו יכולים להסיק, שהשם ר' יוסף טוב עלם אינו פרי המצאה של המעתיקים, אלא בוודאי יצא מעטו של הרב דוד אבודרהם.

³²² גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, עמ' 64; וראה גם אפטוביצר, מבוא, עמ' 295.

³²³ ראה בתוס', בכורות, ח ע"א ד"ה באילן, מיסודו של הר"ש משאנץ (ראה אורבך, שם, עמ' 667), וכן בתוס' שאנץ למסכת בכורות, תשנ"ז, עמ' 20. במקורות אלו נאמר: 'אין ראייה מכאן שמברכין על התותין בורא פרי העץ...' – משמע הם מנסים להביא ראייה לנוהג הקיים לברך בורא פרי העץ כנגד דעה אחרת, הסוברת שיש לברך בורא פרי האדמה; ואין הכוונה לדעת הר' מנוח או מנחם = דעה ג' שתובא להלן, שכן נראה, שהדיון הוא עקרוני אם התות נחשב אילן או ירק.

³²⁴ ראה פריימן, הרא"ש, עמ' קכז.

ר' יוסף ב"ר שמואל טוב עלם הוא ראש וראשון לחכמי צרפת, שפעלו במחצית הראשונה של המאה הי"א (בערך בין השנים 980-1050).³²⁵ הוא היגר מדרום צרפת, פרובנס, צפונה ונתמנה לרב ולמנהיג³²⁶ של קהילות אנז'ו ולימוז'.³²⁷ אברהם גרוסמן³²⁸ מתאר את פעולתו של ר' יוסף טוב עלם וכותב כך:

ריט"ע פעל הרבה לכינוס תורתם של גאוני בבל. הוא שימש אחד הצינורות החשובים ביותר להפצת תורתם באירופה הנוצרית, ועשה לתכלית זו יותר מאשר כל חכם אחר בזמנו. אין אף חכם בצרפת או בגרמניה שגאוני בבל חבים לו כל כך הרבה בהפצת תורתם ומורשתם התרבותית כמו ריט"ע.³²⁹

אמנם, תא שמע,³³⁰ בדברי הביקורת שלו, מפקפק בכמה מממצאיו של גרוסמן, וטוען שאין הוכחות לכך שריט"ע שם לו למטרה להנחיל את מורשת בבל בקרב יהודי צרפת ואשכנז, ומ"מ ברור שריט"ע מוזכר בספרות התוספות במקומות רבים בצמידות לדברי גאוני. בכל המקורות שבהם דעתו של ר' יוסף מוזכרת, היא נמצאת בצמידות להגדרת הגאוני, והיא נתמכת על ידה, כגון: 'כתב בתשובות הגאוני... מכאן פסק הר' יוסף...', או 'אבל רבינו יוסף... לפי שמצא בתשובת הגאוני...'. זאת ועוד, תשובת גאוני זו הייתה ידועה לחכמי צרפת ואשכנז. היא מוזכרת בפירוש ר"ח למסכת ברכות, בספר 'האורה'³³¹ שהוא מספרי דבי רש"י, בראבי"ה,³³² ב'אור זרוע',³³³ ולהלן נוכיח, שכנראה שזו הייתה מוכרת גם לר"ת, והוא השתמש בה בתשובתו בנושא הכותנה. הסתמכות רבנו יוסף על תשובת גאוני זו, שכאמור הייתה מוכרת, יש בה גם כן רמז לכך שרבנו יוסף קדום היה. אם נכונה השערתנו שר' יוסף הוא ר' יוסף טוב עלם, מראשוני חכמי צרפת, ייתכן שמחלוקת אם לסווג את התותים לקטגוריית הירק, עפ"י תשובת הגאוני, או לסווג אותם לאילן, עפ"י הגדרת הבבלי, טומנת בחובה תהליך שעבר על חכמי צרפת במאה ה-12. 11. ייתכן שרבנו יוסף טוב עלם הסתמך על תשובת הגאוני ופסק על פי מסורת בבל, ולעומת זאת, חכמי צרפת המאוחרים מיאנו לקבל מסורת זו, והעדיפו לסמוך על הבנתם את הסוגיה הבבלי.

³²⁵ גרוסמן, חכמי צרפת, עמ' 46.

³²⁶ גרוסמן, שם, עמ' 53-64.

³²⁷ גרוסמן, שם, עמ' 47.

³²⁸ גרוסמן, שם, עמ' 10.

³²⁹ גרוסמן, שם, עמ' 73; גרוסמן מזכיר את קשריו הענפים של ריט"ע כמה פעמים, ראה עוד שם, עמ' 50; שם עמ' 64; עמ' 66; עמ' 74-75; ראה גם שי"ר בהקדמה לתשובות גאוני קדמונים (קאסל) שמביא כמה דוגמאות לאזכוריו של הגאונים ע"י ריט"ע.

³³⁰ י' תא-שמע, ביקורת לספר 'חכמי צרפת הראשונים', ציון, סא (תשנ"ו ב'), עמ' 234-235; וראה תגובתו של גרוסמן, ר' יוסף טוב עלם ומורשתם של גאוני בבל, ציון, סא (תשנ"ו ד') עמ' 477-480.

³³¹ ספר האורה חלק א' [מה] הלכות פירות ומיני מזונות, [מהד' בובר] לבוב, תרס"ה.

³³² ספר ראבי"ה, ס"י קיד, תשכ"ד, עמ' 95.

³³³ ס' אור זרוע, ה' סעודה ס"י קעב.

הקושי המרכזי בקבלת הזיהוי הנ"ל הוא בכך, שלא מצאנו שום אזכור לדעה זו לפני הרב אליעזר הלוי (הראב"ה, 1140-1220), ואילו הייתה זו דעתו של ר' יוסף טוב עלם, מסתבר שהיינו מוצאים אותה במקורות מוקדמים יותר.³³⁴

ר' יוסף פורת או ר' יוסף מאורליאנש

האפשרות השניה לזיהוי ר' יוסף היא – אחד מבעלי התוספות שמוזכרים לרוב בתוספות על הש"ס, כגון ר' יוסף בן משה פורת,³³⁵ או ר' יוסף מאורליאנש (בכור שור, שהיה תלמיד ר"ת).³³⁶ ר' יוסף בן משה פורת מהעיר טרויש היה תלמיד של רשב"ם ותלמיד חבר של ר"ת. הוא התכתב עם ר"ת, כשהיה ברמרו לפני 1146. הוא כתב תוספות למסכת ברכות ולעוד מסכתות לפני רשב"ם, ואורבך נוטה לומר שתוספות אנונימי במסכתות הנ"ל, ובכללן מס' ברכות הוא ר' יוסף בן משה פורת. כאמור, בתוספות השונים למסכת ברכות ר' יוסף אינו מוזכר. מכל מקום, נוכחות פירושים רבים של ר' יוסף פורת במסכת ברכות, נותנת מקום להשערה, שהייתה לו עמדה עצמאית בנידון שלנו. גם ר' יוסף ב"ר יצחק מאורליאנש, שחיבר את הפירוש 'בכור שור' על התורה היה, אף הוא, תלמידו של ר"ת.³³⁷ הוא מוזכר, לפי הנראה, בתשובת הראב"ה סי' תתקכה,³³⁸ וכיוון שר' יוסף זה היה מוכר לר' אליעזר הלוי, ייתכן שהוא קבל ממנו את המסורת על ברכת בפה"א במיני התותים. גם לפי השערה זו אנו מתקשים להסביר, מדוע דעתו של ר' יוסף אינה מוזכרת ע"י בעלי התוספות הצרפתים. אמנם, ייתכן שרצונם של תלמידי ר"ת לקבוע את מנהג רבם, שכאמור נקבע ע"י אביו ר' מאיר 'אבי הרבנים', גרם להתעלמות מן הדעה החולקת. כאן המקום לציין שהקביעה לברך ברכת 'בורא פרי העץ', אינה קביעה מחמת הספק אלא קביעה וודאית, שכן במצב של ספק, יש לברך 'בורא פרי האדמה' כדברי המשנה (ברכות, פ"ו מ"ב): 'ברך על פרות האילן בורא פרי האדמה – יצא', אך לא להיפך.³³⁹ ההכרעה במחלוקת, אם לסווג צמחים אלו לאילן או לירק, משלבת הגדרות הלכתיות והכרעה של הקריטריונים הרלוונטיים לסיווג וכן ידיעה והכרה של תכונות הצמחים הנידונים. קצת מתמיה למצוא, שהראשונים נעזרו בהכרעתם במנהג העולם,³⁴⁰ שכן ברור שהציבור אינו מסוגל לנתח ולהבדיל בין ההגדרות השונות והקריטריונים השונים, ולא תמיד הוא יודע את תכונות הצמחים הרלוונטיים לסיווג ולקביעת ההלכה.³⁴¹

³³⁴ בפרט שגם הראב"ה מזכיר דעה זו כדעתו העצמאית ולא כסמך לדעה קדומה, וכאמור, הראשונים שמזכירים אותה בשם ר' יוסף, הם תלמידי מהר"ם מרוטנבורג.

³³⁵ ראה אורבך, שם עמ' 114-116.

³³⁶ ראה אורבך, שם, עמ' 132-142.

³³⁷ אורבך, שם, עמ' 132-140.

³³⁸ אזכור של ר' יוסף מאורליאנש בס' ראב"ה, סי' תתקה, מהד' דבליצקי, בני ברק תשמ"ט, עמ' מט: 'וראיתי בתשובות, והיו חותמין על התשובה ר' יוסי ב"ר יצחק ור' שלמה ב"ר יצחק, לא ידעתי אם הוא רש"י... ואפטוביצר, מבוא, עמ' 295, מוכיח שהכוונה לר' יוסף מאורליאנש ולא לר' יוסף טוב עלם כמובא בטעות במרדכי.

³³⁹ ובאמת בס' המרדכי הנזכר, לאחר שמביא את פסקו של ר"מ מרוטנבורג, שיש לברך בפה"ע, מסיים: 'וכל פרי שספק לו אם פרי העץ אם פרי האדמה – יברך בפה"א, דתנן בירך על פירות האילן וכו'.

³⁴⁰ ראה למשל, תוס' ר' יהודה שם: 'על אותם פריישי"ש, שרגילים, במקומנו, לברך עליהם בפה"ע; ומרדכי שם: 'והר"מ אומר שנהגו העם לברך בפה"ע...; ותשב"ץ שם: 'ומיהו נוהגים העולם כמו התוס'... בפה"ע'.

³⁴¹ על תוקפו של המנהג בקביעת ההלכה, ראה ברכות, מה ע"א; עירובין, יד ע"ב; מנחות, לה ע"ב לגבי הכלל 'פוק חזי מאי עמא דבר, וראה תוס' מנחות, שם, ד"ה פוק דעת רש"י שתוקפו של כלל זה יפה להחמיר, ולדעת ר"ת יפה הוא אף

דעה ג'

הדעה השלישית מהווה מעין פשרה בין שתי הדעות הראשונות. אין אנו טוענים שמלכתחילה דעה זו הובאה כפשרה, שכן אין לנו על כך ראיות, ואעפ"כ היא בהחלט דעת ביניים. מחד – היא מסווגת את מיני התותים לאילן (כדעה א'), ומאידך – יש לברך עליהם ברכת 'בורא פרי האדמה' (כדעה ב'). ראשית נצטט דעה זו, כפי שהיא מוצגת בתוס' למסכת ברכות (שם) ובס' מרדכי (שם):

ברכות מהר"ם ועל התותים... כתוב בתוס'... בפה"ע	תוס'	מרדכי
אבל הרב רבינו יוסף ז"ל כתב שיש לברך בפה"א, לפי שמצא בתשובת הגאונים...	מיהו הרב רבי מנחם הביא ראייה מירושלמי דמסכת כלאים דמברכין על כל מיני דאטד בורא פרי האדמה דקאמר התם ההגין ואטדין מין אילן הם ואינן כלאים בכרם ופריך והתניא אלו הן מיני דשאים הקונדס והאטד ומשני תמן לברכה והכא לכלאים אלמא לענין ברכה מיני דשאין	מכאן פסק (הר"י) [הר' יוסף] וראב"י דאותרן תותים ופריז"ש ובישוני"ש וכיוצא בהן שיש לברך בפה"א. והביא הר' מנוח אליהו ראייה מירושלמי דמסכת כלאים דמברכין על כל מיני אטד בורא פרי האדמה, דקאמר התם ההגין והאטדין מין אילן הם ואינם כלאים בכרם; ופריך והתניא אלו הן מיני דשאים: הקונדס והאטדין. ומשני תמן לברכה, והכא לכלאים; אלמא דלענין ברכה מיני דשאים הם.
ונהגו העולם כמו התוספות.	ומיהו לדברי הכל פריז"ש צריך לברך עליהם בפה"ע דאינו גדל על אטדין ועצו מתקיים משנה לשנה.	אבל הר"ם אומר שנהגו העם לברך עליהם בורא פרי העץ, שהרי דרך הענף להתקיים ימים רבים בשנה זו והדר אתי פרי בשנה האחרת ועצו מתקיים משנה לשנה וכן נהג ר"ת בשם אביו.

לפי הדעה השלישית, נושא הדיון אינו אם צמחים אלו נחשבים אילן, או ירק, אלא הדיון הוא לגבי הברכה שיש לברך על פירותיהם. לפי הנראה התוספות מפרשים את הירושלמי, כפי שפירשו,

להקל; תוקף המנהג, האם הוא מכוח ההלכה או כוח וסמכות עצמאיים, ראה חיים טשרנוביץ, תולדות ההלכה ח"א, ניו יורק 1945, עמ' 144-151; וראה עוד הרב צבי הירש חיות, כל ספרי מהר"ץ חיות ח"א, ירושלים תשי"ח, עמ' רכה-רמב. וראה עוד דניאל שפרבר, מנהגי ישראל חלק א', ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ן, עמ' כ-ל; מנהגי ישראל ח"ב, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"א, עמ' א-כב; מנהגי ישראל ח"ג, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשנ"ד עמ' ג-לה.

מאוחר יותר, רבי שלמה סיריליאנו,³⁴² שיש להבחין בין דין האטדין בהלכות כלאים ובין דינם לברכה – בהלכות כלאים הם מוגדרים כאילן, ולכן אין הם כלאים בכרם, אך לעניין ברכה, ברכתם היא 'בורא פרי האדמה' כדין מיני דשאים.³⁴³ לכן סובר הרב רבי מנחם 'דמברכין על כל מיני דאטד בורא פרי האדמה'. אולי הסיבה לכך היא, שפירות האטדין אינם חשובים, הם גדלים בר, ואין נוטעים אותם לצורך הפירות.³⁴⁴

גם דעה זו של ר' מנחם, או ר' מנוח, כמו דעתו של ר' יוסף, אינה מוזכרת אצל בעלי התוספות המוקדמים אלא רק מתקופת מהר"ם מרוטנבורג ואילך. ראשית, ניתן לקבוע בוודאות, שכל המקורות המזכירים את דעת ר' יוסף ור' מנוח, קשורים למהר"ם מרוטנבורג³⁴⁵ - החל מסי 'ברכות-מהר"ם' בכל צורותיו, המשך בס' התשב"ץ לר' שמשון בר צדוק, תלמידו המובהק של מהר"ם, וכלה בס' המרדכי לר' מרדכי בר הלל, שהיה גיסו של ר' מאיר הכהן מרוטנבורג, תלמידו של מהר"ם ומחבר הגהות מיימוניות. אמנם, ר' מרדכי בר הלל היה גם תלמידו של ר' פרץ מקורביל, אך גם זה, האחרון, היה קשור למהר"ם, שכן היה תלמיד חבר של מהר"ם, כפי שהראה אורבך.³⁴⁶

שנית, לגבי המקור השני, שציטטנו לעיל בטבלה, קרי – תוס', ד"ה איתיה: אורבך,³⁴⁷ אמנם, קובע שמקור דברי התוספות הנדפסים במסכת ברכות הוא תוספות ר' יהודה שירליאון, אך הקטע שבו אנו עוסקים (ד"ה איתיה) אינו מקביל מן הבחינה הלשונית לתוס' ר' יהודה, אלא הוא העתקה כמעט מדויקת של תוס' ר' פרץ³⁴⁸ לר' פרץ ב"ר אליהו מקורביל (נפטר בשנת 1298).³⁴⁹ אם אנו מנתחים את המקורות שהביאו את הדעה השנייה והשלישית, ניתן לחלק אותם לשלושה ענפים.

א. המקורות הקשורים ישירות במהר"ם מרוטנבורג: ברכות מהר"ם, תשב"ץ.

ב. תוס' ר' פרץ מקורביל.

ג. מרדכי.

³⁴² פירוש רש"י לירושלמי, בתוך ירושלמי, מסכת כלאים, הוצ' מכון מוצל מאש, בני ברק תשמ"ט, עמ' ע.

כך פירשו פרשני הירושלמי: הרב משה מרגליות בפירוש פני משה, בתלמוד ירושלמי, שם, עמ' 54; הרב אליהו 343 פולדא, בפירוש מהר"א פולדא, בתלמוד ירושלמי, שם, עמ' קפב; ביאור הגר"א, בתלמוד ירושלמי, שם, עמ' 108. אך ליברמן, תוספתא, עמ' 634, פירש בצורה שונה, ובאופן שאינו מתאים לפרשנות התוספות. לדעתו, הסתירה בירושלמי אינה מתייחסת לאטדין אלא לדין כלאים במיני דשאים. מחד, מיני דשאים אינם כלאים בכרם, ומאידך, הקנרס מוגדר כמיני דשאים ואעפ"כ יש בו איסור כלאי הכרם (כלאים פ"ה מ"ח). התשובה היא שהברייתא לא התייחסה לדין הקנרס או לדין מיני דשאים בכלאים, אלא רק לדינם לברכה. לגבי איסור כלאים הכרם, יש מיני דשאים שיש בהם איסור כלאי הכרם, וישנם כאלה שלא.

³⁴⁴ ראה בבלי, ברכות לו ע"א.

³⁴⁵ ראה גם בס' אגודה, תשכ"ט, עמ' סד; ס' האגור השלם, ס"י רפב, תש"ך, עמ' נז.

³⁴⁶ אורבך, שם עמ' 577, והערה 30.

³⁴⁷ אורבך, שם, עמ' 600.

³⁴⁸ תוספות רבנו פרץ למסכת ברכות, תשד"מ, עמ' נט.

³⁴⁹ אורבך, שם עמ' 576; הוא היה תלמידו של ר' שמואל מאיברא, ר' יחיאל מפאריס, וכאמור היה קשור ותלמיד חבר של מהר"ם מרוטנבורג. על קשריו עם ר' שמשון בר צדוק, תלמיד המהר"ם, ראה אורבך, שם, עמ' 561; שם מציין אורבך שר' פרץ כתב הגהות לס' התשב"ץ ומביא את הבדלי המנהגים שבין אשכנז לצרפת. ר' פרץ היה גם רבו של ר' מרדכי בן הלל, ראה שם, עמ' 579.

בענף הראשון, הקשור ישירות במהר"ם מרוטנבורג, מוזכרת רק דעת ר' יוסף החולק עקרונית על הגדרת אילן וירק, מלבד דעה א' של ר"ת הסובר שמיני התותים מוגדרים כאילן. הענף השני של ר' פרץ ושל תוס' הנדפס אחריו, אינם מזכירים את דעת ר' יוסף, אלא רק דעת הפשרה של ר' מנחם, שכאמור, סובר שיש לברך 'בפה"א' בגלל הלכה צדדית של הלכות ברכות. הענף השלישי, ס' המרדכי, מביא את כל הדעות: הן של ר' יוסף והן של ר' מנוח. לגבי ההכרעה ההלכתית למעשה, אנו רואים עקביות אצל בעלי התוספות, החל מר"ת ועד בעלי התוספות המאוחרים. אף אלה שמביאים את הדעות החולקות, מדגישים בסוף שהעולם נהג כר"ת שמברכים על מיני התותים 'בפה"ע'. אמנם, נראה שאצל בעלי התוספות הצרפתים ההכרעה היא חדה יותר: ר' יהודה שירליאון כלל אינו מביא דעה חולקת אולי מתוך התעלמות מכוונת, או מפני שעדיין לא נתעוררה מחלוקת בעניין זה. בתוס' ר' פרץ מקורביל (ותוס' הנדפס) ההכרעה היא: 'ומיהו לדברי הכל פריזי"ש צריך לברך עליהם בפה"ע'. לא ברור האם כוונת ר' פרץ – להפריד בין מיני התותים, שכן אינו דומה הפריזיזי"ש ל'בונטונו"ש' וכדלהלן (בסקירה על מיני התותים), או שכוונתו לעקר את ההיבט המעשי מדברי ר' מנחם, ולהשאיר את דעתו כדעה תיאורטית בלבד. גם בעלי התוספות האשכנזים מכריעים כר"ת, שיש לברך ברכת 'בפה"ע' על מיני התותים, אך ההכרעה שלהם מתונה יותר. הם מכריעים לאחר שהם מביאים דעות חולקות, והכרעתם היא מחמת המנהג. היחיד שיוצא מכלל אלו הוא הרב אליעזר הלוי, מחבר הראבי"ה, שסובר למעשה שיש לברך על מיני התותים 'בפה"א', כי הצמח מוגדר כירק.

מיהו ר' מנחם או ר' מנוח איננו יודעים.³⁵⁰ ראוי לציין, שבכל המקורות, כולל תוס' ר' פרץ, אך מלבד התוס' הנדפס, החכם בעל הדעה הנ"ל הוא ר' מנוח, או ר' מנוח אליהו ולא ר' מנחם. לכן אנו נוטים לומר, שהגרסה הנכונה בתוס' היא ר' מנוח. אם נכונה התיאוריה, שר' יוסף המוזכר הוא ר' יוסף טוב עלם, אפשר לשער, שהרב מנחם המוזכר בתוספות, הוא הרב מנחם, אביו של הרב אליהו, חברו ובן דורו של ריט"ע,³⁵¹ והוא הסתמך דווקא על התלמוד הירושלמי, והציע דרך פשרה לברך 'בורא פרי האדמה' מפני שפירות התותים אינם חשובים וכדלעיל. אם ר' יוסף הוא חכם מאוחר יותר כר"י פורת או ר"י מאורליאני"ש, אז אולי הר' מנוח הוא מחכמי אירא³⁵² (מאה

13).³⁵³

³⁵⁰ הקביעה של א' הורביץ, מהדיר ספר המנוחה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ל, עמ' שכג-שכד ושל המהדיר לטור, הוצ' מכון ירושלים, שר' מנחם ור' מנוח הוא ר' מנוח בן יעקב מנרבונה, מחבר ספר המנוחה, אינה מסתברת. ראשית, בס' המנוחה, אין שום התייחסות לתותים, ואין גם אזכור הקטע של הירושלמי, שממנו, מביא ר' מנחם ראיה לדין התותים. מוזכר שם, קטע אחר בירושלמי הנ"ל, המוזכר ע"י כמה מן הראשונים, ובו ההגדרה הבסיסית לאילן ולירק: 'תני ר' חנינא בעולה מגזעו... הרי הוא בכרוב...', ואילו הראיה של ר' מנחם היא מהקטע לפני כן (ראה לעיל ציטוט הקטע המדובר בתלמוד הירושלמי).

³⁵¹ ראה גרוסמן, שם, עמ' 84-92.

³⁵² ראה אורבך, שם, עמ' 482 הערה 20, עמ' 632, הערה 48, עמ' 666.

³⁵³ ראה אורבך, שם מעמ' 479 ואילך.

2. שמות מיני התותים המוזכרים בדברי בעלי התוספות

תוס' ר' יהודה	פרישי"ש								
תוספות ר' פרץ	פריזש								בוטנים
תוספות	פריזי"ש								בונטוני"ש
תוס' רא"ש	פריזי"ש								
פסקי תוס' פרמא 2757	ערפיר								
פסקי תוס' פרמא 2421	ערפרין								
תוס' אנגליה	פריזא								
עץ חיים	פריזץ								
ראבי"ה	פריז"ש	ברונבר"ש							מדנפר"ש
אור זרוע	פריש"ש			יגודי					
מהר"ח אור זרוע				יגוזי					
שו"ת מהר"ם ברלין		ברנביר"ן			זורפינן (ל"א)				
ברכות מהר"ם	ערפיר								
שו" מהר"ם כהנא	ערפיר								
תשב"ץ	פריז"ש	ארפר"ש	במביר"ן			מור"ש			
מרדכי	פריז"ש								בישונ"ש
אגודה	ערפרי"ן	ברומביר"ן							
הפרנס	ערפר"ש	ברונבור"ש							
האגור	טריזא"ש								בוטו"נאז

בכה"י של המרדכי: ופריזי"ש ובישונ"ש ברמו"ש ומרפיר"ש וטרפיר"ש ברנביר"ש וערפיר"ש ובוטוני"ץ ברנבר"ש וארפיר"ש ופריזי"ש ובימו"ש בימ"ש ומיפ"ש ביושנ"ט

בכה"י של התשב"ץ: במביר"ן מור"ש פריז"ש ברנביר"ש זירפיר"ש ברונביר"ש וערפיר"ש

כאמור, בספרות בעלי התוספות לדורותיה, הדיון לגבי הגדרת אילן וירק מתמקד ב'מיני התותים', או ב'תותים הגדלים בסנה', והכוונה היא למינים שונים של פירות יער שגדלים בארצות הקרות של אירופה. בעלי התוספות מפרטים בעזרת שמות לועזיים, את מין הצמח – עליו דנים, ולעיל הבאנו את השמות השונים בעזרת הטבלה. ננסה לזהות מינים אלו, אך זאת לדעת, שזוהי משימה מסובכת, כפי שהסברנו לעיל בפרוטרוט, בגין מרחק הזמן, המקום והשפה. מעבר לכך, יש גם קושי בבירור התכונות הרלוונטיות של מינים אלו, בפרט שישנם סוגים שונים של פירות יער, ולכל סוג ואף לכל מין, או זן ישנן תכונות משלו. ייתכן אף ששני חכמים ממקומות שונים דנו על התותים, אך בעצם התכוונו לצמחים שונים, שכן חכם זה דיבר על מין אחד של פירות יער והאחר דיבר על מין אחר.

אצל בעלי התוספות הצרפתים – החל מתוס' ר' יהודה שירליאון, תוס' ר' פרץ, התוס' הנדפס וכן בתוס' חכמי אנגליה³⁵⁴ של ר' יעקב חזן מלונדרץ – שמות המינים המוזכרים הם בצרפתית: פרייזיזי"ש וכדו' = Fraises³⁵⁵ = תותים. שם נוסף שמוזכר בתוס' ר' פרץ וכן בתוס' הנדפס: 'בונטוני"ש', או 'בוטנים' (לדעתנו ט"ס). היה ברור לנו, שגם מילה זו מקורה בשפה הצרפתית, לכן בדקנו במילון לצרפתית עתיקה, ואכן מצאנו, שפירוש מילה זו הוא פטל ('Bouton' או 'Boutonnier')³⁵⁶. המשמעות של גילוי זה היא, שלפחות במקורות המאוחרים של בעלי התוספות הצרפתים, הדיון אינו רק במין התות, אלא אף במיני הפטל. זה מאשש את המחשבה שהדיון לא התמקד במין אחד בלבד, אלא במינים רבים של פירות יער.³⁵⁷ בשאר המקורות שמות הצמחים הם בדרך כלל בשפה הגרמנית, שכן מדובר בתוספות של חכמי אשכנז מתלמידי מהר"ם מרוטנבורג. מלבד השם – מור"ש (המוזכר בתשב"ץ), שהוא סוג של פטל 'Mure'³⁵⁸. השמות בגרמנית: 'ערפיר' וכדו'; 'ברומביר"ן'; 'במביר"ן'; 'זורפינן'; 'מדנפר"ש'.³⁵⁹ בספר 'אור זרוע' מצאנו את השם 'יגודי',

³⁵⁴ ראה לעיל הערה 312, הזכרנו את דעת תא-שמע שמייחס את 'תוס' חכמי אנגליה' לבעלי תוספות צרפתים מאוחרים.

³⁵⁵ בצרפתית עתיקה: 'Frese'.

³⁵⁶ ראה: Dictionnaire historique de l'ancien langage Francois, (La Curne De Sainte-Palaye), Tome III, p. 99, 'Boutonnier' = Ronce, et dans Le Glossaire du P labbe, p. 522 explique: 'Rubus'; Dictionnaire De L'ancienne Langue Francaise, (Slatkine) Geneve-Paris, 1982, p. 713.

³⁵⁷ לכן בכמה מן המקורות, נושא הדיון הוא 'תותים' או 'מיני תותים הגדלים בסנה', ולאחר מכן פירוט של המינים.

³⁵⁸ ראה <http://www.fruitenbec.com/fruits/mures/originem.html>, ש 'Murier ou Ronce', הם צמחי בר,

קרובי משפחה של הפטל. הפטל כאמור הוא מעין ה-Ronce אך מתורבת מסוג Rubus.

³⁵⁹ בפסקי תוספות (אות קמ) הנדפס בש"ס וילנא כתוב בזה"ל: 'על בירביר"ן ואירביר"ן בורא פרי העץ [ד"ה איתיה]'. ברור שניסוח זה הוא ניסוח מאוחר, שכן השמות בירביר"ן ואירביר"ן, שהם תרגום לגרמנית של מיני התותים אינם מוזכרים בתוספות אלא במקורות מאוחרים של המרדכי וכדו'. בכה"י של פסקי תוס' פרמה 2757, וכן פרמה 2421, כמעט ללא שינוי – הניסוח שונה, כתוב: 'כל ירקות בין זרעים בין אינם זרעים ב"פ האדמה ערפיר ב"פ העץ תותים הגדלים בסנה ואטדין מין אילן הם'. על ההבדלים, שבין פסקי תוס' הנדפסים ובין כ"י פרמא 107, ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 734 הערה 1.

שהוא שם בפולנית וצ'כית – ב'לשון כנען', דהיינו, ביהם הנמצאת בצ'כיה,³⁶⁰ ושם היה מקום לידתו של ר' משה בן יצחק מחבר 'אור זרוע'.

3. מיני פירות יער ותכונותיהם

מצאנו בספרות ארבעה סוגים של פירות יער שמחולקים לחלוקות משנה של מינים וזנים רבים:³⁶¹

- א. Fragaria, באנגלית: Strawberries, ובעברית תותים.
- ב. Rubus, באנגלית: Raspberries, Brambles and Related Berries, ובעברית מיני פטל.
- ג. Ribes, באנגלית: Currant and Gooseberries, ובעברית מיני דומדניות וחזזרים.
- ד. Vaccinium, באנגלית: Bilberry, Blueberry, ובעברית מיני אוכמניות.

ציינו לעיל בטבלה את שמות הצמחים שמצאנו בספרות בעלי התוספות, ולהלן השמות, המופיעים במקורות השונים בהטיות שונות: פרייזי"ש, ערפיר, ברנביר"ן, יגודי, זורפיר"ן, מור"ש, מדנפר"ש, בונטונו"ש. לעף הקדיש בספרו 'פלורה' כמה עמודים לזיהוי צמחי הגרגר שמוזכרים בספרות ההלכה, וכתב שהפרייזי"ש, הערפיר"ט ויגודי הם תות-שדה ממין Fragaria.³⁶² לדעתו, בראמבירן, ברנבירש, וכדו' הם מיני פטל,³⁶³ ולעיל כבר כתבנו שבונטונו"ש ומור"ש הם שמות צרפתים של מיני פטל. המסקנה היא, שבכל המקורות המאוחרים הדיון על ברכת מיני התותים היה הן על תות-שדה והן על פטל. ייתכן שבתחילה דיברו רק על תות-שדה, כפי שנראה מתוס' ר' יהודה שירליאון וכן בס' 'אור זרוע'. אך יש לציין, שהרב אליעזר הלוי מחבר ס' הראבי"ה, שהיה רבו של ר' משה בן יצחק מחבר ס' 'אור זרוע', סבר שיש לברך 'פרי האדמה' אף במיני פטל (ברונבר"ש).

כאמור לעיל, המחלוקות בדבר סיווגם של צמחים מסוימים מתעוררות בצמחי הביניים. פירות היער הם, אכן, צמחי ביניים. מחד הם צמחים רב-שנתיים, אך הם אינם דומים בצורה מובהקת לעצים – לא מבחינת אורך חיי הצמח, לא מבחינת כושר ההתחדשות של הצמח ואף לא מבחינת צורתו החיצונית. צמח הפטל, או אחד המינים הקרובים לו הוגדר ע"י תיאופרסטוס וע"י נקולאוס

³⁶⁰ ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 436 והערות 1, 4; אפטוביצר, מבוא, עמ' 29.

³⁶¹ עיקר הסקירה להלן על מיני פירות היער מתוך S. G. Harrison, The Oxford Book, p.74-83.

³⁶² שמש, שם, עמ' 300, וראה שם, עמ' 291, הערה 196; לעף, פלורה, ח"ג, עמ' 189. לגבי 'יגידעס' או 'יגודי' יש מחלוקת אם זהו תות או אוכמניות. לעף טוען, שהיגודה הוא תות יער כנ"ל. אמנם, אחרים טוענים ש Jagoda הוא ממין האוכמניות, ראה שמש שם, הערה 198. ראה גם שמש, שם, עמ' 292 (שעוסק אמנם בתקופה אחרת מהמאה ה-16 ואילך, אך הערתו נראית יפה גם לנידון שלנו) טוען, שיתכן שבמקומות מסוימים, נקראים האוכמניות 'יגידעס' ובמקומות אחרים, דווקא תותים נקראים כך. ייתכן גם, שהחכמים לא דייקו, וכינו את כל פירות יער כיגידעס. שמש, שם, עמ' 292-293, מתאר את צמח האוכמניות: ישנם מיני אוכמניות עם פירות אדומים וכאלה עם פירות שחורים. הם שיחים נמוכים, בין 30 ס"מ ל 1.5 מ', הגדלים בר ברחבי אירופה.

³⁶³ שמש שם, עמ' 295 אך לדעת אפטוביצר מדובר במיני תותי בר (Fragaria); אמנם מדברי התשב"ץ נראה שבמביר"ן הוא סוג של פטל: שקורין במביר"ן ובלע"ז מור"ש (= Mure) שהוא כאמור סוג של פטל.

דמסקאוס כשיח (ראה לעיל עמ' 30), דהיינו, חטיבת הצמחים הקרובה לחטיבת העצים. מיני תות הבר מסוג *Fragaria* אינם תות-השדה שגדל בימנו, שכן צמח זה, שהוא צמח חד-שנתי, ובוודאי מסווג כירק, הגיע לארצות אירופה מאמריקה מהמאה ה-17 ואילך.³⁶⁴ תות-השדה, עליו דברו בעלי התוספות, הוא צמח רב-שנתי, כפי שנתאר אותו להלן, והוא מוגדר מן הבחינה הבוטאנית כבן שיח.

שמש מתאר את צורת הגידול של התותים:³⁶⁵

התותים הם צמחים רב-שנתיים המורכבים מגבעול קצר ומעוצה במקצת במיוחד בחלקו התחתון המצוי בקרקע הנקרא כתר. מגבעול זה יוצאים עלים רבים היוצרים צורה של שושנת עלים צפופה. כל עלה מורכב מ 3-4 עלעלים הנישאים על פטוטרת ארוכה ושעירה.³⁶⁶ בחיקי העלים נוצרות שלוחות, שהן גבעולים ארוכים, שבראשם נוצרת שושנת חדשה המשתרשת בקרקע והנחשבת לצמח בת. מחיק צמח הבת יוצאת שלוחה נוספת שבקציה שושנת וכן הלאה, כך שלאורך כל שלוחה יחידה יושבים 10-15 צמחי בת בהתאם לזנים... באזורים קרים תות השדה נכנס לתרדמת חורף... באזורים אלה תות היער הוא רב-שנתי ולאחר תרדמת החורף הוא מתחדש.

תיאור גידול הפטל שונה הוא, ולהלן נצביע על ההבדלים בין הפטל ובין התות. כך מתאר שמש את הפטל:³⁶⁷

מקני השורש שלו יוצאים ענפים על-אדמתיים החיים שנתיים-שלוש ואח"כ מתים. בתחילה מתארך הענף, מגדל עלים לאורכו ומתעצה. השלוחות נושאות פרחים ופירות בסתיו הראשון לזריעתם, או בקיץ השני (ולעיתים גם בשנה השלישית). לאחר ההנבה השלוחה קמלה.

³⁶⁴ Harrison, ibid, p. 74.

³⁶⁵ שמש, שם, עפ"י הריסון עמ' 74-75; וראה עוד זהרי שם עמ' 234-235, וראה עוד באינטרנט: <http://www.fruitenbec.com/fruits/fraises/origine.html>

³⁶⁶ בתוס' מבואר 'ומיהו לדברי הכל פריזיזי' צריך לברך עליהם בפה"ע דאינו גדל על אטדין, ועצו מתקיים משנה לשנה'. שמש, שם, עמ' 302, טוען שכוונת תוס' שהפריזיזי' הוא צמח שאינו קוצני, הוא אינו בכלל האטדים, ולכן ניתן לברך על פריזיזי' בפה"ע גם לדעת ר' מנחם. לכן הוא מזהה את הפריזיזי' כמות שדה, שאינו בעל קוצים אלא יש לגבעול מין שעירות. הפטל, לעומת זאת, הוא צמח קוצני ולכן הוא בכלל האטדין.

³⁶⁷ שמש, שם עמ' 296, מביא את סקירתו של הריסון (Harrison, ibid, p. 76-77); ראה גם זהרי, שם, עמ' 233-234. על ריבוי הפטל ראה: מרגלית, גידול, עמ' 331, וזהרי, שם, עמ' 233; וראה עוד באינטרנט: <http://www.fruitenbec.com/fruits/framboises/main.html>

יש הבדל גדול בין תיאור גידולו של הפטל לבין תיאור גידולו של התות. הפטל הוא שיח אחד שמוציא ענפים מצוואר השורש, ועל ענפים אלו יגדלו פירות כעבור שנה או שנתיים. לאחר מכן, ולפעמים לאחר הנבה נוספת, ענפים אלו יתייבשו, ויצמחו ענפים חדשים מצוואר השורש. הצמח הוא צמח אחד עם בסיס אחד וצוואר שורש אחד, אשר ממנו גדלים בכל שנה ענפים חדשים. לפעמים יהיה זה מעל פני הקרקע, ולפעמים מתחת לפני הקרקע. תות-השדה, לעומת זאת, אינו צמח אחד עם בסיס אחד שממנו צומחים הענפים. הצמח משתרע ומוציא שלוחות, ושלוחות אלו משתרשות במקום המפרקים במרחק מה מצמח האם. ייתכן שבתחילה קשור צמח הבת לצמח האם, אך מהר מאוד הצמח המתחדש הופך להיות צמח עצמאי לכל דבר. במקום ההשתרשות יוצאים מעין גבעול ועלים, ועליהם – פירות. בגידולי תרבות מפרידים באופן מלאכותי את צמחי הבת מצמח האם, ובצורה זו מכינים את השתילים החדשים.

אם אנו מסכמים את ההבדלים הרלוונטיים בין צמח הפטל ובין התות, יש לציין שלושה הבדלים מרכזיים:

- א. תות-השדה הוא בן-שיח נמוך והפטל הוא שיח גבוה הרבה יותר.
 - ב. הפטל הוא שיח קוצני ואילו תות-השדה הוא בעל גבעול שעיר.
 - ג. הפטל הוא שיח בעל בסיס אחד שממנו מתחדשים נצרים או חוטרים, ואילו התות אינו צמח אחד, אלא מוציא שלוחות המשתרשות בקרקע.
- הזכרנו לעיל כמה קריטריונים לסיווג הצמחים לאילן ולירק, אשר מוזכרים בתוספתא ובתשובות הגאונים: האילן הוא צמח שיש לו גזע מעוצה; מהגזע גדלים ענפים ולא עלים; בצמח רב-שנתי שמתחדש – ההתחדשות היא מהגזע ולא מהחלק התת-אדמתי של הצמח, קרי – שורש או צוואר השורש. אם נבחן את תכונות הצמחים, פטל ותות-שדה, עפ"י הקריטריונים ההלכתיים דלעיל, נגיע למסקנה, שהפטל דומה יותר לאילן מאשר תות-השדה. אין לתות-שדה גזע מעוצה אלא רק גבעול מעוצה במקצת, והעלים גדלים ישירות על גבעול זה. הפטל הוא בעל גזע מעוצה, אין העלים גדלים על הגזע אלא על ענפים שיוצאים ממנו. גם מבחינת התחדשות הצמח: בתות-שדה ההתחדשות היא מהשלוחות התת-אדמתיות (=שורש); הפטל, לעומת זאת, מתחדש מצוואר השורש ולפעמים מן הגזע עצמו. גם מן הבחינה הבוטאנית מוגדר הפטל כשיח ואילו תות-השדה – כבן שיח. גובהו של הצמח גם הוא מאפיין יותר את האילן.

4. הסברת מחלוקת רב יצחק ורב יוסף

אם אנו מעיינים במקורות המאחרים של בעלי התוספות, קשה מאוד להבין, מהי המחלוקת בין רב יצחק, הסובר שיש לברך על מיני התותים בפה"ע, לבין רב יוסף הסובר, שיש לברך עליהם בפה"א. נראה, שהן רב יוסף והן רב יצחק מסכימים, שסיווג הצמחים לאילן ולירק תלוי במיקום ההתחדשות. אם הצמח הוא בעל גזע רב-שנתי, לאמור, ההתחדשות היא מהגזע, אזי הצמח נחשב אילן. אם ההתחדשות היא מן השורש – הצמח נחשב ירק. קריטריון זה של מיקום ההתחדשות מובא בתשובות הגאונים, אך כאמור לעיל, הרבה מן הראשונים תיאמו את מאמר הבבלי עם תשובת הגאונים. רב יוסף מסתמך על הגאונים, אך גם רב יצחק, לכאורה, מסכים לכך: בתוס' ר' פרץ ובתוס' הנדפס מנומק הטעם, שיש להחשיב את מיני התותים לאילן, 'שהרי דרך העץ להתקיים ימים רבים וכי נוטל הפרי בשנה זו – הדר אתי פרי בשנה אחרת באותו עץ עצמו', משמע, הצמח הוא בעל גזע רב-שנתי והפירות מתחדשים על אותו גזע. וכן במרדכי: 'שהרי דרך הענף

להתקיים ימים רבים... **ועצו מתקיים משנה לשנה**... רב יוסף מסתמך על הגאונים, ולפי דעתו, נראה שההתחדשות היא מן השורש, כפי שמנמק הרב אליעזר הלוי בס' הראב"ה (שם): 'כי חוזרים וגדלים מן השורש שנתייבש'. המחלוקת אם כן אינה מובנת כלל ועיקר, כי נמצאו רב יוסף ורב יצחק חולקים במציאות!³⁶⁸ אמנם במקורות מוקדמים יותר של בעלי התוספות, אין זכר לקריטריון ההתחדשות של הצמח, אלא מובא מאמר הבבלי כצורתו. כך כתבו ר' יהודה שיריליאון בתוס' ר' יהודה (שם) וכן ר' יצחק בן משה, מחבר ס' 'אור זרוע'. לפי זה ייתכן שהמחלוקת אם לברך 'בפה"ע' או 'בפה"א', מתמקדת בהגדרת אילן וירק. בעלי התוספות הצרפתיים ורב יצחק (ור"ת) בראשם, הסתמכו על הגדרת התלמוד הבבלי בלבד, והבינו אותה כפשוטה. אין בהגדרה זו אזכור של התחדשות הצמח, אלא חידוש הפרי. כלומר, אם יש לצמח פוריות רב-שנתית, נחשב הצמח אילן, גם אם הוא מתחדש מן השורש.³⁶⁹ אין הבדל, א"כ, בין תות-שדה ובין הפטל, ולפי הגדרה זו שניהם נחשבים אילן. רב יוסף והרב אליעזר הלוי הסתמכו על הגדרת הגאונים, אשר מתמקדת בהתחדשות הצמח, וקבעו, שמיני התותים נחשבים ירק ויש לברך ברכת בפה"א. התחדשות תות-השדה היא מן השורש, ולכן מובן יותר שיש לסווג אותו כירק, ברם, גם בפטל – התחדשות הצמח היא גבולית לפעמים מן החלק התת-אדמתי (=שורש), לפעמים מצוואר השורש ולפעמים בחלק העל-אדמתי, הסמוך לקרקע. אין לתמוה, א"כ, שהם פסקו שיש לברך בפה"א. אם סברה זו נכונה, ייתכן שניתן להצביע על תהליך ביחס של בעלי התוספות לגאונים, כמובן, עם ההסתייגות הראויה בעיסוק ממוקד כשלנו. ייתכן שזהו תהליך כרונולוגי, כלומר, בין בעלי התוספות בדורו של ר"ת ותלמידיו לעומת דורות מאוחרים יותר. אפשר גם להבחין בין בעלי תוספות צרפתיים ובין בעלי תוספות אשכנזים.³⁷⁰ בדורו של ר"ת ותלמידיו בעלי התוספות מפגינים עצמאות, סומכים את פסיקותיהם על התלמוד הבבלי בלבד, ומתנתקים מן המחויבות לפסיקת הגאונים.³⁷¹ בדורות מאוחרים יותר יש חזרה וכפיפות לפסיקת הגאונים, ולכן די ב'מצאתי בתשובת הגאונים' כדי להכריע את ההלכה.

³⁶⁸ הרב ישעיהו קרליץ, בספר חזון איש, תשל"ג, עמ' 400, ד"ה ובמרדכי, תמה שנראית המחלוקת כמחלוקת במציאות. אין אפשרות גם לומר שרב יצחק ורב יוסף כלל לא נחלקו, אלא כל אחד מן החכמים דבר על צמח אחר, על סוג אחר של פירות יער. רב יצחק שסובר שיש לברך בורא פרי העץ, עוסק הוא בצמח שמבחינת תכונותיו קרוב הוא להיות אילן, ולכך מתאים צמח הפטל, ואילו רב יוסף הסובר שיש לברך בורא פרי האדמה, מתייחס לתות-שדה. אך דא עקא שבמקורות חכמי צרפת כגון תוס' ר' יהודה שיריליאון, התוס' בברכות, תוספות חכמי אנגליה, מוזכר הצמח פרייזייש וכדו' והכוונה ל- fraise שהוא התרגום לצרפתית של התות.

³⁶⁹ מעין מה שהסביר הרב יואל סירקיס, ב"ח על הטור יו"ד סי' רג, הוצ' מכון ירושלים, עמ' דש ד"ה מעתה; ולעומת זאת, ראה דרישה על הטור, שם, ד"ה ונראה.

³⁷⁰ ראה עוזיאל פוקס, עיונים, עמ' 24 הערה 65, שמביא דבריו של ח' סולוביצקי, המבחין בין הראב"ה שמשקף את תורת אשכנז לבין האור זרוע, תלמידו, המשקף את תורת צרפת.

³⁷¹ לגבי ר"ת ועצמאותו, ראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 68-70; תא-שמע, הספרות, ח"א, עמ' 75; ועל יחסו לגאונים: ר"ת נסמך על דברי הגאונים, אך לא כאשר הם חולקים על התלמוד הבבלי, ראה אורבך, שם עמ' 74-75 (עפ"י ס' הישר עמ' 81); וראה עוד אורבך, שם, עמ' 78 והערה 42; שם עמ' 85. לדעת אורבך, יחס זה של כבוד מחד, ומאידך, התנגדות לכפיפות לתורתם של הגאונים, אינה גישתו של ר"ת בלבד, אלא היא מסורת של חכמי צרפת ואשכנז, ראה אורבך, שם עמ' 739.

בהקשר ליחס בעלי התוספות בתקופת ר"ת ותלמידיו, ראוי לציין את הדיון והבדלי הגישות שבין יי תא-שמע ובין אי גרוסמן. ישראל מ' תא-שמע,³⁷² חקר את קליטת פסקי הרי"ף ע"י חכמי צרפת. השאלה שמעורר תא-שמע היא מדוע פירושו ופסקיו של הרי"ף נקלטו בקושי יחסי בצרפת ואשכנז, ולעומת זאת, פירושו של רבנו חננאל, שמוכרים היו ע"י ר"ת (ס' הישר) כרבו של הרי"ף, נקלטו היטב ע"י בעלי התוספות (מוזכר כשש מאות פעם)? תא-שמע מציע בתחילה להבחין בין ספרות פרשנות כפירושו של ר"ח לבין ספרות פסיקה כספרי הרי"ף, אך הוא שואל, מדוע, א"כ, נתקבל ספר הלכות גדולות בקלות, בחביבות וביראת כבוד. לדעתו, הקשר האיטלקי של ס' הלכות גדולות הוא אשר אפשר את חדירת הספר בצרפת ואשכנז. כס' הערוך כן גם ס' הלכות גדולות, התקבלו שם מפני שספרים אלו היו מפורסמים באיטליה, וצרפת ואשכנז דאז היו קשורים ליהדות איטליה בכמה תחומי תרבות וגם במסורת ההלכתית הארץ-ישראלית המשותפת. גרוסמן³⁷³ מתייחס לשאלותיו ולהשערותיו של תא-שמע וכותב כך:

...ואולם התמונה בכללותה נראית בעיני הפוכה: לא רבנו חננאל ואהדתם של חכמי איטליה

הם שהקנו לספר הלכות גדולות את הילת הזוהר שניתנה לו באשכנז ובצרפת, אלא ההערכה הגדולה לתורתם של גאוני בבל וראייתם סמכות עליונה סמכות עליונה ומקודשת הם שגרמו לכך; הוא הדין גם בחיבורים אחרים של גאוני בבל ובתשובותיהם הרבות שזכו להערכה מרובה...

בתגובה לכך כותב תא-שמע:³⁷⁴

אינני סבור כי נתקיים באשכנז ובצרפת יחס של הערכה מיוחדת כלפי ספרות הגאונים, שהרי חכמיהם השתמשו בה במידה המצומצמת שהגיעה לידיהם, אך לא העדיפו בהכרעותיהם. הם לא היססו לחלוק על הוראותיהם המפורשות... במאמרי הודגש היוצא מן הכלל דווקא, ספר הלכות גדולות...

סיכומם של דברים: יש וויכוח בין תא-שמע ובין גרוסמן על מידת ההערכה את תורתם של חכמי בבל וגאונים ועל מידת השימוש בדבריהם. גרוסמן מעצים את ההערכה לתורתם והשימוש בה, ותא-שמע מקטין מאד ההערכה זו. הזכרנו לעיל, שתא-שמע וגרוסמן כבר נחלקו בנושא דומה לגבי תרומתו של ר' יוסף טוב עלם להחדרת תשובות גאוני בבל בצרפת ואשכנז. גרוסמן טען שאין כר' יוסף טוב עלם שעשה רבות כל כך להחדרת המסורת הבבלית בצרפת, ולעומתו, תא-שמע הקטין מאד את תרומתו של ר' יוסף טוב עלם לכך.

³⁷² תא-שמע, כנסת מחקרים, עמ' 44-51.

³⁷³ אברהם גרוסמן, "מאנדלוסיה לאירופה – יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי ההלכה של הרי"ף והרמב"ם", פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 14-32.

³⁷⁴ יי תא-שמע, שם עמ' 60.

5. דיון בעלי התוספות בצמח הכותנה

דבר נוסף למדנו במאמרו הנ"ל של תא-שמע³⁷⁵ - שפירושי ר' חננאל הוכרו ונתקבלו ע"י חכמי צרפת ואשכנז מתקופת הראב"ן והרשב"ם ואילך, ור"ת אף מתייחס אליו ישירות בס' הישר³⁷⁶: 'מקומות [יש] שהחמיר ר"ח דלא כהלכתה, וגם אין פירוש סברתו מכוון במקומות מועטים, אבל שמועתו עיקר'. לכן נראה, שהגדרתם של הגאונים הייתה מוכרת לבעלי התוספות, ואעפ"כ התעלמו ממנה. זאת ועוד, ישנו דיון נוסף על הגדרות אילן וירק בספרות התוספות, משני, אמנם, בחשיבותו ביחס לדיון על התותים, אך גם שם ניכרת התעלמות מתשובת רב האי גאון (שהזכרנו לעיל בפרק על הגאונים) באותו נושא.

הדיון היה מעשי ואקטואלי במשך כמה מאות שנים, ולכן רש"י בפירושו לתלמוד חרג מדרכו הפרשנית והתייחס לשאלה הלכתית מעשית זו. במשנה, במסכת שבת, פ"ב מ"ג נאמר: 'כל היוצא מן העץ אין מדליקין בו אלא פשתן'. לא מבואר מה הטעם, שאין מדליקין בתוצרת העץ, והדוגמה – פשתן – שיוצאת מן הכלל האמור במשנה אינה עץ. רש"י³⁷⁷ מביא שתי דוגמאות ל'יוצא מן העץ': 'כמו קנבוס וצמר גפן', ובהמשך (שבת, כז ע"ב) הוא מציין שמשתמשים בצמחים אלו לפתילות.³⁷⁸ האיסור של רש"י להשתמש בצמר גפן וקנבוס לפתילה³⁷⁹ גרר אחריו תגובות רבות, שכן שימוש זה היה נהוג ומקובל.³⁸⁰ ואין נראה לר"ת דא"כ יהא אסור להדליק בו ומעשים בכל יום שמדליקין בצמר גפן...', וכן נעשה שימוש בנרות שעוה, כשהפתילה האמצעית עשויה קנבוס.³⁸¹ 'ודחקו לפרש כן להתיר נר שעוה שעושין מפתילה של קנבוס שהשמן פסול והפתילה פסולה'.³⁸² רוב הראשונים, חכמי צרפת ואשכנז, מצדיקים את המנהג המקובל משני טעמים:³⁸³ הטעם האחד אינו קשור לנושא מחקרנו. לטעם זה מאמר המשנה: 'כל היוצא מן העץ – אין מדליקין בו' אינו

³⁷⁵ י' תא-שמע, שם, עמ' 52; וראה עוד אורבך, בעלי התוספות, עמ' 692.

³⁷⁶ ס' הישר, חלק השו"ת, עמ' 89.

³⁷⁷ שבת כז ע"א, ד"ה יוצא.

³⁷⁸ אף שיתכן שהמשנה עוסקת בפסול שמנים, כמבואר בבבלי, שבת, כ ע"ב: 'עד כן פסול פתילות מכאן ואילך פסול שמנים'. יש לציין גם, שמכותנה מפיקים כיום גם שמן; לכותנה יש כ-25% שמן בגרידיו, אך עיקר השימוש בצמח היה לתעשיית הטקסטיל, ראה האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב', עמ' 165. ברש"י לדף כז, היה נראה שהצמר גפן והקנבוס הם צמח אחד בניגוד לאמור בדף כז.

³⁷⁹ משמע מתגובת בעלי התוספות, שרש"י אסר את השימוש בפתילות מצמר גפן ומקנבוס, אך ראה מהרש"א, שבת כז ע"ב ד"ה כל, שמתייחס לדברי התוס': 'פ"י בקונטרס לעיל כגון בקנבוס וצמר גפן...'. לדעתו, הנוסח מדברי רש"י, הממעט צמר גפן וקנבוס, שהיה מצוי בפני התוספות, היה רק בהקשר לטומאת אוהלים בדף כז, ובעלי התוספות הסבו את המיעוט גם לגבי הדלקת פתילה. אך ייתכן שרש"י כלל לא נתכוון לכך.

³⁸⁰ תוס' שבת, כז ע"ב, ד"ה כל.

³⁸¹ רא"ש, שבת, פ"ב ס"א.

³⁸² טענת המתירים הייתה, שהתלמוד התייחס לפסול שמנים ופסול פתילות בנפרד ובנר רגיל שהפתילה שואבת מהשמן, הנמצא בכלי. אך בנר שעוה, הפתילה שואבת בקלות יתירה, שכן היא דבוקה באמצע השעוה; ראה רש"י שם, כ ע"ב ד"ה שעוה; ספר אור זרוע השלם, תשס"א, עמ' קיד; ר' יהודה בן ברזילי אלברצלוני (ספרד, סוף המאה ה-יא), ס' העיתים ס"י יב; שיבולי הלקט, תרמ"ו, שבת ס"י סב; רבינו ירוחם, תולדות אדם וחווה, תשל"ה, נתיב יב ח"ב, דף סו טור ד.

³⁸³ ראה לעיל הערה 340, שגם בהקשר לדיון התותים, הכריעו בעלי התוספות עפ"י המנהג.

מכוון לכל תוצר של צמח המסווג כאילן, אלא לכל תוצר של העץ כחומר גלם.³⁸⁴ הפתילה, הנעשית מצמר גפן, או מקנבוס, אינה מיוצרת מגזע העץ או מענפיו, אלא הסיבים מצויים בפרי צמח הכותנה.³⁸⁵ בקנבוס, לעומת זאת, הסיבים מופקים מהגבעולים לאחר ביצוע הרקבת (retting) הגבעולים במים של בריכות עפר, בנחלים, או בעזרת הטל, ולכן לדעה זו אין מדליקין בקנבוס.³⁸⁶ הטעם המרכזי, שמביאים הראשונים חכמי צרפת ואשכנז, יוצא מנקודת מוצא ש'כל היוצא מן העץ' – משמעותו – תוצר של צמח המסווג כאילן, אינו יכול לשמש לפתילות נר שבת. רבינו תם הוא הראשון בין חכמי צרפת הקובע שצמח הכותנה והקנבוס, אינם מסווגים לאילן, ולכן אינם בכלל איסור ההדלקה.

רבינו ברוך ב"ר יצחק,³⁸⁷ תלמיד ר"י, מביא את הסברו של רבינו תם לסיווג הכותנה והקנבוס לירק:

וא"כ ק' למנהג העולם שעושין פתילות בשבת מצמר גפן הוא קוטון בלעז (לפי פירוש רש"י וכדלעיל). ואוי' רבינו יעקב דקנבוס וצמ' גפן אינן יוצאי' מן העץ דאמרי' פ' כיצד מברכין: כל היכא דאי שקלת לפירא והדר אילנא ומפיק גווזא מברכין ב"פ העץ; ובקנבוס אי שקלת לפירא דהיינו הזרע – לא הדר מפיק עוד לא פירא ולא גווזא בפעם שנייה, ומהאי טעמא לא מיקרי עץ צמר גפן...

האמת, ששאלת היתר ההדלקה בפתילה של צמר גפן אינה שאלה שנתחדשה בצרפת, וכבר בתקופת רב האי גאון שאלה זו הייתה אקטואלית: 'וששאלתם לענין צמר גפן מותר להדליק בו בשב' או אסור'.³⁸⁸ במסקנתו כותב רב האי: 'ויתר על זאת שלא מצינו אדם בשתי הישיבות שנמנע ממנו ואין בו איסור כל עיקר' – משמע היה זה מנהג מקובל.

תשובה זו של רב האי הייתה ידועה ומוכרת בצרפת ובאשכנז כבר בתקופתו של ר"ת, שכן היא מוזכרת בפירוש ר"ח למסכת ברכות, בספר האורה³⁸⁹ שהוא מספרי דבי רש"י,³⁹⁰ ולאחר תקופתו של ר"ת – בראב"ה³⁹¹ וכן ב'אור זרוע'.³⁹² השאלה היא, מדוע חכמי צרפת ואשכנז שדנים בהיתר

³⁸⁴ ספר יראים, תרנ"ט, סי' רעד; וטענתו שאילו היוצא מן האילן אין מדליקין בו, לא היה צורך לשנות במשנה פתילות שמיצרות מן העץ כגון לכש ופתילת האידן; ר' יצחק בן אשר הלוי (ריב"א) מובא בספר אור זרוע השלם, שם, עמ' קטו; וראה אורבך, בעלי התוספות, עמ' 169; ספר המנהיג, תשי"א, עמ' 163 אות קמג.

³⁸⁵ ראה האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב', עמ' 165.

³⁸⁶ ר' אליעזר ממץ ס' יריאים שם, וכן רמב"ן וריטב"א והחידושים המיוחסים לר"ן (בשם הרא"ה) שבת, כז ע"ב.

³⁸⁷ ס' התרומה, סי' רכז.

³⁸⁸ שערי תשובה סי' רמ; ובאריכות: הורו"ץ, תורתן של ראשונים, פרנקפורט תרמ"ב, עמ' 56. על השימוש בצמר גפן בזמן הגאונים רואים גם מתשובת רב שרירא גאון בעניין הדלקת אש בעזרת צמר גפן, תשובות גאוני מזרח ומערב, מהד' מילר, סי' קמה.

³⁸⁹ ספר האורה חלק א' [מה] הלכות פירות ומיני מזונות, [מהד' בובר] לבוב, תרס"ה.

³⁹⁰ על ספר האורה, ראה טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, עמ' 14 ואילך, לפי הנראה נכתב על ידי תלמידו של רש"י, ר' שמעיה, והוא אוסף הפסקים של רש"י לאור פרשנותו בש"ס (שם עמ' 15).

³⁹¹ ספר ראב"ה, סי' קיד, תשכ"ד, עמ' 95.

³⁹² ס' אור זרוע, הלי' סעודה סי' קעב.

הצמר גפן והקנבוס לנרות שבת, אינם מסתמכים על תשובת רב האי שדן בעניין זה גופא.³⁹³ אמנם, היה מקום לומר, שתשובה זו הייתה ידועה רק בחלקה, לאמור, רק הגדרת אילן וירק של הגאונים הייתה מפורסמת ולא השאלה בדין הצמר גפן. אך אם אנו מעיינים בתשובת הגאון ומשווים אותה עם מקורות של בעלי התוספות, כגון 'ס' התרומה' (שם) לר' ברוך ב"ר יצחק, נמצא שיש כמה נקודות משותפות.

שיטתם של ר' אליעזר ממץ וריב"א, שצמר גפן אינו יוצא מן העץ, אלא מן הפרי, מתאימה לשאלה שנשאל רב האי: 'שאלה זו מרב האי גאון ז"ל. צמר גפן מותר להדליק בו בשבת, או אסור ויוצא מן הפרי או מן העץ'. אמנם, רב האי אינו נוקט בדרך זו, אך עקבות דרכם כבר טמונה בשאלה. בתחילת התשובה מסביר רב האי, שהמשנה נזקקה להזכיר את הפשתן כיוצא מכלל עץ, כי במקרא נקרא הפשתן – 'עץ'. נימוק זה מוזכר ע"י רבים מחכמי צרפת.³⁹⁴ רב האי קובע, שהצמר גפן אינו מוגדר כאילן לאור ההגדרה שקבעו הגאונים: 'והרי נשאו ונתנו זקנינו בדבר זה...', ואף ר"ת והבאים אחריו מתירים את הצמר גפן מהסיבה שאין הצמר גפן מוגדר כאילן. רב האי מסכם את תשובתו, וקובע שזהו מנהג שתי הישיבות. חכמי צרפת ואשכנז הורו היתר בנושא זה מכוח המנהג שהיה מקובל כאמור לעיל. כאמור, ישנן נקודות רבות שוות או מקבילות בין תשובה זו של רב האי ובין מקורות חכמי צרפת, הדנים בעניין הכותנה. לכן יש להניח שתשובת רב האי הייתה מוכרת להם, ואם לא תשובת רב האי ממש, לפחות מסורת הלכתית כללית לגבי דין הצמר גפן.³⁹⁵ ההבדל בין תשובת רב האי ובין תשובת ר"ת מתבטא בנימוק להגדרת הצמר גפן כירק. בעוד שרב האי מזכיר באריכות את הגדרת הגאונים, שהייתה מקובלת מדורי דורות, ר"ת וחכמי צרפת מזכירים את ההגדרה של התלמוד הבבלי. ייתכן שבכך טמונה הסיבה להתעלמות מתשובת רב האי ע"י ר"ת וחכמי צרפת. נכון הוא שהסברנו, שהמקור להגדרתם של הגאונים הוא הן בתוספתא והן בתלמוד הבבלי, אך הגדרת התלמוד הבבלי מוזכרת לאחר שעברה תהליך פרשני והרמוניזציה עם הגדרות התוספתא והתלמוד הירושלמי. ר"ת וחכמי צרפת שלא הרגישו משועבדים ולא נשמעו אוטומטית לאוטוריטה הגאונית, כפי שסובר תא-שמע, רצו להדגיש את הגדרת התלמוד הבבלי, והסבירו אותה כפשוטה.³⁹⁶

6. צמח הכותנה

אין פלא ששאלת הצמר גפן נידונה החל מתקופת הגאונים וברבות מן התשובות של חכמי צרפת ואשכנז, כי השימוש בכותנה היה נפוץ בכל העולם. קיימות עדויות ראשונות על כך מהודו מ-1500 שנים לפנה"ס,³⁹⁷ וישנן גם עדויות על מסחר של סוחרים ערביים המשווקים כותנה במצרים בשנת

³⁹³ תשובת רב האי מוזכרת רק ע"י רבינו אשר בן יחיאל, מאחרוני בעלי התוספות האשכנזים, ולאחר מכן ע"י תלמידיו, אך לא ע"י חכמי צרפת ואשכנז הקדומים יותר כר"ת ורי"י.

³⁹⁴ מחזור ויטרי סי' קנז, שם, סדר הלכות שבת סי' יט; ס' התרומה, שפ; תוספות שבת, שם; ספר אור זרוע, שם.

³⁹⁵ אמנם בכמה מן המקורות כתוב: 'לפי שמצא בתשובת הגאונים', וכדו', אך אין זה מצביע על העובדה, שתשובת רב האי לא הייתה מוכרת, אלא שהשימוש בתשובותיו היה נדיר יחסית בלתי שגרתי ושיש בו חידוש; ראה עוזיאל פוקס, עיונים, עמ' 101, על השימוש במילה 'ומצאתי' שבס' אור זרוע.

³⁹⁶ אמנם ראוי לציין, שר"ת הזכיר את הגדרת התוספתא, בספר הישר, חלק החידושים, תשמ"ה, עמ' 309, אך שם הנושא שדן בו ר"ת, הוא הלכות כלאים, ולכן אך טבעי, שיזכיר את הגדרת התוספתא, שעוסקת בהלכות כלאים.

³⁹⁷ דניאל רימון, גידול כותנה עיון ומעשה, תל אביב תשמ"ד, עמ' 3-6.

63. תיאופרסטוס מתאר את הצמח: 'עצים' הגדלים בשטח מישורי בקווים ישרים ומהם מייצרים היהודים את בגדיהם', וכן פיליניוס מזכיר את צמח הכותנה. רימון מציין ש'בארצות הים התיכון, מסוריה ועד ערב הסעודית, גידלו בתקופות קדומות את המין - 'G. Herbaceum', וגידול הכותנה היה נפוץ מאוד בארצות אלו. לאירופה חדר בד הכותנה בימי הביניים, ובתקופת הרנסאנס גבר השימוש בבדים אלו, עד שוונציה, שחלשה על הים התיכון בגין הנמל המפותח שלה, הפכה להיות מרכז עולמי לסחר בכותנה.

צמח הכותנה הוא דוגמה של צמח שבעזרתו אפשר להבין את הקושי במחקר, העוסק בזיהוי צמחים. ישנם מינים וזנים רבים לסוג צמח הכותנה הנקרא – *Gossypium*, והתכונות הרלוונטיות לסיווגם לאילן או לירק משתנות בין המינים והזנים. עובדה זאת גם מחזקת את הדעה, שבהחלט ייתכן, שחכמים שהיו במקומות שונים ובזמנים שונים, ולדעתנו, ייתכנו הדברים גם אם היו באותו מקום ובזמן שווה, כותבים הלכה בהתייחסותם לצמח מסוים ומנמקים את תשובותיהם, אך לאמיתו של דבר, כל אחד מתייחס לצמח אחר.

בעולם הקדום התייחסו לכותנה כאל עץ. רימון³⁹⁸ סוקר ומביא סופרים קדומים רבים המזכירים את הכותנה כעץ. הוא מזכיר, למשל, את הרודוטוס (425-484 לפנה"ס) הכותב, שבהודו גדלים עצים נושאי צמר. הוא מזכיר את תיאופרסטוס ופיליניוס כאמור לעיל. הסופר הערבי אבן חניפה (מצוטט ע"י Serapion, 850 לספ') מתאר את גידול הכותנה על עצים שמתקיימים כ-20 שנה, והיבול המקסימאלי מתקבל בשנה התשיעית. תיאור דומה מתקבל גם מתיירים שמבקרים בהודו עד המאות 16-17.

במשך השנים פותחו זני כותנה תרבותיים חדשים, ורבות מן התכונות של הצמח הקדום השתנו. התפתחות הזנים הביאה התייעלות הן מבחינת האיכות והן מבחינת הכמות ומבחינת התכונות הרלוונטיות לסיווג הצמח: 'צורתם העצית' ותקופת ההנבה המתמשכת לאורך זמן רב התחלפה **בצורה שיחית** מרוסנת, המניבה הלקטים בפרק זמן קצר יחסית.³⁹⁹

הסוג 'כותנה' - '*Gossypium* Linn' שייך למשפחת החלמיתיים - '*Malvacea*'. בסוג זה יש צמחים שצורתם שיח נמוך עד גבוה, או עץ קטן. כל מיני הבר של הכותנה הם שיחים, או עצים קטנים רב-שנתיים, וגובהם נע בין מטר אחד ועד שנים-עשר מטרים. מבין 32-37 מיני הכותנה רק חמישה – הם מינים תרבותיים. ביניהם ישנם שני מינים מהעולם הישן: '*G. Herbaceum*', '*G. Arboreum*', והאחרים מהעולם המודרני, אך כאמור רוב הזנים של העולם הישן הם '*G. Herbaceum*'. ההבדל בין המינים העתיקים לבין אלו החדשים מתבטא בהבדלים גנטיים: למינים מהעולם העתיק – 13 כרוסומים ובעולם המודרני – 26.⁴⁰⁰

יצחק ארנון מתאר ומסביר את ההבדלים בין צמחי הבר הקדומים ובין הצמחים התרבותיים המאוחרים והמודרניים.⁴⁰¹ מיני הבר של הכותנה הם צמחים שיחיים רב-שנתיים, שגדלים באקלים חם, ואינם עמידים לקור.⁴⁰² צמחי הבר רגישים לאורך היום, ולכן זנים אלו לא יכלו

³⁹⁸ רימון, שם, עמ' 4-5.

³⁹⁹ רימון, שם, עמ' 8.

⁴⁰⁰ רימון, שם, עמ' 20.

⁴⁰¹ יצחק ארנון, גידול כותנה, תל-אביב: ספרית השדה, תשכ"ו.

⁴⁰² ארנון, שם, עמ' 11.

להסתגל לאזורים בעלי אקלים שונה, אשר אורך היום בהם משתנה בעונות השונות של השנה. לפי הנראה, המינים התרבותיים הם פרי התפתחות (הכלאות וכדו') ממין הבר – 'G. Herbaceum'. 'Var. Africanum', ומהם נוצרו שני מינים תרבותיים בתחילה, 'G. herbaceum', ולאחר מכן 'G. Arboreum'. עדיין מגדלים זנים אלו בכמה ארצות חמות כגון: הודו, בורמה, אירן ועוד, אך המגמה של העולם המודרני הייתה לעבור לזנים חד-שנתיים שאינם רגישים לאורך היום.⁴⁰³ זנים אלו גם נקלטו בכל העולם.⁴⁰⁴

ארנון כותב לגבי השפעת האקלים על אפשרויות הגידול וההישרדות של צמח הכותנה:⁴⁰⁵
 הכותנה היא מטבעה צמח טרופי רב-שנתי. מיני הכותנה המקוריים מתפתחים אך ורק בתנאי גידול, המאפשרים לה קיום רב-שנתי. תנאים אלה מצויים באזור המשתרע מקו הרוחב הצפוני 30° עד קו הרוחב הדרומי 30°. על ידי טיפוח של זנים חד-שנתיים בכירים – התאפשרה הרחבת תחום הגידול של הכותנה התרבותית, והוא משתרע בעולם הישן – בין קו הרוחב הצפוני 47° (באוקריאנה) לבין קו הרוחב הדרומי 30° (באפריקה ואוסטרליה)...

מהסקירה הנ"ל מתברר, שחלו במשך הדורות שינויים גדולים מאד בצמחי הכותנה המקובלים. שינויי זנים גוררים גם שינויים בתכונות הרלוונטיות להגדרת אילן וירק, וכאמור, אין אנו משוכנעים שכל החכמים שדנו על צמח הכותנה, התייחסו לאותו צמח בעלי תכונות שוות. בבל, מקום מושבם של הגאונים ממוקמת בין קו רוחב 29-37 צפון. החלק הדרומי של בבל מסוגל מבחינת האקלים שלה לגדל גם זנים רב-שנתיים. צרפת ואשכנז ממוקמות בין קו רוחב 45-55 צפון. רק החלק הדרומי של צרפת נמצא בתחום אפשרות הגידול של הזנים החד-שנתיים החדשים.

יב. ספרד ופרובנס

1. ר' משה בן מימון

ר' משה בן מימון (ספרד, 1135-1204) מביא רק את הגדרות אילן וירק שבתוספתא לגבי הלכות כלאים, ומתעלם מהגדרת הבבלי לגבי הלכות ברכות. התעלמות זו מצד ר' משה בן מימון אומרת דרשני, וישנם שני כיוונים לפתרון התעלומה. ייתכן שכמו רבנו חננאל, ראה ר' משה בן מימון סינתזה גמורה בין ההגדרות השונות שהזכרנו, ולכן הוא הסתפק בהגדרת התוספתא. ייתכן גם להצביע על כיוון הפוך. ר' משה בן מימון כותב בהקדמתו לס' 'משנה תורה', שבתחילה נטה בפסקיו אחרי דעת הגאונים, ובהמשך חייו סיגל לעצמו פסיקה עצמאית יותר. ייתכן, שזאת הסיבה, שבגללה ביכר הרמב"ם את הגדרת התוספתא השנויה בלשון 'זה הכללי' על פני מאמר התלמוד הבבלי, שלא ברור כלל, שהתכוון להגדיר הגדרה.⁴⁰⁶ כמו כן, הרמב"ם אינו מתייחס לסוגי הפירות בהם דנו כבר הגאונים, כי בספרו 'משנה תורה' הוא אינו כותב את ההלכה של מציאות

⁴⁰³ ארנון, שם, עמ' 67-68.

⁴⁰⁴ ארנון, שם, עמ' 16.

⁴⁰⁵ ארנון, שם, עמ' 61-62.

⁴⁰⁶ ראה לעיל עמ' 43 והערה 169, בפרשנות התלמוד הבבלי.

זמנו דווקא, אלא הוא מסכם ופוסק את ההלכה לפי המקורות התנאיים והתלמודיים.⁴⁰⁷ עם זאת, ראוי לציין שני מקורות בהם נידון החציל. הרב מסעוד חי רקח מביא בתחילת ספרו 'מעשה רקח',⁴⁰⁸ דברים מר' אברהם בן הרמב"ם שמצא בכ"י: 'חידושים מרבינו הגדול הרמב"ם זלה"ה שחבר החסיד הרב אברהם בנו זלה"ה'. שם בדף א' ע"ב כתוב בזה"ל: 'ע"ש שהבדנג"ן מברך עליו בפה"א ע"כ'.

המקור השני מתוך דברי הרמב"ם עצמו, שמזכיר מיני פירות בעייתיים, נמצא בתוך כתביו הרפואיים של הרמב"ם. הוא סוקר רשימה של פירות שונים וסגולותיהם הרפואיות, או להפך – הנזקים שהם מביאים על האדם. הוא מזכיר את האדינג'אן כפרי המזיק לבריאות:⁴⁰⁹ 'אלה כולם מזונם רע למי שירצה הנהגת בריאותו'. אברהם אופיר שמש⁴¹⁰ רוצה להוכיח מכאן שהרמב"ם וודאי איננו נוקט כדעת ר' אשתור הפרחי, מחבר ספר 'כפתור ופרח' (יובא להלן), שאוסר לגמרי את החציל באכילה, שכן מחד יש לסווגו כעץ, ומאידך אין הוא מתקיים שנים מספיקות להתירו מאיסור ערלה. אמנם, נראה שאי אפשר להוכיח שום דבר מכתביו הרפואיים של הרמב"ם, כי קהל היעד של ספרות זו לא היה יהודי דווקא. הספר הנהגת בריאות נועד למלך אפצ'ל, בנו של המלך צלח-אלדין, שביקש ממנו עצות בריאותיות. בספר 'פרקי משה' מסכם הרמב"ם את הספרות הרפואית שהייתה קיימת לפני זמנו, וסיכומים אלו שימשו כבסיס להרצאותיו הרפואיות. ברור אם כן, שהעובדה שהוא מזכיר הן את החציל והן את הבננה, אינה אינדיקציה להתייחסותו ההלכתית לפירות אלו.

2. ר' אשר בן יחיאל

תא-שמע משבץ את ר' אשר בן יחיאל בין חכמי ספרד, ולכן הוא פותח את סקירתו בזו הלשון:

ר' אשר בן יחיאל (1250-1328) נולד באשכנז ושם חי ופעל רוב שנותיו, אולם מרבית

ידיעותינו אודותיו הם מעשרים ושלוש שנות חייו האחרונות בספרד.⁴¹¹

אמנם, אין אנו עוסקים במחקרנו בסקירה היסטורית, ולכן מתאים היה יותר לשבץ את שיטתו של ר' אשר עם חכמי אשכנז, אך לאחר בירור שיטתו לגבי הגדרת אילן וירק, נראה לנו, שיש עקבות לשיטתו דווקא בספרד ופרובנס. כמו כן, ר' אשר בן יחיאל חי בין השנים 1250-1327, וישנם חכמים נוספים מספרד ופרובנס, אשר קדמו לו, ואעפ"כ ברצוננו לפתוח בדבריו דווקא, שכן הם ממוקדים ושונים משיטת חכמי צרפת ואשכנז.

ר' אשר כותב כך בהלכותיו, ברכות פ"ו ס"י כג:

⁴⁰⁷ ראה אגרות הרמב"ם מהד' שילת, ירושלים תשמ"ה, עמ' תמג-תמד; וראה עוד המקורות שמביא חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ח"א, עמ' 231-235, ביחס לשיטתו של הרמב"ם.

⁴⁰⁸ הרב מסעוד חי רקח, מעשה רקח, ויניציה תקב.

⁴⁰⁹ משה בן מימון, כתבים רפואיים, מהד' מונטנר, כרך א' (הנהגת בריאות), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ז, עמ' 40; ראה עוד שם כרך ב' (פרקי משה ברפואה), תשכ"א, עמ' 240, 259; ולגבי הבננה: שם עמ' 242, 256.

⁴¹⁰ שמש, ברכות הנהגים, עמ' 241.

⁴¹¹ על השפעת ספרד על שיטת הרא"ש, ראה ישראל מ' תא-שמע, "רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד", פעמים 46-7 (תשנ"א), עמ' 75-91.

על פירות האילן... ובגמרא קאמר כל דבר שעושה פירות משנה לשנה נקרא עץ אבל כל דבר שצריך לזרעו בכל שנה נקרא פרי הארץ. ועוד אומר סי' אחר בתוספתא כל שמוציא עליו מעיקרו עשב הוא ומברך עליו 'בורא פרי האדמה' וכל שמוציא עליו מענפיו אילן הוא ומברכין עליו 'בורא פרי העץ'...

ישנן שתי נקודות שצריכות בירור בדבריו:

- א. הרא"ש מתאר את העץ כצמח רב-שנתי, שנותן פירות מידי שנה, ולעומתו הירק הוא צמח חד-שנתי, ובלשונו: 'שצריך לזרעו בכל שנה'. האם מתכוון הרא"ש לסווג כירק רק את הצמחים משירי-הנצר, שצריך לזרוע אותם מידי שנה, וכל הצמחים האחרים אשר מתחדשים מהשורש, מצוואר-השורש וכמובן, מהגזע יסווגו לאילן?
- ב. הרא"ש נוקט בלשונו 'ועוד אומר סימן אחר', האם בכך רומז שהגדרת התוספתא שונה מן ההגדרה של התלמוד הבבלי?

כאמור, הרא"ש מבחין בין צמח רב-שנתי, הנותן יכול מידי שנה, ובין צמח חד-שנתי. השאלה היא, האם כשמתאר הרא"ש את הירק וכותב, שזהו צמח 'שצריך לזרעו בכל שנה', הוא מדייק בדבריו, או שמא, הוא רק רוצה לתאר את האנטיתזה לצמח רב-שנתי. מדברי הרא"ש בתוספותיו,⁴¹² אי אפשר להוכיח שהוא אינו מחדש שיטה בהגדרת אילן וירק, אף ששם הוא נוקט לשון הקרובה לתוס' הנדפס במסכת ברכות. הסיבה לכך נעוצה באופי כתיבת התוספות ע"י הרא"ש. אורבך⁴¹³ כותב שהרא"ש בתוספותיו לא הביא את דעתו העצמית, אלא העתיק בצורה מדויקת את תוספותיהם ופירושיהם של ר"י הזקן, הר"ש משאנץ ושאר בעלי התוס' הקדמונים. חשבנו שאם נמצא עקבות לשיטה זו בראשונים, יסתבר שיש כאן שיטה חדשה, אשר מרחיבה את הגדרת האילן ומצמצמת את הגדרת הירק. אך אולי נראה שקשה להוכיח דבר בצורה זו, שכן כל מי שסגן את הגדרת אילן וירק של התלמוד הבבלי כמו הרא"ש, היה תלמיד או תלמיד תלמידו של הרא"ש: ר' יעקב בן הרא"ש,⁴¹⁴ ר' ירוחם⁴¹⁵ ור' דוד אבודרהם.⁴¹⁶ כך מתברר מתולדות חייהם כדלהלן. ר' יעקב בן הרא"ש מחבר סי' 'הטור', נולד בגרמניה בשנת 1269, ברח עם אביו לספרד בשנת 1303, ונפטר בטולידו בשנת 1343.⁴¹⁷

רבינו ירוחם נולד בפרובנס בסוף המאה הי"ג, אף הוא עבר לספרד בעקבות גירוש צרפת [ה"א ס"ו, 1306], ולמד אצל הרא"ש ואצל ר' אברהם בן אסמעאל (תלמיד הרשב"א).⁴¹⁸

⁴¹² תוספות הרא"ש, מסכת ברכות שם ד"ה איתיה, תשל"ח.

⁴¹³ אורבך, בעלי התוספות, שם עמ' 586-587; אך תא-שמע שם עמ' 87-88, כתב שיש בתוס' הרא"ש תוספות והשלמות של מחברים מן האסכולה הספרדית מלבד תוספותיהם של ר"י הזקן והר"ש משאנץ; וראה גם י' הלוי פאור (פאעור), "תוס' הרא"ש לפרק המדיר", סיני, נז (תשכ"ה), עמ' יח-מב.

⁴¹⁴ ארבע טורים, או"ח סי' רג, הוצ' מכון ירושלים, עמ' דש.

⁴¹⁵ רבנו ירוחם, תולדות אדם וחווה, נתיב טז חלק ג (דף קמד טור א), ונציה ש"יג.

⁴¹⁶ ספר אבודרהם, שער רביעי, תשי"ט.

⁴¹⁷ ראה פריימן, הרא"ש, עמ' קכא-קכה.

⁴¹⁸ ראה פריימן, הרא"ש, עמ' עמ' סד, והערה 80; וראה עוד תא-שמע, הספרות הפרשנית, עמ' 78.

ר' דוד ב"ר יוסף אבודרהם חי בספרד במאה הי"ד. לפי הנראה, היה תלמידו של ר' יעקב בעל הטורים.⁴¹⁹

כאמור, כל מי שהתבטא בסגנון הרא"ש יצא מבית מדרשו, ולכן נראה שאין להוכיח מכך דבר, כי ייתכן שהם העתיקו את דברי רבותיהם, והספק שהזכרנו לעיל לגבי דברי הרא"ש קיים באותה מידה גם לגבי תלמידיו. אף עפ"י כן, ייתכן שלרא"ש שיטה עצמאית ומחודשת, שכן מצאנו קווים מקבילים לשיטתו אצל מחברים אחרים בנקודה השנייה שהזכרנו לעיל. יש ראשונים נוספים, מלבד הרא"ש, שמזכירים כל אחת משתי ההגדרות: זו של התוספתא וזו של הבבלי כהגדרה עצמאית. הם מביאים את הגדרת הגאונים ו/או את הגדרת התוספתא, ובהביאם את הגדרת הבבלי, הם משתמשים כמו הרא"ש בביטוי: 'סימן אחר'. מלבד החכמים המשתייכים לבית מדרשו של הרא"ש, שהזכרנו לעיל, ר' ירוחם ור' דוד אבודרהם, כותבים כך גם: ר' אהרון מלוניל, לפי הנראה, מחבר הספרים 'כלבו',⁴²⁰ ו'ארחות חיים',⁴²¹ רבנו דוד ב"ר לוי מנרבונה⁴²² בס' 'המכתם'; ר' יעקב חזן מלונדרץ⁴²³ בס' 'עץ חיים'. בס' 'האורה', שם, כותב אמנם 'כללא אחרינא', אך הוא אינו מביא את הגדרת הבבלי, אלא את הגדרת הגאונים ובתור כלל אחר – את הכלל של התוספתא.

המכנה המשותף בין המחברים שמתייחסים להגדרת התוספתא באופן עצמאי ומנותק מהגדרת הבבלי, הוא בשני פרמטרים: האחד – מבחינת התקופה, קרי מאמצע המאה השלוש עשרה; השני – מבחינת המקום, ספרד או פרובנס. להלן נתונים ביוגרפים על ר' אהרון מלוניל ועל ר' דוד בן לוי מנרבונה.

ר' אהרן ב"ר יעקב הכהן מלוניל שבפרובנס, ובשנת ס"ו [1306] גורש מצרפת עם כל יהודיה, והתיישב באי מיוקקה שליד ספרד.⁴²⁴

ר' דוד בן לוי מנרבונה, מחבר 'ספר המכתם', פרובנס סוף המאה ה-13.⁴²⁵ נראה שיוצא מכלל אלו הוא ר' יעקב חזן מלונדרץ, מחבר ספר 'עץ חיים', שאמנם מתאים למחברים האחרים מבחינת התקופה, אך מקום מגוריו הוא לונדון, אנגליה, ומקורותיו הם רמב"ם, סמ"ג, מהר"ם מרוטנבורג, ס' המרדכי וקצת חכמי אנגליה.⁴²⁶

3. חכמי ספרד ופרובנס המאוחרים

הזכרנו שלוש הגדרות על ידן אנו מסווגים את הצמחים לאילן ולירק: זו של התוספתא, זו של התלמוד הירושלמי וזו של התלמוד הבבלי. הנושא הנידון בהגדרת התוספתא והתלמוד הירושלמי

⁴¹⁹ ראה פריימן, הרא"ש, עמ' קכז.

⁴²⁰ ר' אהרון מלוניל, ספר כלבו, סימן כד, ד"ה כללא דמילתא, ירושלים תשנ"ז.

⁴²¹ ר' אהרון מלוניל, ארחות חיים, הלכות ברכות ס"ק כו, פרינצי תק"י.

⁴²² ס' המכתם, תשכ"ז, עמ' סז.

⁴²³ ספר עץ חיים, תשכ"ב, עמ' קעה.

⁴²⁴ מרגליות, אנציקלופדיה, עמ' 113-116.

⁴²⁵ תא-שמע, הספרות, ח"ב, עמ' 156-157; מחבר ס' המכתם מביא שיטות חכמי פרובנס כהראב"ד בעל ההשגות, ר' זרחיה בעל המאור, ור' משולם בעל ס' ההשלמה.

⁴²⁶ אורבך, בעלי התוספות, שם, עמ' 518-520.

הוא הלכות כלאים, וזו של התלמוד הבבלי מתייחסת להלכות ברכות. המגמה של פרשנות הגאונים והראשונים הקדומים יותר, לכלול תחת קורת גג אחת את הנושאים השונים, וכן לאחד את ההגדרות השונות ע"י פרשנות שעושה ביניהן סינתזה. זה כאמור, בא לידי ביטוי מובהק בפרשנותו של רבנו חננאל, שמפרש את מאמר התלמוד הבבלי בעזרת הגדרת הגאונים והתוספתא, ואף מסב את הגדרת התוספתא מהלכות כלאים להלכות ברכות. בניגוד למגמה זו הרב אשר בן יחיאל מבחין ומחלק בין ההגדרות. בכיוון מחשבה דומה, אך מפורט יותר וממוקד יותר, הולכים ר' אהרון הלוי⁴²⁷ ור' יום טוב אשבילי, שפעלו עם ר' אשר באותה תקופה ובאותו מקום. הם מבחינים גם בין ההגדרות וגם בין הנושאים. וכן כותב ר' יום טוב אשבילי: ⁴²⁸

ודווקא לעניין פריי אי איכא לאחשובי פרי העץ או לא – הוי האי כללא, אבל לעניין כלאים

אי איכא לאחשוביה ירק או אילן – דינא אחרינא אית להו.

לדעתו, ברכת הפירות תלויה בפוריות הצמח, ויש להבחין בין צמחים חד-פוריים (planta monocarpiens) ובין צמחים רב-פוריים (planta polycarpiens)⁴²⁹. לעניין כלאים, אין חשיבות לפירות, אלא יש לבחון את אופי הצמח, ולכך מתאימה הגדרת התוספתא. בשיטה להר"א [אלשבילי]⁴³⁰ אנו מוצאים בדיוק את אותו ניסוח כמו בחידושי הריטב"א. לא ברור אם היה הרב אברהם אביו, או בנו של ר' יו"ט אלשבילי, או שמא אינו קשור בקשר משפחתי לריטב"א, ומכל מקום, ברור שהיה תלמיד הרשב"א, ומבחינתו מעניין שהיה גם תלמיד הרא"ש⁴³¹. לדעת חכמים אלו אין עוד האחדה של המקורות והגדרה אחת לכל הנושאים, אך אין גם מחלוקת בין המקורות השונים, וזאת משום שקיימת הגדרה שונה לכל נושא – הגדרה אחת להלכות כלאים והגדרה שונה להלכות ברכות.

את אותה מגמה מוצאים אנו גם לגבי סיווג צמחי הבשמים והריח. רב חננאל קובע בתלמוד הבבלי, ברכות, מג ע"ב, שיש לברך 'בורא עצי בשמים' על 'הני חלפי דימא'⁴³², שהוא צמח הדומה לגבעולי פשתן. מר זוטרא אומר שקביעה זו נלמדת מן הפסוק בספר יהושע ב, ו: 'והיא העלתם הגהה ותטמנם בפשתי העץ', לאמור, כמו שהפשתן נקרא עץ – כך גם 'הני חלפי דימא'. ר' אברהם בן יצחק אב בית דין (פרובנס, לונל ונרבונה, 1085-1159)⁴³³, מביא בספר 'האשכול'⁴³⁴, תשובת רב האי גאון אשר מעביר מסורת של רב אחא משבחה, שהעובדה שצמח הפשתן הוא בעל גבעול רך ולא גזע קשיח אינה רלוונטית להגדרת אילן וירק.⁴³⁵ הקובע לסיווג צמחים לאילן ולירק הוא הגדרות (הגדרת) התוספתא והגאונים שהזכרנו לעיל:

⁴²⁷ חידושי הרא"ה למס' ברכות מ ע"א, תש"ס, עמ' שח, בתירוצו הראשון.

⁴²⁸ חידושי הריטב"א לברכות, מ ע"א, ד"ה אמר רב נחמן; וראה הלכות ברכות לריטב"א, תשד"מ, עמ' י אות ט.

⁴²⁹ כשיטת דה קנדול, ראה כסלו, הגדרות, עמ' 393.

⁴³⁰ הרב אברהם אלשבילי, שיטה להר"א אלשבילי, תשכ"ז, עמ' תי.

⁴³¹ ראה תא-שמע, ספרות, ח"ב, עמ' 75-77.

⁴³² ראה ר' נתן בן יחיאל, ספר הערוך ערך 'חלף', הכותב שהלע"ז של 'חילפי דימא' הוא 'רוזמרינ"ו'.

⁴³³ תא-שמע, ספרות, ח"א, עמ' 193.

⁴³⁴ ס' האשכול, תרצ"ה, דף מד-מה.

⁴³⁵ ראה גם ספר הערוך שם, ובחידושי הרשב"א למסכת ברכות מג ע"א.

...ואע"ג דאית בהו מאי דרכיך, אמרי לא איכפת לך, מוציא עלין מעצו הוא כדפרשין לעיל,
דהא חלפי דימא הכי אינון, והיינו דקאמר מר זוטרא מאי קראה ותטמנם בפשתי העץ, והא
פשתן דרכיך, ואיקרי עץ...

לעומת זאת חתנו, הרב אברהם בר דוד מפוסקיי (Posquieres שבפרובנס, 1120-1197/8),⁴³⁶
מציין את התכונה של קושי הגזע כקובעת לברכת עצי בשמים.⁴³⁷
בשיטה זו הולכים גם כמה מחכמי ספרד המאוחרים: ר' אהרון הלוי והרב יום טוב אלשבילי, אשר
למדו מאותו מקור בתלמוד ומהבאת הפסוק 'ותטמנם בפשתי העץ' ההפך מן הגאונים:⁴³⁸
...אם הוא דבר שמתקשה כעץ כגון מין חבצלת וכיוצא בהן מברך עליהם בורא עצי בשמים
כשם שמברך על ההדס וכיוצא בו, שלשון עצי בשמים אינו מלשון אילן, שכל דבר שהוא
קשה קרוי עץ אע"פ שאינו אילן כמו שאמר הכתוב (יהושע ב') ותטמנם בפשתי העץ, אבל כל
שעצו רך לעולם כגון מיני עשב מברך עליהם בורא עשבי בשמים.

הריטב"א הבחין בין הנושאים עפ"י דיוק לשוני: עץ אינו אילן. לדעתו, המונח 'עץ' מתחשב בחומר
העצי ובקשיותו של חומר זה. לעומת זאת המונח 'אילן' מתייחס רק להגדרה הבוטאנית ולסיווג
שבין הצמחים.⁴³⁹

סיכומם של דברים, רבינו אשר בן יחיאל ובית מדרשו וכן ר' יום טוב אלשבילי ובית מדרשו
מבחינים בין הגדרת התוספתא ובין הגדרת התלמוד הבבלי, וחוזרים לפרשנות המקורית שלהם
בלא עשיית סינתזה פרשנית כפי שעשו הגאונים והפרשנים הבאים אחריהם. לדעת ר' אשר ור' יום
טוב אלשבילי התוספתא מבחינה בין האילן והירק עפ"י צורת הצמח,⁴⁴⁰ וכפי שפרשנו את
התוספתא לעיל בפרק א', ואילו התלמוד הבבלי מבחין בין צמחים חד-פוריים ובין צמחים רב-

⁴³⁶ תא-שמע, ספרות, ח"ב, עמ' 201.

⁴³⁷ דעתו של הראב"ד מובאת בס' המאורות מס' ברכות, לר' מאיר בן שמעון המעילי מנרבונה, תשכ"ד, עמ' קל; ס'
המכתם מס' ברכות, לר' דוד בן לוי מנרבונה, תשכ"ז, עמ' עח; פירוש הרשב"ץ מסכת ברכות, תשל"א, עמ' רס.

⁴³⁸ הלכות ברכות לריטב"א, תשד"מ, עמ' סב-סג אות ה; חידושי הריטב"א למס' ברכות מג ע"ב, תשמ"ד, עמ' רצד,
ד"ה וסמלק וחלפי דימא; שיטה להר"א אלשבילי, בתוך גנזי ראשונים למס' ברכות, תשכ"ז, עמ' תכט; פירוש הרא"ה
על הלכות הרי"ף מסכת ברכות, תשי"ז, עמ' קלב; פסקי ריא"ז, ברכות פ"ו הלכה ה' אות ז (מהד' א. ליס עמ' נט);
וראה בית הבחירה לר' מנחם המאירי, מס' ברכות שם, תשכ"ה, עמ' 159, שמביא את שתי הדעות.

⁴³⁹ נראה שאין כאן הבהרה לשונית, כוללת, של הריטב"א, אלא שבמקרה זה, משמעות העץ לגבי הפשתן הוא עובדת
היותו מתקשה; ובחידושו כותב הריטב"א: 'אבל מ"מ כל דבר שהוא קשה נקרא בלשון העולם עץ'. ראה עוד יחזקאל
קוטשר, מילים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה, עמ' 73, שמציין שבלשון המקרא הוראת 'עץ' היא כפולה: הן אילן והן
החומר העצי, ואילו חז"ל צמצמו את הוראת מילה זו רק לחומר העצי ובמקום המילה 'עץ' בהוראת צמח נבחרה
המילה 'אילן'. ראה גם מרדכי כסלו, 'עץ הדעת חיטה היה', סיני קט (תשנ"ז), עמ' עד-עה, ותגובתו של זהר עמר
'החיטה כעץ הדעת – הגיונו של זיהוי', סיני קכ (תשנ"ז), עמ' קח-קיא.

⁴⁴⁰ אמנם ברור שר' יום טוב אלשבילי וההולכים בשיטתו אינם מייחסים חשיבות לתכונת קושי או רכות הגזע לגבי
הלכות ברכות או כלאים; לדעתם, זוהי תכונה רלוונטית רק לגבי ברכת הבשמים. לכן לדעתם, ייתכן שהקריטריון, לפי
התוספתא, אינו הקושי או רכות הגזע, אלא צורת הצימוח של העלים: אם העלים צומחים ישירות על הגזע או
הגבעול, הרי זה ירק, ואם הם גדלים רק על הענפים – הרי זה אילן.

פוריים.⁴⁴¹ לגבי רבנו אשר, הקירבה בין דעתו ובין דעת חכמי ספרד מבית מדרשו של הריטב"א וחכמי פרובנס בהחלט מעניינת, ואף מפתיעה. תא-שמע⁴⁴² מציין את העובדה שגם בהיותו בספרד ממשיך ר' אשר את המסורת האשכנזית, אותה ינק מרבו מהר"ם מרוטנבורג, וניכר נתק והתעלמות בינו ובין הרשב"א, הריטב"א תלמידו ובית מדרשו, למרות היחסים הטובים ששררו ביניהם.⁴⁴³ מעניינת, א"כ העובדה שבעוד שחכמי צרפת ואשכנז נצמדים להגדרת הבבלי, הרא"ש מביא הן את הגדרת הבבלי והן את הגדרת התוספתא, ומזכיר אותם כשתי הגדרות נפרדות.

4. תכונת קושי הגזע להגדרת אילן בהלכות שבת

רבו של ר' יום טוב אלשבילי – ר' שלמה בן אדרת (ספרד, ברצלונה, 1235-1310)⁴⁴⁴ – מפרש את סוגיית התלמוד הבבלי, עירובין, לד ע"ב בצורה ייחודית, וממנה ניתן אולי ללמוד מהי הגדרת אילן לדעתו. התלמוד מספר שרב נחמן דרש לכופף קנים, כדי שהתלמידים יוכלו להשתמש בהם בתור כסאות שישבו עליהם. על כך תמה רמי בר חמא או רב עוקבא, ושאל, איך ייתכן להשתמש בקנים המחוברים לקרקע? הרי אין 'משתמשים' באילן!⁴⁴⁵ משיב רב נחמן, שיש להבחין בין קנים 'עוזרדין' לשאין עוזרדין'. הבחנה זו נלמדת ע"י רב נחמן מתוך הצורך ליישב את הסתירה בין שתי ברייתות. מחד נאמר: 'הקנין... מין אילן ואינו כלאים בכרם', ומאידך נאמר: 'הקנים... מין ירק הן והן כלאים בכרם'. רש"י מפרש שעוזרדין הם הקנים לאחר שהוקשו, ולכן דינם כאילן, ושאינם עוזרדים הם אותם קנים לפני שהוקשו ושעודם רכים. לפי פירוש רש"י אין ללמוד דבר מסוגיה זו, שכן הקריטריון של קושי הגזע הוא קריטריון מקומי, שהוא רלוונטי לגזירת החכמים שאין להשתמש באילן בשבת. ר' שלמה בן האדרת⁴⁴⁶ שואל בצדק על פירושו של רש"י, שרואים אנו מהשתלשלות הסוגיה שה'עוזרדין' ו'אינן עוזרדין' הם קריטריונים רלוונטיים להגדרת אילן, שכן התלמוד מסתייע מברייאת העוסקת בהלכות כלאים. לכן מסיק הרשב"א: 'ועל כך מסתברא דשני מיני קנים הם', לאמור, יש מין קנה שגזעו קשה והוא מוגדר כאילן הן להלכות כלאים והן להלכות שבת, ויש מין קנה שגזעו רך, והוא מוגדר כירק.⁴⁴⁷ נקודת המוצא של ר' שלמה בן אדרת בניגוד לתלמידו ר' יום טוב אלשבילי שיש הגדרה אחת כוללת הן להלכות שבת והן להלכות כלאים, אך הוא אינו מסביר מהו מקומה של הגדרה זו במכלול ההגדרות שהזכרנו עד עתה. ייתכן שעל פי סוגיה זו של התלמוד הבבלי, מסביר הרשב"א את 'כללי' התוספתא, ולדעתו, תכונת קושי הגזע הוא

⁴⁴¹ ראה כסלו, אילן, עמ' 392, שמביא שיטת דה-קנדול, המבחין בין צמחים חד-פוריים (planta monocarpiens) לבין צמחים צמחים רב-פוריים (planta polycarpiens).

⁴⁴² ישראל מ' תא-שמע, "רבנו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים: בין אשכנז לספרד", פעמים 46-7 (תשנ"א), עמ' 75-91.

⁴⁴³ ראה תא-שמע, שם, עמ' 79, הערה 10 (וכן תא-שמע, הספרות, ח"ב, עמ' 74) שגם הרשב"א ובית מדרשו התעלמו מתורתו של הרא"ש, והם אינם מזכירים אותו בתשובותיהם.

⁴⁴⁴ תא-שמע, הספרות, ח"ב, עמ' 55; וראה עוד שם, עמ' 69.

⁴⁴⁵ ראה בבלי, עירובין, ק ע"ב.

⁴⁴⁶ חידושי הרשב"א, עירובין שם, תשמ"ט, עמ' רכד.

⁴⁴⁷ הרשב"א טוען שכפירושו פירש גם ר"ח, וראה עבודת הקודש להרשב"א, תשנ"ח, שער ה' אות קנ-קנא, עמ' תשסה-תשסו; ר' יום טוב אלשבילי, חידושי הריטב"א למסכת עירובין, תשל"ה, עמ' שמ, מביא את שני הפירושים, ובהביאו את פירוש הרשב"א כותב: 'יוזה דעת מקצת רבתי שיחיי; מגיד משנה להרמב"ם פ"ו ה"י; וראה ערוך ערך עוזרדין.

המרכיב המרכזי של 'כלל' זה. ייתכן, גם שבסוגיה בבבלי זו למד הרשב"א הגדרה חדשה לאילן ולירק.

5. צמח השומר

חכמי ספרד ופרובנס המאוחרים מזכירים את הצמחים שדנו עליהם חכמי צרפת ואשכנז, כגון מיני התותים והכותנה, וכמעט אינם מתייחסים בהקשר להגדרת אילן וירק לצמחים חדשים. יוצא מן הכלל הוא צמח השומר.

ר' אשר בן חיים נבי"ו ממונתשון כותב בספר 'הפרדס':⁴⁴⁸ ואותו זרע שקורין בלשון עברי שומר ובלע"ז פיניו"ל,⁴⁴⁹ נסתפקתי אם מברכין עליו 'בורא פרי העץ' לפי שהשרשים נשארים בו כל שנה ושנה, אבל מן הספק נראה לי דמברכין עליו 'בורא פרי האדמה'... ואחר כך ראיתי לרב ר' יום טוב אלשבילי⁴⁵⁰ ז"ל שכתב כדברי, שכתב הרב ז"ל והשומר אעפ"י שחוזר ומצמיח דווקא השרשים חוזרין ומצמיחין, אבל הענף שנותן פרי עכשיו אינו חוזר לעשות פרי ואינו אלא פרי האדמה.

ר' אשר בן חיים ממונתשון בצפון ארגון שבספרד, היה תלמיד תלמידו של הרשב"א, והוא חי בתחילת המאה ה-14.⁴⁵¹ ר' אשר בן חיים, אם כן, מסתפק בשאלה אם צמח שמתחדש מן השורשים נחשב אילן מפני שאין צורך לזרוע אותו מידי שנה, או שמא נחשב הוא ירק. הדוגמה שהוא מביא הוא השומר. באנציקלופדיה לחקלאות⁴⁵² מתואר השומר כך:

צמחי שומר *Foeniculum spp.* הם צמחים רב-שנתיים ממשפחת הסוככיים Umbelliferae המגיעים לגובה 1.2-1.8 מטר. שומר כולל מינים שונים וצורות מעבר רבות... לאחר האסיף, ולקראת היבול הבא, יש לגזום או לקצור את הצמחים בגובה נמוך של 10 ס"מ מעל פני האדמה, לדשן ולקלטר בין שורות הצמחים. בשנת הגידול הראשונה יכולי הפירות הם נמוכים, בהשוואה לאלה שבשנים מאוחרות יותר...

לא ברור לנו מתוך תיאור זה, אם התחדשות הצמח היא מן השורשים או בחלקו הנמוך של הצמח,⁴⁵³ אך ר' אשר מביא תיאור של ר' יום טוב אלשבילי, שהצמח הנידון מתחדש מן השורשים.⁴⁵⁴ לאור הני"ל הוא מכריע שיש להגדיר את הצמח כירק. צמח ה'שומר' נידון ע"י

⁴⁴⁸ ר' אשר בן חיים נבי"ו ממונתשון, ספר הפרדס, תשמ"ה, עמ' נט-ס.

⁴⁴⁹ Fenouil = *Foeniculum vulgare*, ראה מנחם בר-דרומה, צמחי תבלין מרפא ובושם, משרד החקלאות, 1988.

⁴⁵⁰ הלכות ברכות, לר' יום טוב אלשבילי, שם.

⁴⁵¹ ראה את המבוא, של הרב מרדכי ליב הלוי קצנלבוגן, בספר הפרדס, שם, עמ' 9-10.

⁴⁵² יעקב שיפמן, "שומר", האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב', עמ' 224-225.

⁴⁵³ ההתחדשות היא מצוואר השורש, לפעמים יהיה זה מעל לפני הקרקע ולפעמים מתחת לפני הקרקע.

⁴⁵⁴ בסדר ברכות הנהנין (הל' ברכות), של הריטב"א, תשד"מ, עמ' יא כותב בקיצור: 'השומר שהענף שנותן פרי עכשיו אינו חוזר לעשות פרי ואינו אלא פרי האדמה', אך אינו מציין שההתחדשות היא מן השורש. וראה ספר כתבי

ראשונים נוספים בהקשר לברכה שיש לברך עליו. מאותו בית מדרש מצאנו גם את ר' חיים ב"ר שמואל בן דוד מטודילו⁴⁵⁵ (סוף המאה ה-13), תלמידם של הרשב"א ור' פרץ, שמבין בין שומר יבש לבין שומר לח:⁴⁵⁶

על השומר שקורין פרנוגיו [נ"א פיננוגיו] כשהוא יבש מברכין עליו 'בורא פרי העץ', משום

דהדר גזעו, וכשהוא לח מברכין עליו 'בורא פרי האדמה'. ויש שמברכין עליו שהכל...⁴⁵⁷

ר' דוד ב"ר לוי מנרבונה מתייחס אף הוא לשומר בספר 'המכתם'⁴⁵⁸ ומכריע שהצמח נחשב ירק: ולפי התוספת [צ"ל התוספתא] זה השומר שקורין [צ"ל פיננוג'ל] אע"פ שקוצצין אותו וחוזר וצומח משנה לשנה, כיון שאינו צומח אלא מן השורשין – עשב הוא, ומברכין עליו 'בורא פרי האדמה'.

דרך הגידול של הצמח, כפי שמתאר ר' דוד, שנוהגים היו לקצוץ את הצמח, וזה היה מתחדש מן השורש. צמח כזה, קובע מחבר 'ספר המכתם', נחשב ירק.

6. הרב אשתורי הפרחי

הרב אשתורי בן משה הפרחי, בספרו 'כפתור ופרח', העוסק במצוות התלויות בארץ, בגיאוגרפיה הארץ-ישראלית, בזיהוי מקומות וזיהוי צמחים,⁴⁵⁹ מתייחס להגדרת אילן וירק בהקשר לכמה צמחים בעייתיים.⁴⁶⁰ הרב אשתורי הפרחי נולד בערך ב-1280, והוא סיים את כתיבת ספרו בשנת 1322.⁴⁶¹ מוצא משפחתו מספרד וייתכן שאף נולד שם, אך ברור שהוא גדל בפרובנס. הוא היה ממגורשי פרובנס ועלה לא"י.⁴⁶² הוא למד אצל ר' יעקב ב"ר מכיר אבן תיבון, אצל ר' אליעזר דשינון (מקינן) ואצל רבינו אשר. מבחינתנו היה זה מעניין, אילו היה הרב אשתורי הפרחי תלמידו

הריטב"א, הלכות ברכות, מהד' בלוי, ניו יורק תשט"ז, עמ' ס, הערה ט, טוען שהשומר המוזכר בדברי הריטב"א, הוא הנקרא באנגלית פענעל וברוסיא קראפ, והוא הירק שמשמשים בו לכבוש את הקישואים.

⁴⁵⁵ ראה שילת, על הראשונים, עמ' קלח; מרגליות, אנציקלופדיה, עמ' 500.

⁴⁵⁶ צרור החיים, תשכ"ו, עמ' לג.

⁴⁵⁷ ראה בבלי, עירובין, ק ע"ב. דברי ר' חיים ב"ר שמואל בן דוד מטודילו אינם ברורים, שכן תכונת הצמח ש'הדר גזעו' היא תכונת אובייקטיבית לעץ, ולא ברור מה הקשר בין תכונה זו לבין העובדה, שהשומר לח או יבש; ומ"מ וודאי שיש כאן קביעה, שזן מסוים של שומר, או שבשלב מסוים של תהליך גידולו, מסווג הצמח לאילן.

⁴⁵⁸ ס' המכתם, בתוך גנזי ראשונים למסכת ברכות, תשכ"ז, עמ' סז.

⁴⁵⁹ זהר עמר, הרב אשתורי, עמ' רסג-רעב, דן בתרומתו של הרב אשתורי הפרחי בזיהוי צמחי ארץ ישראל. הוא מחלק את סוגי הצמחים, המוזכרים ע"י המחבר לשנים: חלק מן הצמחים המוזכרים במקורות קדומים, מזוהים ע"י הרב אשתורי עפ"י פירושים קדומים, ולכן ערך הזיהוי מועט. גם לגבי הצמחים החדשים, שאותם חקר הרב אשתורי בעצמו, הזיהוי והתיאור הבוטאני הוא עקיף, שכן החיבור הוא חיבור הלכתי במהותו, ולא מדריך בוטני או ספר מסע. לדעתנו, חשוב להדגיש, שתרומתו של הרב אשתורי גדולה מאד בחיבור והשילוב של הקביעות ההלכתיות, שאותן רכש אצל רבותיו, ויישומם בצמחים חדשים, עליהם לא דברו. בעוד שאצל ראשונים רבים, אנו מוצאים העברה ומסירה של מסורות הלכתיות, הן תיאורטיות והן כאלו המתייחסות לצמחים, שנידונו בדורות קודמים, הרב אשתורי דן על צמחים, שאין לגביהם התייחסות, והכרעותיו ההלכתיות מחודשות.

⁴⁶⁰ כפתור פרח, פרק נו, תשנ"ט, עמ' רנח-רנט.

⁴⁶¹ מרגליות, אנציקלופדיה, עמ' 137.

⁴⁶² שילת, על הראשונים, עמ' קיט.

של ר' אשר בן יחיאל, כדי לבדוק ולהשוות את שיטתו עם שיטת ר' אשר. ואכן חוקרים רבים סבורים כך,⁴⁶³ אך נראית יותר דעתו של הרב חבצלת, שהוא לא היה תלמיד ר' אשר בן יחיאל, אלא תלמיד של ר' אשר אחר, שמוצאו מצרפת או פרובנס.⁴⁶⁴

הרב אשתורי מגדיר את האילן ואת הירק מהבחינה ההלכתית, ולאור ההגדרות הוא מתייחס לשלושה צמחי ביניים שיש קושי לסווגם: הבננה, קני הסוכר, והחציל. הוא מביא בתחילה את הגדרת התוספתא, ולאורה הוא קובע: 'מסתברא לפי זה הענין שהפרי שנמצא ממנו בארץ הערבה מאד,⁴⁶⁵ וקורין לו "אלמוז" (=בננה), שמברך עליו 'בורא פרי האדמה', שהרי העלין עולין לו מעיקרו...'. בהמשך הוא מתאר את צמח הבננה בצורה קולעת ומדויקת: 'והוא גבוה מאד וכלו משורשו ולמעלה גלדי גלדי בצלים, ולעולם שתול על פלגי מים'. החיתוך לרוחב של גזע הבננה מתבצע בקלות רבה, מפני שגזעו אינו גזע עצי כמקובל בעצים, אלא דמוי גזע. גזע זה הוא אוסף של עלי הצמח או נדני עלים, ונקרא גזעול.⁴⁶⁶ בהמשך קובע הרב אשתורי סיבה נוספת להחשיב את הבננה כירק ולא כאילן: 'וזה י"ל (אולי צ"ל ר"ל) אלמוז לעולם בגינה שסתמו על רוב מים⁴⁶⁷ וקנה שלו אינו מתיבש אלא מתעפש'; כלומר גזע הצמח אינו עצי, אשר מתיבש ומתקשה כאשר מתנתק מן האדמה, אלא הוא מתעפש כדרכם של צמחים עשבוניים.

הצמח השני שאליו מתייחס הרב אשתורי הוא קנה הסוכר, והוא מסווג אותו לירק, עפ"י הקריטריון שבתוספתא – כי 'עליו עולין משרשו'.

⁴⁶³ רא"מ לוין, ספר כפתור ופרח, ירושלים תרנ"ז, במבוא לספר, כותב שרבינו אשר הוא הרא"ש הידוע בן יחיאל; ראה עוד במבוא של הירש עדלמאן (חן טוב) לס' כפתור ופרח, ברלין תר"א; הרב ש"ק מירסקי, תורה שבעל פה ה' (תשכ"ו) עמ' נא ואילך; א"ח פריימן, הרא"ש, עמ' נט; א' ריינר "ארץ ישראל במדינה הממלוכית", ההיסטוריה של ארץ ישראל ח"ז, ירושלים: כתר, 1981, עמ' 71. המקור עליו מסתמכים כל החוקרים הקובעים שר' אשתורי הפרחי הוא תלמיד הרא"ש הוא בס' כפתור ופרח פרק טז, (במהד' המכון ללימודי מצוות התלויות בארץ, עמ' רל): 'קבלתי ממנה"ר אשר ז"ל חמש סלעים הם כ"ז טורניש כסף עד כאן'; וראה עוד ס' כפתור ופרח, מהד' המכון ללימודי מצוות התלויות בארץ, שם, הערת המהדיר 330 שבשני כ"י כתוב כנ"ל אך בדפ"ר כתוב: 'ומורי הרב'. וכן הערה 331 שפסק זה של ר' אשר אינו מתאים לפסק ר' אשר בן יחיאל, בכורות, פ"ח ס' ט.

⁴⁶⁴ הרב א' חבצלת, "אבותיו ורבותיו של הרב אשתורי הפרחי בעל ס' כפתור ופרח", המעיין (תשנ"ד, גיליון ג') עמ' 17-11; וראה גם מבוא לספר כפתור ופרח, ירושלים: בית המדרש להלכה בהתיישבות, תשנ"ד, מוכיח שאין מדובר בר' אשר בן יחיאל, אלא ברבנו אשר אחר, שמוצאו מצרפת או פרובנס. טענתו המרכזית, היא שלא מצאנו את פסקי הרא"ש משוקעים בספר כפתור ופרח.

⁴⁶⁵ ראה אברהם יערי, אגרות ארץ ישראל, רמת גן: מסדה, 1971, עמ' 132, באגרת של ר' עובדיה מברטנורא (1488) לאביו, הוא מספר שאף בירושלים גדל צמח הבננה, צמח שהוא אינו מכירו: 'יש מין אילן שהעלין שלו ארוכים וגדולים יותר מקומת אדם, ואינו עושה פרי אלא פעם אחת ומתיבש. ומשרשו יפרח אחר כמוהו שעושה פרי בשנה האחרת, וכן לעולם' – והכוונה כמובן היא לצמח הבננה.

⁴⁶⁶ האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ג', עמ' 26.

⁴⁶⁷ ראה זהר עמר, שם, עמ' רסט-רע, שגידולים אלו גדלו במקום מושבו של הרב אשתורי, היינו בבית שאן בפרט ובקעת הירדן בכלל, והיא הנקראת על ידו 'ארץ הערבה', שמשתרעת מים המלח (סדום) ועד הכינרת. מקום זה, מתואר על ידי הרב אשתורי, בהקדמה לספר כפור ופרח, כרך א', עמ' ג, כמקום שיש בו הרבה מים: 'בבית שאן למנשה אשר בו לחבר את זה ישיבתי בחרתי. יושבות על מים רבים מי מנוחות, ארץ חמדה מוברכת ושבעת שמחות, כגן השם תוציא צמחה ולגן עדן פתחה'. לכן נוח לנו יותר אילו הגרסה הייתה: 'אלמוז... שסתמו על כל מים' ולא על 'רוב מים', כי 'רוב מים' הוא סיבה להגדיר את הצמח אילן לגבי דין הפרשת תרומות ומעשרות, ואילו צמיחתו של הצמח 'על כל מים' המצויה, כאמור, בבית שאן, היא סיבה לסווג את הצמח לירק; לכן צ"ע.

הצמח השלישי⁴⁶⁸ הוא 'חלפי דימא' המוזכר לעיל. ברכת הבשמים בצמח זה היא 'בורא עצי בשמים' עפ"י קביעתו של רב חננאל בתלמוד הבבלי. הרב אשתורי מסביר את הטעם לקביעה זו עפ"י השיטות שהזכרנו לעיל, **שגזע הצמח קשיח**, ולכן דינו כעץ.

הצמח הרביעי הוא החציל, שפריו היה מאד פופולארי 'שהפרי הנאכל הרבה בארץ הצבי ובארץ אנדלוס ושמו אל בדאנגאן, ובלשון לעז ברגניאש...'. הרב אשתורי קובע שיש לסווג את הצמח הזה כעץ, בגלל שני קריטריונים: א. העלים אינם עולין לו מעיקרו (עפ"י הסימן שבתוספתא). ב. גזע החציל קשיח ואלו עץ אל-בדנגאן חזק תקיף ולא כריך'. נראה, לדעת הרב אשתורי, שלא רק שאין להתחשב בקריטריון המובא בתלמוד הבבלי, אלא קריטריון זה אינו רלוונטי. לדעתו, צמח – שעליו עולים מן הגזע, וגזע זה קשיח, נחשב אילן **למרות שהוא צמח חד-שנתי**. לכן הוא קובע שפרי החציל הגדל בחו"ל, הוא אסור לעולם, מפני שהוא חד-שנתי. ואף החציל הגדל בארצנו ארץ הערבה, אף הוא אסור לעולם, שכן הוא מתקיים לכל היותר שנתיים עד שלוש. בכך מחדש הרב אשתורי שני חידושים לחומרה, כאמור, הקריטריון של התוספתא תקף אף בצמחים חד-שנתיים. הרב אשתורי אוסר כליל אכילת צמחים שמסווגים כאילן, כשאין הם מסוגלים להתקיים יותר משלוש שנים, ועובדה זו אינה סיבה מקילה, שעל פיה יש לסווג את הצמח כירק, כדעת כמה מן האחרונים.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ בדפוסים ובשני כ"י (Oxford Bodleian Lib. Ms Hunt.105; להמן D32, ניו יורק) הקטע שעוסק בחלפי דימא מובא לאחר סיום הדיון על החצילים. במהד' בית המדרש הוחלט להעביר את הקטע לפני הדיון בחצילים, כי כך הוא בכ"י מילנו – אמברוזיאנה Sup. 76 B. אך יצוין, שבאותו כ"י ישנן מילים חסרות באותו קטע עצמו, וישנו גם בלבול, כי הקטע מתחיל במילים: 'אמר רב חננאל מתני' פ"ק החיטין והזונין אינם כלאים זה בזה... אמר רב חננאל אמר רב הני חליפי דימא מברכין...'. הקטע 'מתני' פ"ק החיטין... הוא בוודאי הקטע שלאחר סיום הדיון בחצילים, ומקומו מוטעה באותו כ"י. לכן, לא ברור שההחלטה להעביר את הקטע הני"ל, עפ"י אותו כ"י – החלטה נכונה היא, בפרט, שגם לפי ההקשר, בקטע: 'ומתוך כך מסתברא' הקביעה שהחציל, נחשב עץ אינו בגלל שהחציל הוא בעל גזע קשה, כמובא בהמשך לדברי רב חננאל, אלא מפני שאין עלים עולין לו מעיקרו וגזעו מחליף. זאת ועוד, בהקדמת הספר (עמ' 28-23) ישנה סקירה על כה"י השונים, אך בעמ' 29, אין תכנית ברורה מהו כה"י העדיף, על פיו מתבססת המהדורה. ולפי הנראה, בכל מקום ובכל קטע נתקבלה החלטה, לגופו של עניין, איזה כ"י יש להעדיף ולהשתמש.

⁴⁶⁹ כיוון שקריטריון הרב-שנתיים אינו קריטריון קובע, מובן, שהעובדה שהצמח אינו מתקיים שלוש שנים, אינו הופכו לירק. לשונו של הכו"פ קצת מגומגמת, ועיון בכה"י לא הועיל. בתחילה כותב: 'וזה שהרי הוא פרי אילן שאין עלים עולין לו מעיקרו, וגזעו מחליף, ולעולם יצטרך לזרעו ונטעו בכל שנה ושנה', אך צ"ע, כי העובדה שגזעו מחליף אינה סיבה להחשיבו אילן, אלא לכאורה להפך! בהמשך, הוא כותב שהחציל מארץ הערבה, מתקיים שנתיים או שלוש וכו' 'ואין כאן ספק לי ואנא איכול שהרי מתחילת בריתו ממזגו הוא'. דבריו תמוהים, כי הדין של 'ספק לי ואנא איכול' הוא קולא שנאמרה רק לגבי ערלה שבחו"ל (ראה קדושין לח ע"ב). ואם נאמר שהרב-שנתיים מהווה קריטריון, לדעתו, נצטרך לחדש, שהצמח החד-שנתי הגדל בחו"ל אסור, בגלל שבארץ ישראל הצמחים הם רב-שנתיים; ולפי זה מה המקום לאסור את כל החצילים בחו"ל, בטענה, 'שלא יתכן שיהיה אלא ערלה ודאית'. לכן נראה, שהרב-שנתיים אינה קריטריון, וגם צמח חד-שנתי הגדל בחו"ל אסור בערלה, כאשר עליו עולים מן הגזע (ראה לעיל הערה 162), איסור החציל בחו"ל אינו תלוי באיסור החציל הארץ-ישראלי, ולכן, לאחר שנקבע איסור כל סוגי החצילים, מוסיף הרב אשתורי, שאין מקום להקל באכילת החציל בחו"ל, כי בוודאי כולם ערלה.

יג. סיכום

בארצות אשכנז וצרפת, הדיון על הגדרת אילן וירק סובב בעיקר סביב מיני התותים, ואין כמעט אזכור של צמחים אחרים. זאת, למרות שבמשך הדורות, היו דיונים לגבי צמחים רבים אחרים, כגון: חציל, בננה, סוכר, ובדורות מאוחרים יותר – הפאפיה, פאסיפלורה ועוד. הסיבה לכך נובעת בראש ובראשונה מן ההבדל האקלימי והגיאוגרפי. בארצות בעלי אקלים חם כמו ארץ ישראל ובבל, גדלים הרבה יותר צמחי ביניים מאשר בארצות אירופה. המינים שהזכרנו לעיל – מוצאם מהודו, או אמריקה (ראה לעיל מעמ' 64 ואילך) ואין הם גדלים באירופה. צמחי הביניים היחידים הנפוצים, ואשר גם נותנים פרי, הם מיני התותים בעל הפירות הגרגריים, ולכן לגביהם התקיימו הדיונים והמחלוקות.⁴⁷⁰ בארצות ספרד ופרובנס מוזכרים הצמחים, שנידונו בספרות חכמי צרפת ואשכנז, ורק צמח אחד זכה להתייחסות מיוחדת – השומר. יוצא מן הכלל הוא הרב אשתורי הפרחי שדן על כמה צמחי ביניים, אך זאת מפני שעלה לארץ ישראל, וצמחים אלו היו נפוצים שם. מבחינת ההגדרה ההלכתית ניסינו להראות, שחל אצל חכמי צרפת תהליך של התנתקות מהמחויבות לפרשנות הגאונים. הגאונים איחדו ועשו סינתזה של הגדרות הבבלי והתוספתא. בעלי התוספות המוקדמים העדיפו להסתמך על התלמוד הבבלי בלבד, ולפרש את הגדרת הבבלי בניתוק מן התוספתא ומן הפרשנות הגאונית. בדורות מאוחרים של בעלי התוספות, ובמיוחד בארצות אשכנז, ניכר תהליך של חזרה לסינתזה הפרשנית של הגאונים. בארצות המזרח חל תהליך הפוך. ר' חננאל הולך בדרכם של הגאונים, אך הרמב"ם מבכר את הגדרת התוספתא ומזכיר אותה בלבד. בתקופות מאוחרות יותר בספרד ופרובנס מבחינים בין הנושאים, ואף מפרשים פירוש מקומי לכל סוגיה:⁴⁷¹ הגדרת הבבלי להלכות ברכות, הגדרת התוספתא להלכות כלאים והגדרה אחרת להלכות בשמים ולהלכות שבת.

⁴⁷⁰ שמש, ברכות הנהנים, עמ' 253, הבין בטעות, שר"י הזקן סובר, שצמח הבננה נחשב ירק, ולא היא. שמש מסתמך על ר' יוסף קארו, בספרו בית יוסף, אך המעיין, יראה שר' יוסף קארו, לא הזכיר דעת ר"י בהקשר לבננה אלא בהקשר לתותים, וכתב, שהחולקים על ר"י מסתמכים על הגאונים. הגאונים, אמנם, קבעו שהבננה נחשבת ירק, אך ר"י הזקן מעולם לא התייחס לכך, ולא יכול היה להתייחס לכך, שכן צמח הבננה אינו גדל באירופה אלא בארצות החמות של אסיה אפריקה ואוסטרליה; באירופה מייבאים את הבננה ממערב אפריקה. ראה G. B. Masfield, The Oxford Book, p 108.

⁴⁷¹ ראה הרב משה אביגדור עמיאל, המידות לחקר ההלכה, ח"א, ירושלים תשס"א (תרצ"ט), עמ' כח-נח בפרק ג' העוסק ב'הכללה והפרטה', ובפרק ד' העוסק ב'ההרכבה ההפרדה והגדרה'; ובמיוחד עמ' נב-נה, שם, מראה את ההבדל בדרך החשיבה של רש"י לעומת זו של הרמב"ם. רש"י עוסק בפרשנותו בפרטים, והרמב"ם תמיד מתחיל מן הכללים. הרב עמיאל מביא לכך דוגמאות רבות, וטוען שהבדל זה, משתקף גם בהבדלי הסגנון ושיטת הפרשנות של רבותינו הצרפתים, לעומת פרשנותם של הראשונים בספרד. בנידון דידן, הרא"ש ובית מדרשו וכן הרא"ה, הריטב"א וההולכים אחריהם, התחילו מן הפרטים, והגבילו את ההכללה הכוללת של כל הפרטים תחת כלל אחד משותף. וראה עוד, חיים טשרנוביץ, תולדות הפוסקים, ח"א, ניו יורק תש"י, עמ' 231-235, ובח"ב עמ' 119 לגבי שיטתו של הרשב"א, ושם, עמ' 126, שגישתו של הרא"ה – לעמוד יותר על פשט הסוגיא, ולא לחדש ולהמציא המצאות מחודשות. לאור הני"ל, מובן שהרא"ה מעדיף לראות הגדרה שונה בכל נושא, מאשר להכליל את כל ההגדרות תחת קורת גג אחת.

פרק ג' – ספרות השו"ת והפרשנות מהמאה ה-16 וה-17

הזכרנו בהקדמה שתקופת הראשונים מסתיימת בסוף המאה החמש עשרה. לכן מתאים היה שנסיים בה את מחקרנו, אך מתברר, שבמאות השש-עשרה והשבע-עשרה התחדשו הגדרות חדשות לאילן ולירק, שאין להן מקור בספרות חז"ל, וחשבנו שמחקרנו ילקה בחסר אם נתעלם מתקופה חשובה זו.

אנו רוצים להתמקד בשלושה חכמים שחידשו הגדרות לאילן ולירק: ר' דוד בן זמרא, ר' משה אלשיך ור' יעקב חאגיז.

א. ר' דוד בן זמרא – צמח שנותן פרי תוך שנה מהזריעה

ר' דוד בן זמרא נולד בערך בשנת 1479 (רל"ט)⁴⁷² בספרד ובצעירותו עזב את ספרד עקב הגירוש הגדול בשנת 1492. בגיל 13 הוא נמצא בארץ ישראל בעיר צפת, ולאחר מכן בירושלים.⁴⁷³ הוא עוזב את ארץ ישראל ויורד למצרים, משמש ברבנות ומנהיג את קהילת מצרים במשך כ-40 שנים. בשנת 1558 לערך הוא עוזב את מצרים ועולה לירושלים,⁴⁷⁴ אך לאחר זמן מועט הוא עובר לעיר צפת. הוא יושב שם בבית הדין יחד עם ר' יוסף קארו ור' משה טראני, ונפטר שם בשיבה טובה לאחר שנת 1571 (של"א) בגיל מופלג של 92 לערך.

⁴⁷² אלכסנדר שייבר ומאיר בניהו, "פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה בקהילתם", ספר צפת, ח"א, עמ' קכז.

⁴⁷³ Israel M. Goldman, The Life and Time of Rabbi David Ibn Abi Zimra, New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1970, p. 4. הוא מסתמך על תשובת רדב"ז העוסקת בהלכות ערלה: שו"ת הרדב"ז א: תקפ. הרדב"ז נשאל ע"י ר' שמואל וירגא מצפת, איך להתייחס לחכמים שעלו לארץ ונמנעים מלאכול מפירות הארץ בגלל חשש איסור ערלה. הרדב"ז כותב שם, שאין להחמיר ובהמשך: 'וכן עשיתי אני כשישבתי בירושלים, לא נמנעתי מלאכול את פירותיה'. וראה עוד יואל שילה, כללי התלמוד, עמ' 42 הערה 184, שדוחה את דבריו, וטוען, שתשובה זו נכתבה ע"י הרדב"ז בזקנותו, כשהיה כבר בצפת 'שכס אם היה אז ילד צעיר לימים לפני תקופת רבנותו, מה ראהו מכאן להתיר חומרה כזאת או אחרת'. לדעתנו, צודקים דברי גולדמן; הוא מתיר את אכילת הפירות מכמה טעמים, ועובדת אכילתו אינה ראייה אלא סיפור דברים בלבד. כמה ראיות לדברינו: א. בתחילת התשובה: 'שאלה מצפת...' – משמע הרדב"ז אינו יושב שם. ב. המשפט הראשון של התשובה: 'כי רצו עבדיך את אבניה וכ"ש פירותיה, ויפה עושין חכמי א"י שלא נהגו חומרא כזו, וכן עשיתי אני כשישבתי בירושלים לא נמנעתי מלאכול פירותיה...' – חכמי ארץ ישראל – משמע הרדב"ז אינו מהם; עושין בלשון הווה 'וכן עשיתי אני כשישבתי בלשון עבר. לכן נראה שהרדב"ז כתב תשובה זו בהיותו במצרים, והוא מספר שכך נהג בהיותו בירושלים לפני ירידתו לשם.

⁴⁷⁴ ראה שייבר, שם, עמ' צ, הערה 71, שבשנת שי"ח (1558) כבר ישב הרדב"ז בירושלים, ושהה שם גם בשנת שכ"ג (1563), ראה שם עמ' קלד. ראה עוד דוד תמר, 'שלוש הערות למאמר 'לסיומה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של אברהם די קאשטרו', תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 235-236, מביא, בשם בניהו, שהרדב"ז עלה לירושלים רק בשנת שכ"א-שכ"ב, ובשנת שכ"ג היה עדיין בירושלים. דוד תמר חולק, הן על ר' יצחק עקריש, שהרדב"ז עלה לירושלים כבר בשנת שי"ג, והן על בניהו (לעיל). הוא מביא הוכחות, שבשנת שי"ח, היה הרדב"ז עדיין במצרים, ולכן לדעתו, עלה הוא בסוף שנה זו.

ר' דוד בן שלמה אבן זמרא כתב שלוש תשובות שנוגעות להגדרת אילן וירק. בתשובה⁴⁷⁵ נשאל הרדב"ז, אם חל איסור ערלה באילן הנקרא בערבית 'כייר שאנבר' (= 'כסית האבוב')⁴⁷⁶. הוא מסיק שאין בו ערלה, כי פירותיו אינם אכילים, אלא מיועדים בעיקר לתרופה. הוא טוען גם שבוודאי יש להקל בחו"ל, שכן כלל נקוט בידנו – 'ספק ערלה בחו"ל – מותר'. הרדב"ז מזכיר בדרך אגב את המנהג הרווח לאכול חצילים, והוא כותב כך:

ומטעם זה נהגו העולם היתר בבידינגא"ן (=חציל).⁴⁷⁷ **אעפ"י שהוא אילן והוא ודאי ערלה**

שארין הפרי יוצא בשנה השלישית ובשנה הרביעית, אינו ראוי לאכילה אלא לזריעה, וכיון

שהלוקח אינו רואה בשעה שלוקטין אותו מותר, **ואפ"ה אני נזהר ממנו אעפ"י שאיני**

מורה בהם איסור; הנלד"כ.

הרדב"ז סובר שהחציל מוגדר כאילן, ולכן הוא וודאי נאסר באיסור ערלה, כי הצמח אינו יכול להתקיים יותר משלוש שנים, ולעולם לא ייצא מאיסורו.⁴⁷⁸ אמנם אין הוא מפרסם את האיסור ברבים, כי הציבור נוהג לאכול את החצילים, ויש להם על מה לסמוך. הוא מזכיר בקיצור את מה שהאריך עליו במקום אחר, שיש מחלוקת לגבי היתר אכילת ערלה בחוץ לארץ – האם היתר זה הוא גם **בוודאי** ערלה 'ובלבד שלא יראנו (הגוי: י.פ.) לוקט', או שההיתר הוא רק במקרה של ספק ערלה. הציבור יכול להסתמך על הדעה הראשונה, אף שהרדב"ז על עצמו מחמיר.

מהקשר התשובה, ברור שתשובה זו נכתבה בחו"ל, ולכן הציבור מקל באכילת החציל, והרדב"ז מחמיר כי הוא בכלל וודאי ערלה.⁴⁷⁹ כאמור, בתשובה זו הרדב"ז מקצר בנוגע להיתר האכילה בחו"ל: 'וכבר הארכתי בכיוצא בזה בתשובה אחרת' – והתשובה 'האחרת' – עליה מרמז הרדב"ז, היא בחלק ג', סי' תקלא⁴⁸⁰ – עליה נדון בהרחבה להלן.

בתשובה נוספת, מתייחס הרדב"ז⁴⁸¹ לחכמים שמחמירים על עצמם בדיני טרפות, ולכן אינם רוצים להיות מוזמנים ע"י בעלי הבתים. הרדב"ז כותב בדרך אגב, שלדעתו יש לאסור את החציל, וכמו בתשובה הקודמת, הוא אינו מורה כך לרבים. ברור שגם תשובה זו נכתבה במצרים, כי הוא מנמק את ההיתר לרבים, בכך ש'האיסור אינו מבורר', והוא בכלל ספק ערלה בחו"ל. מאידך, הוא מחמיר על עצמו, כי לדעתו החציל אסור כ'וודאי ערלה', וכדלעיל. גם בתשובה זו הוא מסתמך על תשובה אחרת שכתב: 'אבל אני העלתי **בתשובה אחרת** בראיות שהרמב"ם ז"ל חולק עליו...'.⁴⁸²

⁴⁷⁵ שו"ת הרדב"ז א: תצט.

⁴⁷⁶ ראה זהר עמר, "השימוש בכסית האבוב בארץ-ישראל ובסוריה בימי הביניים", קורות יא (תשנ"ה) 56-64.

⁴⁷⁷ שמש, ברכות הנהנים, עמ' 240.

⁴⁷⁸ ראה לעיל, עמ' 105, שכן סובר גם הרב אשתורי הפרחי, ובניגוד לדעת הרב ישעיהו קרליץ, חזון איש, זרעים, בני ברק תשל"ג, עמ' 400, ד"ה ונראה, שלא מצאנו בתורה צמחים שאסורים (לעולם) באכילה; וראה עוד שם, ד"ה בברכ"י.

⁴⁷⁹ אילו היה זה בארץ ישראל, היה איסור האכילה גם בספק, כדין כל ספק דאורייתא לחומרה.

⁴⁸⁰ בשתי תשובות אלו בלבד, עוסק הרדב"ז בדין ערלה בחו"ל.

⁴⁸¹ שו"ת הרדב"ז, ד: רצו.

התשובה 'האחרת' היא התשובה המרכזית והמורחבת אשר עוסקת בדין ערלה בחציל,⁴⁸² שנדפסה בחלק ג', סי' תקלא. חשוב לנו להדגיש נקודה זו, כי ממנה אנו יכולים להסיק, שהתשובה בחלק ג', סי' תקלא קודמת בזמן לשתי התשובות שהזכרנו, ולכן הוא יכול להסתמך עליה בפסיקתו. בתשובה בחלק ג' סי' תקלא, נשאל הרדב"ז אודות אנשים שמחמירים, ואינם אוכלים את החצילים:

שאלת ממני אודיעך דעתי במה שראית קצת משכילי עם נזהרין שלא לאכול הברינגאן משום חשש ערלה ומקצתם אין חוששין ואם יש חילוק במינים ובמקומות ולדעת האוסרין מה יהיה דין בכלים [אם] מותרין.

הרדב"ז מאריך בתשובה זו, ומציע את שיטות הראשונים בהגדרת אילן וירק, וכן מזכיר את פסקו של הרב אשתורי הפרחי האוסר את אכילת החציל. לדעתו ישנן שתי שיטות מרכזיות: א. שיטת רש"י והגאונים, הסוברים, שרק צמח אשר מתחדש מן הענפים הרב-שנתיים מוגדר כאילן. ב. שיטת הרמב"ם והרא"ש הסוברים, שאם יש לצמח גזע רב-שנתי – נחשב אילן, ורק אם מתחדש מן השורש, מוגדר הצמח כירק. לדעת הרדב"ז, יש להחמיר כשיטת הרמב"ם והרא"ש, ורב האי גאון (הובא לעיל, עמ' 69) הסובר שהחציל הוא ירק, מסתמך על הגדרות הגאונים. אף שאין בכוונתנו לדון בדברי הרדב"ז בהקשר זה, יש להעיר לאור הסקירה שכתבנו לעיל (עמ' 66) שהחציל הוא צמח שבעיקרון יכול להיות רב-שנתי, ודרך התחדשותו היא מן הגזע. לכן התקשינו בהסברת שיטת רב האי גאון, הקובע נחרצות שהצמח מוגדר ירק. אין פלא, איפא, שהרדב"ז אינו מקבל את פסיקתו של הגאון, והוא נזקק להגדרות מחודשות, כדי להתיר את החציל באכילה. אך דא אקא, שאין זאת הסיבה שבגללה דוחה הרדב"ז את תשובת הגאון, אלא מפני שאין הוא מקבל את גישתם הבסיסית של הגאונים בנושא דיונו, ומעדיף את שיטת הרא"ש והרמב"ם. כאמור, אנו רוצים להתמקד בשיטתו המיוחדת של הרדב"ז ובהגדרתו המחודשת. בשלוש התשובות הרדב"ז מסיק, שהחציל מוגדר כאילן, ולכן יש לאסור אותו באכילה מחמת איסור ערלה.

בסוף התשובה בחלק ג', סי' תקלא, כותב הרדב"ז כך:

כשעליתי לא"י ראיתי כולם נהגו בו היתר משמע דפשיטא להו דהוי ודאי ירק דאי הוי ספק הא קיילין ספק ערלה בא"י אסור ונתחדש לי טעם אחר שאין בכל מיני אילן שזרעין הגרעין ועושה פרי בתוך שנתו כזה הילכך ירק הוא.

כאשר עלה לארץ ישראל, מספר הרדב"ז, 'נתחדש לי טעם אחר', ובגינו יש להגדיר את החציל כירק, ואין בו איסור ערלה. לפני שנדון בגופם של דברים, ברצוננו להתייחס לשאלה הכרונולוגית, קרי – זמן תשובה זו ביחס לתשובות האחרות. הרב יוסף חיים דוד אזולאי, בספרו 'ברכי יוסף', לאחר שמביא את הציטוט מדברי הרדב"ז שהבאנו לעיל, כותב: 'הראת לדעת דגם הרדב"ז שהיה מסתפק על זה, **הדר מר משמעתיה, ומסיק הלכך ירק הוא...**', לאמור, ההיתר הוא משנתו

⁴⁸² באותה תשובה, הוא דן גם, בסיווג קנה הסוכר לאילן או לירק (ובעניין זה ראה עוד שו"ת הרדב"ז א: תקסג), אך עיקר הדיון נסב על צמח החציל, ולגבי חידושי של הרדב"ז בהגדרת אילן וירק.

האחרונה של הרדב"ז. הרב מאיר מאזוז⁴⁸³ טוען שאין זו משנתו האחרונה של הרדב"ז, והוא מוכיח זאת, כפי שהזכרנו לעיל, שבשתי התשובות האחרות, בהן אוסר הרדב"ז את החציל, הוא מפנה לתשובה זו.⁴⁸⁴ אך לדעתנו, אין דבריו נכונים. לפי הרב מאזוז מתבקש, שכל התשובות נכתבו בארץ ישראל, אך כבר הוכחנו לעיל, ששתי התשובות הראשונות בוודאי נכתבו במצרים. גם תשובה זו נכתבה, לדעתנו, במצרים.⁴⁸⁵ בנוסף, הרדב"ז כותב לקראת סוף התשובה: 'הנראה לע"ד כתבתי, ורק לאחר מכן הוא כותב: 'כשעליתי לא"י... ונתחדש לי...'. מבדיקה שערכנו בתשובות הרדב"ז – הביטוי 'הנל"ד כתבתי', 'הנלד"כ', או 'הנראה לע"ד כתבתי' מופיע תדיר בסוף התשובה (497 פעם). מכך יש להסיק, שגם תשובה זו נכתבה במצרים, וכשעלה לארץ ישראל, הוסיף הרדב"ז את התוספת: 'כשעליתי לאי וכו'. לאור הנ"ל, היתר החצילים הוא, אכן, משנתו האחרונה של הרדב"ז.

הרדב"ז מחדש הגדרה, שלא מצאנו כמותה במקורות התלמודיים. בניגוד לצמחים חד-שנתיים, אשר נותנים פרי בשנה שבה הם צומחים, באילנות – השנים הראשונות הן חסרי יבול, ובדרך כלל הם נותנים פרי מהשנה הרביעית ואילך. אף הרדב"ז מציין זאת בתשובה אחרת⁴⁸⁶ ובהקשר אחר: 'ונמצאת למד שרוב האילנות שזרען גרעין אין ערלה נוהג בו, שהרי אין עושים פירות עד אחר שלש שנים'. צמח שנותן פרי תוך שנה אחת מהזריעה – אינו אילן, קובע הרדב"ז. חשוב להדגיש, שהוא מתייחס לזריעה כזמן התחלתי, ולא לנטיעה או לשתילה, כי זמן ההנבטה והגידול הראשוני של השתיל אורך אף הוא זמן רב. כיום, בחקלאות המודרנית, נעשים ניסיונות רבים להקדים את הפוריות של עצים שונים, ובהקשר לכך, עסקו רבות ביובנליות (juvenility) של עצים. ניסו להבין, מהו הגורם של העברת הפזה ממצב של גידול וגטטיבי למצב של גידול פרודוקטיבי. יש מי שרצה לדחות את הגדרת הרדב"ז בטענה, שההגדרה שהוא מחדש אינה מובהקת, כי מצאנו עצים, אשר מוגדרים כך עפ"י כל קריטריון אחר, ובכל אופן הם מסוגלים להניב ולתת פרי בשנה הראשונה. דוגמה לכך הקרמבולה. משיחה שקיימנו עם פרופ' שמואל גזית, ממכון וייצמן, התברר שהקרמבולה מסוגל, אמנם, לתת פרי בהקדם, אך לא תוך שנה מהזריעה. לעומת זאת, הוא ציין שאנונה קשקשית נותנת פרחים בתוך שנת הגידול הראשונה מהזריעה, אלא שעקב הגידול הווגטטיבי המואץ, הפרחים נושרים. לו היה רוצה להגיע ליבול בתוך השנה הראשונה, נראה לו, שהיה מסוגל לכך, תוך התערבות הורמונאלית פשוטה, ע"י המעטת הגידול הווגטטיבי. ברור

⁴⁸³ דבריו מובאים בספר לב רחב, ח"א, רחמים בוחריס, בני ברק תשל"ח, עמ' 9; וכן כותבים גם הרב אליעזר אפרסמון ודוד ויסקוט, "מכל עץ הגן אכל תאכל; הצצה בפינות אחדות בבוסתן ההלכה", מלילות ב' (תשס"א), עמ' 113, הערה 77.

⁴⁸⁴ ראוי להדגיש, שהתשובות אינן מסודרות לפי סדר כרונולוגי. יואל שילה, כללי התלמוד, שם, עמ' 60, טוען, שהחלוקה של התשובות לחלקים וכרכים, נובעת מנסיבות היסטוריות, לאמור, ברווח של מספר שנים נדפסו קבצים של תשובות בבתי דפוס שונים.

⁴⁸⁵ כמה ראיות לכך: א. לאחר שהרדב"ז מביא את דברי הפתור ופרח, הוא כותב: 'וכבר ידעת כי ארץ מצרים היא חמה ביותר ולפיכך אני מודה לו במין הברינגאן (החציל) השחור...' – משמע הוא מתייחס לחציל שבארץ מצרים. ב. בהמשך, יש לו דיון ארוך לגבי דין ערלה בחו"ל, וזאת הסיבה, שבגללה הוא אינו מורה את פסקו ברבים. ג. לגבי עצמו כותב הרדב"ז: 'ומתוך קושיא זו אני מחמיר על עצמי...' לאמור, רק בספק הקרוב לוודאי – מותר בחו"ל, אך לא בוודאי גמור – ברור א"כ, שהוא נמצא במצרים, שאל"כ, יש להחמיר בכל ספק.

⁴⁸⁶ שו"ת הרדב"ז, ח"ח סי' קפב.

שההגדרה, אותה מחדש הרדב"ז, אינה מתייחסת לגידול הזוכה להתערבות אנושית כה בוטה, אלא לגידול טבעי, ואכן צודק הרדב"ז, שעצים אינם מסוגלים להניב תוך שנה מהזריעה.

1. חידושו של הרדב"ז בעת שעלה לארץ ישראל

כאמור, שהה הרדב"ז במצרים ארבעים שנה. איננו יודעים באיזו תקופה משהותו במצרים, כתב הרדב"ז את שלוש התשובות שהזכרנו, אך מסתבר, שהן לא נכתבו כולן בשנה האחרונה. כלומר, במשך הרבה שנים סבר הרדב"ז, שהחציל אסור באכילה, אף שלא רצה להורות כך לרבים. ניכר בתשובות, שהוא מנסה להצדיק את המנהג הרווח לאכול את החציל, ולמרות שהוא מוצא למנהג זה סמך מתוך תשובת רב האי גאון, הוא אינו מסתפק בכך, ובקושי רב, הוא כובש את רצונו להורות את האיסור ברבים. והנה פתאום, כאשר הוא מגיע לארץ ישראל, והוא רואה שגם בה נוהגים היתר באכילת החצילים, הוא מוצא את ההיתר: 'ונתחדש לי טעם אחר שאין בכל מיני אילן שזורעין הגרעין ועושה פרי בתוך שנתו כזה', והוא קובע בצורה פסקנית: 'הילכך ירק הוא'.

השאלה היא, מה נתחדש לו, לרדב"ז, שלא היה ידוע לו במשך שנים?

הרב אליהו ב"ר משה ישראל (1710-1784)⁴⁸⁷ כותב, בקונטרס מחנה ישראל⁴⁸⁸ כך:

וראיתי כתוב בכ"י בגליון הרדב"ז ז"ל מכת"י של הרב הקדוש מוהר"ש גארמיזאן ז"ל

דאיתא בתוספתא דכל דבר שמוציא פירו' תוך שנתו לזריעתו אינו נקרא אילן לענין ערלה

ואינו אלא ירק...'

הרב אליהו ישראל כותב שראה כת"י של הרב שמואל גרמיזאן (1600 לערך, שאלוניקי – 1675, ירושלים) בשולי תשובותיו של הרדב"ז, ובו סמך ומקור לחידושו של הרדב"ז. לטענתו המקור הוא מהתוספתא – בה מובאת ההגדרה של הרדב"ז. מאיר בניהו,⁴⁸⁹ במבואו המקיף לספרי פרשנות לש"ס 'אמרי בינה' של הר"ש גרמיזאן, מביא בשם החיד"א, שהמחבר נהג לכתוב הגהות על כל הספרים שבידיו: 'כל ספרי הפוסקים שלו טורים ופוסקים, ראשונים, ואחרונים – כל הגליונות מלאים מכתביבותיו...'. למרות זאת, העובדה שלא מצאנו ולא ראינו הגהות אלו של הר"ש גרמיזאן, אינה גורעת מאמינות עדותו של הרב אליהו ישראל, ועל כגון דא נאמר 'לא ראינוה אינה ראינה'. עם זאת, יש מקום לפקפק בעדותו זו של הרב אליהו ישראל מכמה סיבות:

א. התוספתא – עליה מדבר הרב אליהו ישראל אינה קיימת, אף שייתכן, שהיה לו, לר"ש

גרמיזאן, מקור תנאי שאינו ברשותנו.

ב. בניהו במבוא 'אמרי בינה' מציין, שתשובות הרדב"ז לא נדפסו בתקופתו של הר"ש

גרמיזאן מלבד חלק אחד, והוא כמעט אינו מזכיר את הרדב"ז, ובמקום שהוא מזכיר

אותו, אין זה מן המקור, אלא בדבריו של הרב יעקב קאשטרו.⁴⁹⁰ אמנם, ייתכן שתשובות

הרדב"ז לא נדפסו, ובידי הר"ש גרמיזאן היה מצוי כתב יד של תשובות אלה.

⁴⁸⁷ גליס, אנציקלופדיה, ח"א, עמ' קפ; וראה עוד מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ח"ב, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט, עמ' שס-שסב.

⁴⁸⁸ נספח לס' קול אליהו, ח"ב, ליוורנו: דפוס אליעזר סעדון, תקסז, עמ' צד (סי' נד).

⁴⁸⁹ רבינו שמואל גארמיזאן, אמרי בינה שיטה סנהדרין, ירושלים: יד הרב ניסים, תשמ"ט, עמ' לד.

⁴⁹⁰ ואכן תשובת הרדב"ז מוזכרת ע"י הרב יעקב קאשטרו, ערך לחם, קושטנדינא תע"ח, יו"ד סי' רצד.

ג. הרב אליהו ישראל מעיד עדות דומה לזו שהזכרנו לעיל, אך במקום לדבר על כתב היד של הר"ש גרמיזאן, הוא מדבר על כה"י של הרב יהודה חאביליו (ירושלים, 1652 – איזמיר, אחרי 1697).⁴⁹¹

כך הוא כותב בספר כסא אליהו:⁴⁹²

מצאתי כתוב בגאון [צ"ל: בגיליון, י.פ.] של הרב מוהר"י חאביליו ז"ל שמצא בתוספתא שכל דבר שמוציא פירות תוך שנתו לזריעתו, אינו אלא ירק ולא אילן עכ"ד ז"ל, ועיין מה שכתבתי אנכי הדיוט בקונטרס מחנה ישראל.

העובדה שהן בגיליון של הר"ש גרמיזאן והן בגיליון של הרב יהודה חאביליו נכתבה אותה הערה, לאמור, שמקור דבריו של הרדב"ז הוא בתוספתא, אומרת דרשני.

ד. יש בעיות נוספות בדיוק מסירותיו של הרב אליהו ישראל. הוא אומר שהוא ראה כ"י של הרב אברהם אזולאי, וזה מעיד ששאל את תלמיד מרן הבית יוסף, אך האמת, שלא את תלמידי מרן שאל הרב אזולאי, אלא את תלמידי האר"י, כפי שמעידים הן הרב חיים יוסף אזולאי והן הרב יצחק בואנו (ספר 'שולחן מלכים', ראה להלן) בשם הרב אברהם אזולאי. כמו כן הוא מוסר שמלבד תלמידי מרן, הרב אזולאי שאל גם את תלמידי הרב חיים ויטאל, והם התירו מטעמו של הרדב"ז, שהחזיל נותן פרי תוך שנתו, אך האמת היא, שהרב אברהם אזולאי מביא את טעמו של הרב משה אלשיך שנוכיר להלן.

ה. איך שלא יהיה לגבי הר"ש גרמיזאן או הרב יהודה חאביליו, ברור מדברי הרדב"ז שלא נתחדשה לו תוספתא שלא הכיר, בעת שעלה לארץ ישראל. אילו כך היה, בוודאי היה הרדב"ז מזכיר את התוספתא, שמהווה ראיה ניצחת להיתרו.

שמש⁴⁹³ טוען, שאת הקריטריון החדש להגדרת ירק למד הרדב"ז 'מחכמי ארץ ישראל עם עלייתו אליה', וקריטריון זה 'שלא נזכר בחז"ל, היה מקובל במסורת הארצישראלית בלבד'. ניתן לפקפק בקביעה זו, שכן לרדב"ז היו קשרים ענפים עם חכמי ארץ ישראל, והוא דן בנושא החזיל, בעודו במצרים, בכמה מתשובותיו. אילו היה קריטריון זה נוהג במסורת הארץ-ישראלית, בוודאי היה מקל על עצמו בחז"ל, כדין כל ספק ערלה בחז"ל, שהוא לקולא. נוסף על כך, בוודאי היינו מוצאים עקבות למסורת ארצישראלית זו באחת מן התשובות של החכמים הארצישראלים מתקופתו של הרדב"ז, או מתקופות שקדמו לו.

לדעתנו, מה שנתחדש לרדב"ז אינה תוספתא אבודה או מסורת ארצישראלית, אלא דווקא התכונות הבוטאניות של צמח החזיל. את זאת הוא לא למד דווקא מן הרבנים ותלמידי החכמים, אלא מן האנשים הפשוטים, או מחכמים גויים, שעוסקים בחקר הצמחים. נראה גם, שיש בהגדרה זו של הרדב"ז משום תעוזה, שכן הרבה תקפו אותו על כך שהגדרה זו אינה מצויה בספרות חז"ל.⁴⁹⁴ לעיל, בפרק א/ו (עמ' 22) דנו בקצרה על מקורות המידע של חז"ל. יש להבחין אמנם, בין מקורות המידע בזמן חז"ל ובין מקורות המידע של החכמים שבכל הדורות לאחר חתימת

⁴⁹¹ גליס, אנציקלופדיה, ח"ב, עמ' יז.

⁴⁹² הרב אליהו ישראל, ספר כסא אליהו, ירושלים: מכון טוב מצרים, תש"ס, עמ' רסט.

⁴⁹³ שמש, ברכות הנהנים, עמ' 243.

⁴⁹⁴ ראה חזון איש, שם, ד"ה ובש"ב; וראה עוד הרב יעקב חאגיז, שו"ת הלכות קטנות, ח"א, תרנ"ז, סי' פג; הרב יעקב קאשטרו, ערך לחם, שם.

התלמוד, המהווה גם חתימה למסגרת ההלכתית המחייבת.⁴⁹⁵ עם זאת, וכך סובר הרדב"ז, לדעתנו, זה לגיטימי להתחשב בהלכה בידיעות אקס-הלכתיות, בידיעות מדעיות, שמקורן בהסתכלות על העולם, או בכאלו, שמקורן מאנשים וחוקרים שעוסקים בחכמת הטבע. ראוי, אמנם, להדגיש, שאין כאן הגדרה חיובית לאילן ולירק כמו במקורות התלמודיים, אלא רק הגדרה שלילית, לאמור, איזה צמח אינו נכלל בקטגוריית האילן. הגדרה כזו היא מטבעה רק הגדרה משלימה. בתלמודים אנו מוצאים הגדרות לאילן ולירק, אך ייתכן שישנם צמחים שאינם נכללים בהגדרות התלמודיות. כעין זאת מצאנו במאמר התלמוד הירושלמי, כלאים, ה:ז – לאחר שהביא את הגדרת התוספתא הקשה מכרוב, והשיב: 'כאן בוודאי, כאן בספק', לאמור, ההגדרה של התוספתא מסווגת צמחים מסופקים, אך ישנם צמחים שנחשבים ירק, למרות שאינם עונים על הקריטריונים של הגדרת התוספתא. אולי זאת הסיבה, שהרדב"ז 'הרשה לעצמו' להכריע, שהצמח מוגדר ירק ואינו יכול להיכלל בכלל אילן.

אפשר להוכיח מתשובת הרדב"ז, שיש לסמוך על הגדרות שאינן מוזכרות במקורות תנאיים ובתלמודים.⁴⁹⁶ באותה תשובה, לאחר שהרדב"ז קבע שהחציל מוגדר אילן, מציע הרדב"ז: וכ"ת משום דאם לוקחין ממנו יחור אינו צומח במקום אחר כשאר אילנות – דקל יוכיח.

הרדב"ז טוען, שבדרך כלל ניתן להרבות אילנות בצורה ווגטטיבית, אך את החציל, באופן טבעי,⁴⁹⁷ אי אפשר להרבות בצורה זו. הריבוי של החציל נעשה רק ע"י זריעה והנבטה של הזרעים.⁴⁹⁸ הרדב"ז דוחה אפשרות זו בטענה, שמצאנו צמחים המוגדרים בוודאות כאילנות, ואינם מתרבים בצורה ווגטטיבית: 'דקל – יוכיח'. קריטריון זה, של כושר הריבוי הווגטטיבי, אינו מוזכר בשום מקור תנאי או תלמודי, ואעפ"כ לא נמנע הרדב"ז מלהזכירו. לכן, בהחלט ייתכן, שמה שנתחדש לו לרדב"ז הוא התכונה הבוטאנית, והעובדה, שתכונה זו מפקיעה את הצמח מהכללתו בקטגוריית האילן.

2. צמח החציל

הצמח, שעליו דן הרדב"ז, הוא צמח החציל. הוא מתייחס, אמנם, גם לקנה הסוכר, אך רק אגב אורחא. מכיוון שכבר תיארנו לעיל (עמ' 69) את הצמח ואת תכונותיו המרכזיות, פטורים אנו, מלחזור על הדברים. נתרכז רק בתכונות ובידיעות על צמח החציל, הקשורות לשיטתו של הרדב"ז. זמן הגידול⁴⁹⁹ הנדרש מההצצה של השתיל ועד קטיפת הפרי תלוי במזג האוויר. במזג אוויר חם גידול הצמח יהיה מהיר. בחורף, במזג אוויר קר יותר, הגידול יהיה איטי יותר. בסה"כ, זמן הגידול מההצצה ועד הקטיפה נע בין שלושה חודשים לבין שבעה חודשים. כאמור, אין אנו יודעים על איזה זן מזני החציל דן הרדב"ז, אך סביר להניח, שלא היה שוני בין הזנים המקובלים היום ובין

⁴⁹⁵ ראה ר' משה בן מימון, יד החזקה, הקדמה.

⁴⁹⁶ מעניין שהרב שמואל גרמיזאן, משפטי צדק, ירושלים: מכון אהבת שלום, תשמ"ג, סי' סג טבע את הכלל: 'אין לנו כח לומר דברים אלו לדמות מלתא למלתא... וכל דבר שלא נזכר בתלמוד – אין בנו כח לאומרו; לכן ייתכן שחיפש מקור להגדרת הרדב"ז בתוספתא.

⁴⁹⁷ גם כיום, ללא הורמון השרשה, אי אפשר להרבות חציל בצורה ווגטטיבית.

⁴⁹⁸ על זריעה והנבטה בחציל (70%-90% הצלחה), ראה האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ה', עמ' 294.

⁴⁹⁹ ראה האנציקלופדיה לחקלאות, שם, עמ' 294.

הזנים, עליהם דן הרדב"ז, בהקשר לאורך הגידול. כאמור, כותב הרדב"ז, שאורך הגידול הוא פחות משנה מהזריעה ועד הקטיפה.

הרדב"ז מבחין בין שני זנים של צמח החציל. לגבי הלבן – הוא התיר גם בהיותו במצרים, אך לגבי הזן השחור – הוא נטה להחמיר, ורק בעלותו לארץ ישראל, הוא הגיע למסקנה שיש להתיר אף אותו. זהר עמר⁵⁰⁰ טוען שהזן הלבן הוא צמח חד-שנתי, המכונה 'שאמי', ולכן הוא מותר. הזן השני, הגדל באיזורים חמים יותר – פריו שחור, ועפ"י תיאורו של הרדב"ז הוא נותן פרי כשלוש שנים, אך איכותו יורדת. עמר משער, שמדובר בזן הקרוב ל'סולנוס החדק' (S. Incanum), שגדל באזורים חמים, ואשר דומה לחציל מבחינה מורפולוגית וסיסטמטית. שמש⁵⁰¹ מפקפק בזיהוי זה, שכן פריו מר ורעיל, אף שייתכן, שניתן לאכול אותו לאחר הבישול, אך פריו צהוב ולא שחור כתיאורו של הרדב"ז.

ב. ר' משה אלשיך – צמח שהיבול פוחת

הרב משה אלשיך נולד סמוך לשנת ר"פ (1520) ונפטר בשנת שני"ג (1593). הוא קיבל תורה מפי הרב טאיטאצאק ומפי הרב יוסף קארו, והוסמך על ידו בעת חידוש הסנהדרין בצפת, וישב עימו בבית הדין.⁵⁰² אחד התלמידים המפורסמים שלו היה הרב חיים ויטאל,⁵⁰³ והוא הסמיך אותו בשנת ש"נ (1590).

הרב משה אלשיך מגדיר, גם הוא, הגדרה על דרך השלילה. כיוון שאילנות הם צמחים שמתקיימים שנים רבות, הם גם מניבים שנים רבות. לעומת זאת, יש צמחי ביניים, אשר גם אם מתקיימים 4-5 שנים – עיקר היבול מתקבל בשנה הראשונה והשנייה. בתיאורו את צמח החציל (המין השחור), כותב הרדב"ז (שם, ח"ג סי' תקלא): 'אבל השחור גזעו מחליף ואינו יוצא משנה שלישית כי שנה ראשונה ושנייה הם ראויים למאכל והשנה הג' הוא רע למאכל ויפה לזרע ומשלשית והלאה אינה עושה כלום'. העובדה, שיש פחת ביבול, אינה קריטריון, לדעתו, להגדיר את הצמח כירק.⁵⁰⁴ לעומת זאת, לדעת הרב משה אלשיך, צמח שאינו מסוגל לתת יבול רב-שנתי, ולאחר שנתיים יש פחת באיכות הפירות – מוגדר ירק.⁵⁰⁵

לא מצאנו הגדרה זו בכתביו של הרב משה אלשיך,⁵⁰⁶ אלא רק עפ"י עדותו של הרב אברהם אזולאי (ש"ל, 1570, פאס – ת"ה, 1645, חברון).⁵⁰⁷ להלן עדותו של הרב אזולאי בארבע מקורות מקבילים. במקורות אלו מובאת דעתו של הרדב"ז, הבחנתו בין החציל הלבן והשחור, ובהמשך – מובא

⁵⁰⁰ זהר עמר, גידולי, עמ' 277.

⁵⁰¹ שמש, ברכות הנהנים, עמ' 242, הערה 250.

⁵⁰² ראה שמעון שלם, "לחקר חיבוריו של ר' משה אלשיך", ספר צפת, ח"ב, עמ' קפב.

⁵⁰³ ראה רוזאניס, קורות היהודים, ח"ב, עמ' 188, שר"ח ויטאל עלה לצפת בתחילת שנת של"א (1571) ולמד אז אצל רבו האר"י, עד שהאר"י נפטר בשנת של"ב (1572) בחודש אב.

⁵⁰⁴ הרדב"ז סובר שגם צמח שאינו מתקיים יותר משלוש שנים מוגדר אילן, אך הגיוני א"כ שגם אם היבול פוחת והולך, אין בכך סיבה להגדירו ירק.

⁵⁰⁵ ראה מרדכי שומרון, "תכונות הפלפל החרیف", אמונת עתיד 9 (תשנ"ו), עמ' 22-23, שלפלפל החרیف תכונות דומות. היבול העיקרי בצמח זה הוא בשנה הראשונה, בשנה השנייה היבול מידלדל, הפרי קטן ומתעוות.

⁵⁰⁶ שאלות ותשובות מהר"ם אלשיך, מהדרי פורגס, בני ברק: מישור, תשמ"ב.

⁵⁰⁷ ראה רוזאניס, קורות היהודים, ח"ג, עמ' 307-308; ראה עליו גליס, אנציקלופדיה, ח"א, עמ' יט-כב.

היתרו. אנו מצטטים רק את הקטע, הקשור לעדותו של הרב אברהם אזולאי: א. המקור הראשון והמפורסם יותר של הרב חיים יוסף אזולאי בספר 'ברכי יוסף';⁵⁰⁸ ב. קונטרס 'מחנה ישראל' (שהזכרנו לעיל); ג. שני המקורות הנוספים, מספר 'שולחן מלכים', הנמצא עדיין בכ"י (מוסד הרב קוק 681, f. 25878)⁵⁰⁹ של הרב יצחק בואנו, שהיה אב בית דין בירושלים (בשנת 1677):⁵¹⁰ האחד – מחלק יו"ד סי' רצד, והאחר – מחלק או"ח סי' רג.

מחנה ישראל סי' נד	ברכי יוסף יו"ד סי' רצד	שולחן מלכים יו"ד סי' רצד	שולחן מלכים או"ח סי' רג
וכן ראיתי כתוב בכ"י להרב הקדוש בעל חסד לאברהם ז"ל ששאל לתלמידי מרן	ומידי דברי עם אחד המיוחד מרבנן קדישא ⁵¹¹ כה דיבר אלי האיש הן כל יקר ראיתי עיני גדולים וצדיקים דיש להם עשר ידות בסדר קדושה ומימי לא ראיתי שום חסיד אשר חשש לאיסור הבאדי"נגאן וכלם אוכלים אותו אף דמחמירין בכמה מיני חומרות ולפי מדרגתם הי"ל להחמיר גם בזה דאיכא מאן דאסר ואף הרדב"ז דלא הורה בהו איסורא לעצמו מיהא נזהר. וכו' בפרק? הראתי להרב החסיד הנז' דהרי הרב המפורסם מר זקנו		וכתב הראא"ז זל' ששאל לתלמיד הגר"י אשכנזי ⁵¹² ואמרו לו שהרח"ו

⁵⁰⁸ ברכי יוסף, יו"ד, סי' רצד.

⁵⁰⁹ תודתי נתונה לחנן בניהו (יד הרב ניסים) שהפנה לכ"י זה, ולניסים סבתו (יד יצחק בן-צבי) שעזר לי בפענוח כה"י.

⁵¹⁰ ראה גליס, אנציקלופדיה, ח"ב, עמ' קעד.

⁵¹¹ הראשון לציון, הרב יצחק ניסים, ספר יין הטוב, שאלות ותשובות חלק ראשון ושני, ירושלים: יד הרב ניסים, תשס"ו, עמ' קצד-קצז, טוען שאחד המיוחד מרבנן קדישא הוא הרב אליהו ישראל, חברו הטוב של החיד"א, והוא מפנה לברכי יוסף, יו"ד, סי' שצט, וכסא אליהו, שם. בברכי יוסף, שם, ס"ק ד, כותב החיד"א: 'נהירנא כי זה שנים הן הראנו אחד המיוחד רב חביבא...'. ובספר כסא אליהו, שם, כתב: 'שוב אחרי מופלג האיר וזרח ספר ברכי יוסף לרב חביבא נר"ו... אנה חזיתיה שהביא... ודברי אלו, ועם כי לא מסיק בשמא ונעלם דבר בשם אומרו מי בעל דברים, וסתמא קאמר – אני הוא המדב' אליו את כל הדברים האלה, זה כעשר שנים.'; תודתי לר' שמשון צבי לוינגר (יד הרב ניסים) שהפנה תשומת לבי לכך; וראה עוד מאיר בניהו, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ח"ב, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט, עמ' שסא-שסב.

⁵¹² הרב יצחק לוריא אשכנזי = האר"י.

ז"ל היה אוכל אותו גם העידו שהרב כמוה"ר משה אלשיך היה אוכל אותם והיה אומר שהוא ירק לפי שכל אילן שעושה פירות בכל שנה הולך ומשביח וזה האילן של הבדנ'אן בשנה ראשונה הוא מה (פרי) טוב ומתוק ובשנה השנית גרוע מעט והוא מר קצת ובשנה השלישית הוא מר הרבה עד שאינו ראוי לאכילה אלא על ידי הדחק וזה ראייה שהוא ירק גם העידו לי ששאלו קצת חסידים על זה להרב כמוה"ר יוסף קארו זלה"ה ואמר להם פוק חזי מאי עמא דבר? עכ" וכן ראיתי לכל רבני ירושלים תוב"ב שהיו אוכלים אותם.	והראא"ז כתב שהעידו שהר"מ אלשיך ז"ל היה אוכל אותם והיה אומר שהוא מין ירק לפי שכל אילן שעושה פירות בכל שנה הולך ומשביח ובדינ'אן בשנה ראשונה הוא פרי טוב ומתוק ובשנה הב' גרוע מעט והוא מר קצת ובשנה השלישית הוא מר הרבה עד שאינו ראוי לאכילה אלא ע"י הדחק וזה ראייה שהוא מין ירק והר"י אשכנזי והר"ח היו אוכלים אותם בא"י גם העידו ששאלו קצת חסידים ל... אל הרבה כמוה"ר יוסף קארו זלה"ה והשיב להם פוק חזי מאי עמא דבר.	מהר"א אזולאי זלה"ה בהגותיו כ"י שכתב וז"ל בס' כפתור ופרח אסר הבבדי"נגאן וכו' ואני שאלתי לתלמידי האר"י ז"ל ואמרו לי כי תלמידו המובהק מהר"ח ז"ל היה אוכל אותם. גם העידו לי שהחכם השלם מהר"ם אלשיך ז"ל היה אוכל אותם והיה אומר שהוא ירק לפי שכל אילן שעושה פירות בכל שנה הולך ומשביח, זה האילן של הבבדי"נגאן שנה ראשונה היא טוב ומתוק ובשנה שנית גרוע מעט והוא מר קצת ובשנה השלישית הוא מר הרבה שאינו ראוי לאכילה אלא ע"י הדחק וזה מורה שהוא ירק. גם העידו לי ששאלו קצת חסידים להרב כמוה"ר יוסף קארו ז"ל והשיב לכם פוק חזי מאי עמא דבר. גם העידו לי שגם האר"י ז"ל היה אוכל אותם עכ"ל מז"ה זלה"ה. והנאוו להרב הנז' ונתקרה דעתו דעת עליון.	ז"ל מהר"ח ז"ל היו חוששין בבבדי"נגאן משום ערלה ואם היו אוכלים אותם או לא ואמרו שראו אוכלים אותם הרבנים הנזכר והיו מברכין עליהם בורא פרי האדמה והיו אומרים שהוא מין ירק שמוציא פירות בתוך שנתו ע"כ. והנהני הדבר דבאמת פה עיה"ק ירושלים תובב"א לא ראיתי לשום חסיד וחכם שחששו לאסור הבבדי"נגאן וכולם אוכלים אותו אעפ"י דהם מחמירין לעצמם הרבה חומרות ומתנהגים בכמה מיני קדושות בעשר ידות מדובר בס' נכבדות ויש להם על מה שיסמוכו באכילת הבבדי"נגאן.
---	--	--	---

הרב חיים יוסף אזולאי אומר, שהוא ראה כ"י של סבו, הרב אברהם אזולאי – בו הוא מעיד שהוא שאל את תלמידי האר"י בעניין אכילת החצילים, והם העידו בפניו שתלמיד האר"י, הר"ח ויטאל,⁵¹³ אכל את החצילים. הם שאלו גם את הרב יוסף קארו,⁵¹⁴ והוא התיר בטענה שזהו המנהג

⁵¹³ על ר"ח ויטאל ראה בניהו, מאיר, "רבי חיים ויטאל בירושלים", סיני, ל (תשי"ב), עמ' סה-עה: ר"ח ויטאל היה תלמיד האר"י בקבלה, ותלמידו המובהק של הרב משה אלשיך בהלכה. ר"ח ויטאל גם הוסמך על ידי הר"מ אלשיך בצפת בשנת 1590 (בניהו, שם, עמ' סה). בניהו (שם, עמ' סח) כותב 'שר' חיים ויטאל ראה את עצמו, לא רק כממלא

הרווח: 'פוק חזי מאי עמא דבר'. תלמידי האר"י העידו גם, שהרב משה אלשיך, שהיה רבו של הר"ח ויטאל, אכל, אף הוא, את החציל, והסיבה לכך: 'לפי שכל אילן שעושה פירות בכל שנה הולך ומשביח'. החציל, לעומת זאת, פירותיו מתמעטים ונהיים רעים מידי שנה. הרב אליהו ישראל העיד, אף הוא (בקונטרס מחנה ישראל), שראה את כה"י הנזכר, אך השמיט את היתרו וטעמו של הרב משה אלשיך. עם זאת, כפי שכתבנו לעיל, נראית לנו מסורת החיד"א מדויקת יותר, כי ישנה עדות נוספת התומכת בדבריו, ועדות זו – של הרב יצחק בואנו – קדמה לאלו של החיד"א ושל הרב אליהו ישראל בחמישים שנה לערך.

מלבד העדות של תלמידי האר"י ר' חיים ויטאל מזכיר את החציל בחיבורו הרפואי.⁵¹⁵ בניגוד לחיבורו הרפואי של הרמב"ם שכאמור, נועד לקהל קוראים גוי, החיבור הרפואי של ר"ח ויטאל נועד ליהודים. עם זאת, לא ברור שאפשר להוכיח מאזכור זה, שהר"ח ויטאל מתיר את החציל, שכן, הוא מציע להשתמש באפר רגלי החצילים ובעוקציהם לשם ריפוי מטחורים. איסור ערלה הוא, אמנם, אף איסור הנאה, והאיסור חל גם על החלקים הלא-אכילים של הפרי, כגון הגרעינים והקליפות,⁵¹⁶ אך ייתכן שאפרו של פרי שאסור באיסור ערלה, הופך למותר, בעת שהוא נהייה אפר.⁵¹⁷

ג. ר' יעקב חאגיז – צמח נמוך וצמח שגזעו חלול

הרב משה חאגיז כותב ב'לקט הקמח'⁵¹⁸ תשובה בדין אכילת החציל. הדברים מודפסים (עם שינויים קלים) גם בתשובות של אביו, הרב יעקב חאגיז, בשו"ת הלכות קטנות, סי' פג, בתחילת הקטע כתוב: 'אמר המניח', קרי – הרב משה אבן יעקב חאגיז, ובהמשך: 'יכתב א"א וז"ל', כלומר, הרב משה חאגיז מצטט מכ"י של אביו. לא ברור לגמרי אם כל התשובה מתייחסת לרב יעקב חאגיז, או, שמא, החלק האחרון הוא של בנו, הרב משה חאגיז. נראה לנו, מהשתלשלות התשובה, שכל התשובה היא של הרב יעקב חאגיז.

הרב יעקב בן שמואל חאגיז נולד בשנת ש"פ (1620) למשפחה ממוצא ספרדי.⁵¹⁹ לא ברור אם נולד בפאס שבמרקו, או בליוורנו או בירושלים. בשנת ת"ח (1658) עלה לירושלים, וייסד שם ישיבה בשם 'בית יעקב', בה למדו מגדולי הדור, וביניהם – הר"ש גארמיון.

מקומו של האר"י בתורת הסוד, אלא גם כיורשו של ר' יוסף קארו בהלכה. כמה תשובות בהלכה, של הר"ח ויטאל, נדפסו על ידי הרב יצחק ניסים, "תשובות רבי חיים ויטאל", ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ג, עמ' 331-351.

⁵¹⁴ ר' יוסף קארו עלה לצפת בשנת רצ"ו (1537), ראה חיים זלמן דימיטרובסקי, "בית מדרשו של ר' יעקב בירב בצפת", ספר צפת, ח"ב, עמ' סב הערה 137.

⁵¹⁵ ראה מאיר בניהו, "ליקוטים מספר הרפואות והסגולות של רבי חיים ויטאל", קורות, ט (תשמ"ז), עמ' 99.

⁵¹⁶ ראה ערלה פ"א מ"ח, ונלמד מן הפסוק 'את פרי' – לרבות את הטפל לפרי; שו"ע, יו"ד, סי' רצד סעי' א.

⁵¹⁷ ראה הרב חנוך זונדל גרוסברג, נטע הלולים, ירושלים תשכ"ו, עמ' סב, הערה נה.

⁵¹⁸ הרב משה חאגיז, לקט הקמח, הל' ערלה, הנדפס בסוף סי' רצד של השו"ע.

⁵¹⁹ גליס, אנציקלופדיה, ח"ב, עמ' קלה-קלז; ראה עליו גם במאמרו של ש"ז הבלין, "לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח", שלם ב (תשל"ו) 113-192.

לאחר שהוא מזכיר את ההכרעה לאיסור של ה'כפתור ופרח', הוא כותב: 'ופרשתי מהם איזה זמן בלא גדר', לאמור, הוא נמנע מלאכול את החציל. בהמשך, הוא מביא את ספקותיו ואת הכרעתו של הרדב"ז, ובסוף התשובה הוא מסיק: 'וראיתי דעמא דבר לנהוג בהם היתר, אזי אמרתי אין לחוש', כלומר בניגוד לפרישתו הראשונית מאכילת החציל, הרב יעקב חאגיז מתיר זאת גם לעצמו. כאמור, הוא מביא את הגדרתו המחודשת של הרדב"ז, אך הוא דוחה אותה: 'וטעם חלוש הוא זה להתיר איסור תורה כפי הספק הראשון שלו'.

הרב יעקב חאגיז מגדיר שתי הגדרות לא פחות מחודשות מזו של הרדב"ז. הוא כותב כך: ואצלי נתחדש טעם אחר להתיר דאיתא התם דגזרו על הגפנים שאין גבוהין טפח שיהיו כירק משום שהם **שפלים** ונראין כירק, א"כ כל דבר שבמינו שפל וקצר יש לדונו שהוא ירק. ובטעמים אלו עם הספק הראשון שלא ראיתי בו ממש שאין העץ של הבראינגאן דומה לעץ אילנות **שחלול** מבפנים, וראיתי דעמא דבר לנהוג בהם היתר, אזי אמרתי אין לחוש.

הוא מגדיר שתי הגדרות על דרך השלילה כמו הגדרותיהן של הרדב"ז ושל הרב משה אלשיך. אין הוא מגדיר פוזיטיבית את האילן ו/או הירק. הוא קובע שצמח נמוך, או צמח בעל גזע חלול, אינם יכולים להיכלל בקטגוריית האילן. כאמור לעיל, נראה לנו שקל יותר לחדש הגדרות שוללות מאשר הגדרות חיוביות, כי הראשונות רק מצטרפות להגדרות הבסיסיות שנאמרו על דרך החיוב. להגדרה הראשונה מביא הרב יעקב חאגיז ראיה מן התלמוד הבבלי: 'דאיתא התם דגזרו על הגפנים שאין גבוהין טפח שיהיו כירק'.⁵²⁰ להגדרה השנייה הרב יעקב חאגיז אינו מביא שום ראיה – לא מן התלמודים ולא מן הראשונים.

יש קושי ביישום הגדרותיו של הרב יעקב חאגיז לגבי צמח החציל. אין אנו יודעים בדיוק על איזה זן של צמח החציל הוא מתייחס. הקריטריון הראשון שהוא מזכיר, הוא צמח הנמוך מטפח (=10 ס"מ). בהקשר לגובה הצמח כותב ע' אדמתי⁵²¹:

השיח יכול להגיע לגובה 1.5 מטרים ויותר; להיות גדול, זקוף, מסועף ומעוצה ברובו – אך גם בעל ענפים דקים, נמוך ומשתרע בחלקו, ובעל נוף מצומצם למדי שגובהו מגיע ל- 20 עד 30 ס"מ בלבד.

לפי הנראה, מדובר בצמח חציל בעל ענפים דקים שמשתרע על הארץ, ואשר מגיע לגובה נמוך מאד. כמו כן מסתבר שהרב יעקב חאגיז הבין שבסוגיה במסכת סוטה (שם) ר' יוחנן נוקב בשיעור טפח, אך אין הכוונה לשיעור זה דווקא, אלא למידה של צמח נמוך, שאין עצים כדוגמתו. גם הקריטריון השני, קרי – הגזע החלול של הצמח, הוא בעייתי. מבדיקה שערכנו מצאנו את גזע החציל מלא ולא חלול.⁵²² אמנם החלק החיצוני של הגזע הוא מעוצה וחלקו הפנימי ירוק (כגזע של צמח חד-שנתי).

⁵²⁰ כוונתו למאמר התלמוד, סוטה מג ע"ב: 'ואמר ר' יצחק אמר ר' יוחנן משום ר' אליעזר בן יעקב: ילדה הפחותה מטפח אינה מקדשת את הזרעים'.⁵²⁰ כלומר גפן נמוכה מגובה של טפח (=10 ס"מ) אינה אוסרת את הזרעים (צמחים חד-שנתיים) בכלאי הכרם; זאת, משום שהכלל הבסיסי של כלאים הוא מראית העין (ראה רמב"ם, הל' כלאים, פ"ג ה"ה), ואין בנמצא אילן הנמוך מטפח.

⁵²¹ האנציקלופדיה לחקלאות כרך ה', עמ' 293.

⁵²² מידע מהמדריך החקלאי מאיר פרנקל, ראה יואל פרידמן, "הפאסיפלורה – דינה לערלה", אמונת עתיד 26 (תשנ"ט), עמ' 44.

כאשר החציל חי בעודו מחובר לקרקע הגזע הינו קשה מאד, הן החלק החיצוני והן החלק הפנימי (ולכן הוא מסוגל לשאת את החצילים שהינם פירות כבדים מאד). לאחר ניתוקו מהאדמה והתייבשותו של הצמח - החלק המעוצה נשאר קשיח, והחלק הירוק מתייבש, ויוצר חלל גדול (0.5 ס"מ ויותר). לפי הנראה, הרב יעקב חאגיז התכוון לחלל שבגזע החציל בעודו יבש ולאחר ניתוקו מן האדמה.

ד. הגדרות אילן וירק במדע לפני המאה ה-16

אלכסנדר פירו במאמר על התפתחות הקלסיפיקציה הבוטאנית⁵²³ מתאר התפתחות זו החל מתקופת המדע היווני העתיק ועד ימינו אנו. הפריחה של המדע, שהייתה קיימת בעת יוון העתיקה והממשל הרומי עם הסופרים הגדולים: תיאופרסטוס, דיאוסקורידס, פילניוס ועוד, נפסקה בימי הביניים בעידודה המובהק של הכנסייה. רק החל מתקופת הרנסנס (סוף המאה ה-14 ואילך) התרבות והמדע החלו שוב להתפתח ולהתקדם. בהתקדמות זו יש להכליל את מדע הבוטאניקה בכלל ואת מקצוע הקלסיפיקציה של הצמחים בפרט במיוחד בעקבות פתיחת אוניברסיטאות וגני מחקר בוטאניים באמצע המאה ה-16.⁵²⁴ אחד המדענים הבולטים בתחום זה היה אנדראה ססלפיו (1519-1603, איטליה), שהתבסס בספרו 'De plantis libri XVI' על שיטת הקלסיפיקציה של תיאופרסטוס, אך קדם את שיטתו, והבחין בין הצמחים מתוך מיקוד בפירות ובגרעיניו. אמנם, במאמר על ההתפתחות המדעית בספרד במאות ה-11-12 מגלה Lucie Bolens⁵²⁵, שבוטאניקאי אנונימי מספרד הקדים בשלוש מאות שנים לערך את ססלפיו בשיטת קלסיפיקציה, שאינה מתבססת רק על המורפולוגיה של הצמח (סיווג המתבסס על צורת הצמח), אלא גם על חשיבות הפרי ואופן התחדשות הצמח. ייתכן שיש לכך חשיבות, כי יש בכך אינדיקציה, שהיו בעולם הגדרות חדשות וכן שיטות חדשות לסיווג צמחים, אף שלא ברור, מה הייתה מידת פרסומם. מכל מקום, ספריו של ססלפיו, שנכתבו לאחר המצאת הדפוס, פורסמו והופצו ברבים, וייתכן שחלק מן החידושים המדעיים הגיעו לחכמי ישראל שבמצרים וארץ ישראל. כאמור, עובדה אחת ברורה, מהמאה ה-16 ישנה התקדמות בתחום זה בעולם המדע, ואף אצל חכמי ישראל אנו מוצאים כמה תשובות, שאינם מסתפקים בהגדרות המקובלות, אלא מוסיפים הגדרות משלימות, כדי לשלול את הכללת כמה צמחי ביניים לקטגוריית האילן.

בדקנו גם בספרות הערבית בעזרתו האדיבה של ד"ר זהר עמר (המח' ללימודי ארץ ישראל בר-אילן) את הגדרות ה'עץ' המקובלות בספרות זו מהמאה ה-11 ואילך. ישנם שני מונחים: האחד – 'שג'ר' והשני – 'נג'ם'. אלאדריסי (נפטר בשנת 1066) וכן אלקזיני (נפטר בשנת 1283) מתייחסים

⁵²³ Alexandre, Piroux, Evolution des classifications botaniques: utilitaire, morphologiques, phylogéniques, Lyon, 2002, p. 23-27,

<http://www.enssib.fr/bibliotheque/documents/dessid/rbpiroux.pdf>

⁵²⁴ <http://www.biologie.uni-hamburg.de/b-online/e01/01d.htm>

⁵²⁵ Bolens, Lucie, L'Andalousie du quotidien au sacré (XIe-XIIIe siècles, Aldershot : Variorum Reprints, 1990, p. 264-265.

לעץ 'שגר' בתור הצורה המושלמת של קטגוריית הצמחים. הם גם מתייחסים לצורה החיצונית של הצמח, ולא דווקא לחלוקה שבין האילן והירק.

אלאדיריסי, בהקדמתו לחיבורו הרפואי, מחלק את הצמחים לשתי קבוצות: ⁵²⁶

א. 'שגר' – זה העומד על גזע [סאק], ומתנשא באוויר [לגובה], ואינו מתייבש במשך כל השנה.

ב. 'נגים' – זה שאינו עומד על גזע, ואינו מתנשא באוויר [לגובה], אלא מתפרס על פני הקרקע ואפשר שנתלה (יתעלק – "מתעלק") על עץ, ועולה אתו לאוויר [גדל אתו לגובה], על מנת שיקח ממנו את משקל פירותיו ונח [יסתריח] עליו כמו עץ הכרם... ולוביה, וכיוצא בהם.

לפי אלמחיט, עמ' 373, 'שגר' הוא צמח, שעומד על גזע [סאק], או כזה שגדל מאליו, בין אם הוא דק או עבה, [גיל] בין אם הוא מצליח לשרוד את החורף, או שאינו מסוגל לעבור אותו.

אלקזוני, עמ' 211: ⁵²⁷ 'כל אחד מן הצמחים, או העצים הגדולים שיש לו גזע [סאק], הוא במעמד של בעלי החיים הגדולים, ואילו ה'נגים' הם במעמד של בעלי החיים הקטנים...'

אלקזוני, שם, עמ' 233: 'נגים' הוא כל צמח, שאין לו גזע קשה [סאק צלב], גבוה, כמו הזרעים [זרוע], והירקות [בקול], וצמחי הבושם [ריאחין], ועשבי הבר [אלחשיאש אלבריה], ואנו אומרים שה' עשה את גדילתו, שהוא מחיה את האדמה לאחר מותה'.

הנקודה החשובה למחקרנו בהגדרות אלו היא, שמחברים אלו מתייחסים לצורה החיצונית של הצמח ומתמקדים בגזע, בחוזקו ובצורת התנשאותו. אלו הם הקריטריונים המרכזיים להבדלה ולסיווג בין הצמחים. צמח בעל גזע קשה והעומד מאליו מוגדר כ'שגר', ואילו צמח בעל גזע רך, אשר משתרע או נטפל לצמחים אחרים מוגדר כ'נגים'. ייתכן שהגדרתו של הרב יעקב חאגיז הושפעה מהגדרות אלו, המסווגות צמחים נמוכים ומשתרעים על האדמה כ'נגים'. גם הקריטריון של הגזע החלול, שמזכיר הרב יעקב חאגיז, מתמקד באופי הגזע. לא מצאנו מי שמתייחס לנקודה ספציפית זו, אף שעקבות לגישה זו, הבוחנת את אופי הגזע, מצאנו הן בספרות המדעית כדלעיל והן בספרות הרבנית החל מהגדרת התוספתא (ראה לעיל עמ' 4) ועד מאמר התלמוד הבבלי במס' עירובין, לאור פרשנותו של הרשב"א (ראה לעיל עמ' 103).

Al-Idrisi Compendium of the Properties of Diverse Plants and Various Kinds of Simple Drugs (F. ⁵²⁶

Sergin ed.) Frankfurt am Main, 1995.

⁵²⁷ אלקזוני, עג'אייב אלמח'לוקאת, בירות 1981.

ה. רקע היסטורי

1. החציל במאה ה-16

סקרנו לעיל (עמ' 69) את תכונותיו של החציל. ראוי לציין עתה את תפוצתו של החציל. מקורו של צמח החציל כצמח מאכל – מהודו וסין, והוא היה מוכר שם כבר במאה השישית. הוא הגיע לאזורנו עם הכיבוש הערבי, אך הוא מוזכר בספרות הערבית רק מהמאה התשיעית ואילך.⁵²⁸ לכן אין פלא, שכבר בתקופת הגאונים נידון מעמדו וסיווגו של הצמח. ע' אדמתי כותב באנציקלופדיה לחקלאות⁵²⁹ שהתפוצה המשמעותית באירופה החלה במאה ה-16. אמנם, ברור שזו החלה לפני כן, כי כבר במאה ה-14 אנו רואים שפרי החציל נפוץ בארץ ספרד, כפי שמעיד הרב אשתורי הפרחי, בספרו 'כפתור ופרח' (ראה לעיל עמ' 107): 'שהפרי הנאכל הרבה בארץ הצבי ובארץ אנדלוס ושמו אל בדאנגאן, ובלשון לעז ברגניאש...'. מכל מקום, אין ספק שבארץ ישראל של המאה ה-16 היו רגילים לאכול אותו רבות, ולכן כל התשובות העוסקות בנושא הגדרת האילן והירק מתמודדות עם בעיית הסיווג של צמח החציל.

2. חידוש היישוב במאה ה-16 וגורמי התחדשות היישוב

לאחר שנים שהיישוב היהודי בארץ ישראל היה מדולדל במאה ה-16 חל מפנה והתחיל תהליך של עליית היהודים לארץ ישראל. רפאל צבי יהודה ורבלוסקי⁵³⁰ טוען שהייתה זו אחת התוצאות של גירוש היהודים מספרד בשנת 1492.⁵³¹ אמנם, תנופת העלייה לארץ ישראל לא התחילה מייד לאחר הגירוש, אלא מזמן הכיבוש העות'מאני ע"י הסולטאן סלים (1517). אז היהודים המגורשים עברו מערי תורכיה לארץ ישראל, לאחר שעמדו תורכיה וארץ ישראל תחת שלטון מאוחד.⁵³² תנועה זו לא אופיינה רק באנשים חסרי כל שעלו לארץ מפני שגורשו מארצם. חלק מהעולים עלו והתבססו במקומות חדשים מתוך מניעים אידיאולוגים של חזרה לארץ הקודש, על מנת לכוון את עפרה ולבנות את הארץ. שמואל אביצור⁵³³ טוען, שלהתפתחות העיר צפת היו גם מניעים כלכליים. הוא מתאר את התפתחות התעשייה של האריגים באירופה בסוף ימי הביניים. תעשייה זו הייתה גורם לקידום הכלכלה בכמה ארצות כמו ספרד, תורכיה ועוד, וגם בצפת היא הייתה גורם מכריע בפיתוח העיר.⁵³⁴ לאחר הכיבוש התורכי המקצועות הקשורים לתעשיית האריגים היו הפרנסה

⁵²⁸ Watson, Agricultural Innovation, p. 70-71.

⁵²⁹ האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ה', תל אביב תשמ"ט, עמ' 293.

⁵³⁰ רפאל צבי יהודה ורבלוסקי, במאמרו "תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי אלקבץ", ספר צפת, ח"א, עמ' קמב.

⁵³¹ ואמנם מיכאל איש שלום, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", ספר צפת, ח"ב, עמ' רב, הערה 13, מציין את תשובת המב"ט, ח"ג, סי' מח, שרוב היהודים שהיו בצפת, היו יהודים שגורשו מספרד; וראה עוד שמואל קליין, תולדות היישוב היהודי: מחתימת התלמוד עד תנועת ישוב א"י, תל אביב תש"י, עמ' 178. ש"ז הבלין טוען שאין ספק שצדקו אלו הקושרים את תחיית היישוב, לגירוש מספרד ומפורטוגאל. יש גם שמטעימים בכך את בחירת צפת כמרכז ליהודי ספרד, לפי הדמיון שיש בנופה של צפת עם נופים בספרד.

⁵³² יצחק בן צבי, "לתולדות צפת היהודית במאה הטי"ז", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, כ"ג (תשי"ט), עמ' 82.

⁵³³ שמואל אביצור, "צפת מרכז לתעשיית אריגי צמר במאה הטי"ז", ספר צפת, ח"א, עמ' מה, ואילך.

⁵³⁴ ראה שם, עמ' מז-מח, שבעוד שהיישוב היהודי מנה 232 משפחות בתחילת השלטון התורכי (6-1525), בשנת (1555-1557) כבר היו 1175 משפחות לערך, ובשנת 1567 מנתה הקהילה היהודית בצפת כ-14000 נפש; וראה עוד מאיר

המרכזית לאנוסים ולמגורשים מספרד, שחיפשו מקום של שלווה, או שבאו לארץ ישראל מחמת כמיהתם לארץ הקודש. ברבע השלישי של המאה ה-16 חלה ירידה משמעותית בתנופת ההתיישבות בצפת, והחלה ירידה ושקיעה של היישוב. אלו נגרמו עקב בצורות, מגיפות והרעה במצב הביטחון.⁵³⁵

3. מחלוקות וקביעת הלכה ומנהג במצוות התלויות בארץ במאה ה-16

א' ריבלין טוען, שרק באמצע המאה ה-16 התחילו היהודים לקנות קרקעות ולעסוק בחקלאות, ולכן בתחילת התקופה אין כמעט שאלות, למעשה, הדנות בעבודה בשדות בשנת השמיטה.⁵³⁶ לעומתו, טוען יוסף ברסלבי במאמר 'הישוב החקלאי היהודי בא"י במאה ה-16' ושאלת קדמותו,⁵³⁷ שהיישוב היהודי החקלאי לא התחדש במאה ה-16, אלא היה המשך של יישוב קדום יותר. הוא סוקר שאלות רבות, שנשאלו רבנים מאותה תקופה בייחוד בנושאים הנוגעים למצוות התלויות בארץ. ברסלבי טוען שאין ללמוד מהם על התנופה וההתחדשות של היישוב החקלאי, כי יותר משהן משקפות מציאות חקלאית, הן משקפות 'תופעת לוואי להתעוררות הדתית והרוחנית ולהתעסקותם התורנית של החכמים שעלו מחו"ל'.⁵³⁸ לדעתנו, אין זה מסתבר, וברור לנו, שהשאלות שהחכמים נשאלו לא היו בבחינת 'דרוש וקבל שכר' וכדי 'להגדיל תורה ולהאדירה'. שאלות אלו, בוודאי, שיקפו מציאות חקלאית אמיתית. נוסף על כך, אין חולק, שבמאה ה-16 נוצרה תנופה מחודשת של עלייה לארץ ישראל, וברור גם, ששאלות בנושאים הקשורים למצוות התלויות בארץ נשאלו בספרות השו"ת של המאה ה-16, ולפני כן ספרות זו מועטת עד מאד בארץ ישראל. עיון בספר השו"ת, שהוא אוסף ותקצירים של תשובות הקשורות לשמיטה (עפ"י פרוייקט השו"ת, בר-אילן),⁵³⁹ מוכיח, שרק מהמאה ה-16 יש ריבוי של שאלות חקלאיות.⁵⁴⁰ לא מתקבל על

בניהו, "הסכמת צפת לפיטור תלמידי חכמים ממיסים", ספר צפת, שם, ח"ב, עמ' קז, שאכן העלייה הגדולה לצפת באה רק 10 שנים לאחר הכיבוש התורכי, קרי בשנת רפ"ו (1526).

⁵³⁵ שם, עמ' סז; וראה עוד שלמה סימונסון, "שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח" ספר צפת, ח"ב, עמ' של, שקהילת צפת נתדלדלה לגמרי, וכמעט פסק הישוב בתחילת המאה הי"ז, ובפרק זמן קצר לאחר מכן הפסיק להתקיים; וראה עוד אברהם יערי שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"א, עמ' 236-238.

⁵³⁶ א' ריבלין, (מובא ע"י יוסף ברסלבסקי, עמ' 154, ראה הערה הבאה) מביא ראיה מתשובות הרדב"ז, ח"ד, סי' קלח: 'לקנות שדות וכרמים לא נהגו היהודים במלכות הזה...'. ברסלבי (להלן) טוען, שיייתכן שתשובה זו נכתבה במצרים, שכן הרדב"ז ישב רוב שנותיו במצרים. ואמנם, ראה יואל פרידמן, "עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד", התורה והארץ, ח"ז (בעריכת י' זולדן), כפר דרום: מכון התורה והארץ, תשס"ח, עמ' 245 (ה/1), שמתשובה אחרת של הרדב"ז, הדין בחיוב תרומות ומעשרות בעזה, יש ללמוד, שהיהודים היו בעלי קרקעות ועסקו בחקלאות.

⁵³⁷ יוסף ברסלבסקי [=ברסלבי], לחקר ארצנו - עבר ושרידים: רציפות הישוב הקדום, עליות, טופוגרפיה היסטורית, שרידים ארכיאולוגיים, קברים קדושים ופולקלור, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, תשי"ד, עמ' 154-169.

⁵³⁸ שם, עמ' 166.

⁵³⁹ ספר השו"ת, שמיטה – א' שמיטת קרקעות (בעריכת מנחם סליי), בית אל: בית ישראל, תשמ"ו. הספר מסודר לפי הלכות שמיטה ויובל של הרמב"ם. בעמודים א-יז, יש תקצירים של שו"ת מסביב לפרקים א-ג של הרמב"ם אשר עוסקים במלאכות חקלאיות. ישנם שם תשובות רבות של רדב"ז, מבי"ט, מהרי"ט, מהר"ם גלאנטי, ר' בצלאל אשכנזי, מהריט"ץ - איך ייתכן ששאלות אלו לא נידונו בדורות קדומים יותר, לולא הייתה מציאות חקלאית קיימת ומתחדשת דווקא מהמאה ה-16 ואילך?

הדעת, שכל השאלות היו פרי דמיונם של החכמים ולא שיקפו מציאות של עיסוק יהודים בחקלאות. יש לראות את הוויכוחים הסוערים, שהתנהלו בעיר צפת בין ר' יוסף קארו ובין ר' משה מטראני לגבי שמטיה, תרומות ומעשרות, ברקע הזה, של התחדשות היישוב היהודי וחזרתם של היהודים לעבודות חקלאיות. המנהג בשאלות רבות לא היה קבוע בארץ ישראל, לכן כל צד ניסה להשליט את דעתו ולקבוע בכך את המנהג לשנים רבות. בניגוד למה שכותב י' ברסלבי, נראה לנו שהרב אשתורי הפרחי הייתה דמות יחידה ובודדה בנוף הארץ-ישראלי, ואין להוכיח דבר מעיסוקו בשאלות הנוגעות למצוות התלויות בארץ.⁵⁴¹ לא כן הוא לגבי חכמי צפת וירושלים במאה ה-16.

לאור הנ"ל, ועל הרקע ההיסטורי שתיארנו, יש לראות גם את הדיונים שנערכו על ידי החכמים שהזכרנו בפרק הזה, לגבי סיווג צמח החציל לאילן או לירק. מעניין, שחכמים אלו לא הסתפקו, כדי להתיר בתשובות הגאונים, אף שכאמור, תשובת רב האי בוודאי הייתה ידועה להם,⁵⁴² אלא חידשו הגדרות משלימות לאילן ולירק.

4. התפשטות הקבלה והשפעתה על ההלכה במאה ה-16

גם מהיבט התקופה וגם מהיבט המקום – המאה ה-16 והעיר צפת, אי אפשר לחקור ולכתוב על שום נושא תורני, ולהתעלם מהתפשטות תורת הקבלה וממוריה הגדולים. גרשום שלום⁵⁴³ מציין את חשיבות התקופה בהפצת הקבלה: 'גירוש ספרד הביא למפנה מכריע בקבלה. התמורה העמוקה בתודעת הדור הוציאה את הקבלה לרשות הרבים...', ומבחינת המקום – צפת הפכה להיות המרכז הגדול של תורת הקבלה.⁵⁴⁴

אף שממבט ראשון הנושא שאנו חוקרים אינו קשור כלל בתורת הקבלה, הייתה לעובדת ההתפשטות שלה וכן לחכמים המורים תורה זו השפעה מכרעת בקליטת הגדרות חדשות לאילן ולירק במסורת ההלכה.

שמואל אבא הורודצקי⁵⁴⁵ מתאר את ייסודה והתפשטותה של תורת הקבלה במאה ה-16. שני גדולים היו לה לתורת הקבלה בתקופה זו, ושניהם התגוררו בצפת: 'ר' משה קורדובירו ור' יצחק לוריא – רמ"ק היה המשכה וסופה של הקבלה הספרדית, והאר"י – של הקבלה האשכנזית'.⁵⁴⁶ לא סופה מהיבט ההתפשטות וההפצה, אלא מבחינת יסוד וחידוש הקבלה. העיר צפת הייתה בתקופה

⁵⁴⁰ ראה ש"ז הבלין, "רבי לוי אבן חביב - הרלב"ח; תולדותיו, ספריו, פעולותיו ופולמוס הסמיכה", ישרון יא (תשסב) תתסד-תתצ; יד (תשסד) תתקצז-תתריא, שהקשר בין גירוש ספרד וחידוש היישוב בא לידי ביטוי בשאלת קביעת שנת השמיטה. משנת רס"ד (12 שנה לאחר הגירוש) יש לנו כבר דיונים בין חכמי א"י והארצות הסמוכות לה, מהי השנה הנכונה של שנת השמיטה. וראה שו"ת רלב"ח סי' קמב, שדן בקביעת שנת השמיטה, ולפי הנראה על פיה הוכרעה הלכה זו, בצירוף ה'חרס' שהטילו אח"כ חכמי צפת הגדולים על המחמירים בהלכה זו. באותה תשובה יש הערה מאוד מעניינת. רלב"ח כותב שיש הכרח לחתוך בספק זה, שאם לא כן, ויחמירו לפי השיטות השונות, לא יוכל לקום ישוב יהודי באר"ק. תשובתו היא לשואל שהתעניין בעליה.

⁵⁴¹ יוסף ברסלבסקי, שם, עמ' 168 והערה 61.

⁵⁴² ראה לעיל עמ' 111; עמ' 68.

⁵⁴³ גרשום שלום, ערך קבלה, האנציקלופדיה העברית (29) ירושלים תשל"ז, עמ' 91.

⁵⁴⁴ שם, עמ' 94.

⁵⁴⁵ שמואל אבא הורודצקי, תורת הקבלה של האר"י ורח"ו, תל אביב תש"ז, במבוא, עמ' 9-32.

⁵⁴⁶ הורודצקי, תורת הקבלה, עמ' 9; ראה גם הרב חיים חזקיהו מדיני, ספר שדי חמד, כרך ט', ניו יורק: קה"ת, 1976, עמ' 3660 אות י, לגבי המוצא של האר"י.

זו מרכז בתורת הקבלה. בעיר צפת התגוררו הרבה תלמידי חכמים, וחלקם עסקו בתורת הקבלה: ר' שלמה אלקביץ, ר' יוסף קארו, ר' אליעזר אזכרי, ר' אברהם גאלאנטי ר' שמואל גאליק, ר' אליהו די וידאש, ר' חיים ויטאל – ועל כולם ר' משה קורדובירו והאר"י. אנו נתמקד ברב יצחק לוריא אשכנזי, המכונה האר"י, ובתלמידו – הרב חיים ויטאל. כשעוד ישב במצרים היה האר"י תלמידו של הרדב"ז בתורת הנגלה, וכבר שם התחיל לעסוק בתורת הקבלה. כאשר הגיע לצפת, בשנת שכ"ט-ש"ל, הפך להיות תלמידו של רמ"ק. לאחר פטירת הרב נפוצה תורת האר"י בכל תפוצות ישראל ע"י תלמידיו – 'גורי האר"י' ובראשם הר"ח ויטאל, תלמידו המובהק וממשיך דרכו של האר"י.⁵⁴⁷

בפרק העוסק ב'קבלה בפסיקתו של ר' יוסף קארו⁵⁴⁸ כותב חלמיש, שאף שהר"י קארו היה איש הלכה מובהק, הוא עסק בקבלה, ואף הסתמך עליה בפסקי הלכה שונים. הוא נשא ונתן בהלכה עם ר' משה קורדובירו ועם האר"י – 'תורה וקבלה סמוכות היו אצלם על שולחן אחד'.⁵⁴⁹ אמנם, יש למצוא את הגבול ואת המסגרת בה, יש לשתף את הקבלה בהכרעה ההלכתית. חלמיש מנסה להתחקות אחר דרכו של ר' יוסף קארו לגבי שילוב הקבלה בהוראה ההלכתית, אך בסופו של דבר הוא אינו מגיע לידי קביעה של כללים ברורים לדרכו. בדורות שלאחר ר' יוסף קארו, השילוב של הקבלה בהכרעה ההלכתית היה תלוי במידת הקשר והעיסוק של החכם, מורה ההלכה בקבלה. לדוגמא: מחד – חכם אחד טבע את הכלל: 'שאין הלכה כספר "הזהר" במקום שהוא סותר בבירור את דברי התלמוד';⁵⁵⁰ ומאידך – סופר 'שבא תלמיד חכם מארץ הצבי והעיר ששמע שמרן (יוסף קארו) ז"ל חזר בו, לאחר ששמע את דעתו החולקת של האר"י.⁵⁵¹ כאמור, אף האר"י היה איש הלכה,⁵⁵² והחיד"א מעיד עליו שהוא חיבר יחד עם ר' בצלאל אשכנזי 'שיטה' על מסכת זבחים,⁵⁵³ אך כוחו והשפעתו לא נבעו מהיותו גדול בהלכה. תורתו העיונית של האר"י נעלמה ונסתרה מעיני הציבור הן בהלכה והן בקבלה. השפעתו נבעה מאישיותו ומן ההכרה, שהוא הצינור המרכזי להופעת סודות הקבלה בעם ישראל. במקום התואר 'פוסק' הוא מתואר אצל כמה חכמים 'המלך',⁵⁵⁴ ועליו נקבע הביטוי 'ואין משיבין את האר"י על משקל: 'ואין משיבין את הארי לאחר מיתה'.⁵⁵⁵ חלמיש מתאר את מידת ההשפעה של הנהגות האר"י:⁵⁵⁶

הנהגותיו של האר"י, שהיו גלויות בדרך כלל (בניגוד למשנתו העיונית; י.פ.) שימשו מופת

לחיקוי. גם אם לא הבין אדם את פרטי המחשבה האזוטרית, העומדת ביסוד הנהגה

כלשהי, לא היה בכך כדי למנוע את ביצוע ההנהגה בפועל.

⁵⁴⁷ ראה גם ישעיה תשבי, חקרי קבלה ושלוחותיה, ירושלים: מאגנס תשמ"ב, עמ' 131-132.

⁵⁴⁸ משה חלמיש, הקבלה בתפילה בלכה ובמנהג, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, 2000, עמ' 161-179.

⁵⁴⁹ שם, עמ' 162.

⁵⁵⁰ שם, עמ' 169, הערה 50.

⁵⁵¹ שם, עמ' 179, הערה 82.

⁵⁵² מאמרו של משה חלמיש 'מעמדו של האר"י כפוסק' בספרו חלמיש, הקבלה, עמ' 180-204.

⁵⁵³ שם, עמ' 181; כמו כן ר' דוד קונפורטי מעיד שהאר"י חתום על פסק דין יחד עם שני דינים נוספים במצרים, שם הערה 8.

⁵⁵⁴ שם, עמ' 185.

⁵⁵⁵ שם, עמ' 183, הערה 20.

⁵⁵⁶ שם, עמ' 180.

חלמיש מגביל את תחום השפעתו של האר"י לאורח חיים, לנושאים הקשורים לתפילה וכדו', אך לא ניכרת השפעתו בנושאים של יורה דעה וחושן משפט. מבחינה זו, אכילת החציל היא יוצאת דופן, שכן הדיון לגביו, שייך ליורה דעה. נראה שיש לעובדה, שתלמידי האר"י העידו, שרבים היה אוכל חציל, ושכן היה נוהג תלמידו, הר"ח ויטאל, השפעה על היתר אכילת החציל. מעניינת לגבי נידון דידן, קביעתו של חלמיש, שהחיד"א, שהיה בעל סמכות הלכתית, והושפע מאד מעמדת האר"י, נתן דחיפה של ממש להתפשטות קבלת האר"י בציבור.⁵⁵⁷ וכאמור, כן כתב החיד"א (הובא לעיל):

ומידי דברי עם אחד המיוחד מרבנן קדישא כה דיבר אלי האיש הן כל יקר ראיתי עיני גדולים וצדיקים דיש להם עשר ידות בסדר קדושה ומימי לא ראיתי שום חסיד אשר חשש לאיסור הבאדי"נגאן וכלם אוכלים אותו אף דמחמירין בכמה מיני חומרות ולפי מדרגתם הי"ל להחמיר גם בזה... ואני שאלתי לתלמידי האר"י ז"ל ואמרו לי כי תלמידו המובהק מהרח"ו ז"ל היה אוכל אותם... גם העידו לי ששאלו קצת חסידים להרב כמהר"ר יוסף קארו ז"ל והשיב לכם פוק חזי מאי עמא דבר. גם העידו לי שגם האר"י ז"ל היה אוכל אותם...

השפעתם לא הצטמצמה רק בהיתר אכילת החציל לבדו. נראה, שהיה לכך השפעה גם על קבלת ההגדרות והקריטריונים החדשים, שקבעו הרדב"ז, מהר"ם אלשיך ומהר"י חאגיז. יש לסייג, אמנם, שלא רק בשל השפעת האר"י ור"ח ויטאל, יש להוסיף את המנהג הרווח בציבור: 'פוק חזי מאי עמא דבר',⁵⁵⁸ את תשובת רב האי גאון, את העדות שר' יוסף קארו אכל את החציל, וכן את התוספתא שמזכיר הר"ש גארמיון. מכל מקום, נראה, שלאר"י ולתורת הסוד חלק נכבד בקביעת המסורת ההלכתית הספרדית, שהכריעה, ומכריעה גם כיום את ההלכה עפ"י ההגדרות הנ"ל,⁵⁵⁹ שכאמור, לא נזכרו בתלמודים ובמקורות התנאיים.

5. שלושים מיני פירות האילן

כספיחין וסיום למה שכתבנו – לגבי השפעת הקבלה על קליטת ההגדרות לסיווג האילן והירק, יש להזכיר מקור תמוה למחבר עלום שם,⁵⁶⁰ ספר 'חמדת ימים'.⁵⁶¹ המחבר מחדש את המנהג של

⁵⁵⁷ שם, עמ' 186.

⁵⁵⁸ וכן המציאות שמתאר הרדב"ז, ח"ג סי' תקלא: "כשעליתי לאר"י ראיתי כולם נהגו בו היתר".

⁵⁵⁹ ראה ברכי יוסף הנ"ל; הרב יוסף חיים, שו"ת רב פעלים, או"ח, ח"ב סי' ל, ירושלים תשנ"ד; ובדורותינו - הראשון לציון: הרב יצחק ניסים, שו"ת יין הטוב, חלק ראשון ושני, ירושלים: יד הרב ניסים, תשס"ו, עמ' קצד-קצז; הרב עובדיה יוסף, שו"ת יחוה דעת, ירושלים תשל"ז-תשמ"ג: ח"ב סי' כא; ח"ד סי' נב; הרב מרדכי אליהו, "פאפיה – אילן או ירק", תחומין ז' (תשמ"ז), עמ' 88-93.

⁵⁶⁰ ראה אברהם יערי, תעלומת ספר: ספר חמדת ימים, מי חיברו ומה היתה מידת השפעתו, ירושלים: מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, תשי"ד; ובמבוא הנרחב לס' חמדת ימים, מהד' צוריאל – לדעתם המחבר היה לפי הנראה ר' בנימין הלוי, נפטר בשנת תל"ב (1672); אך יש חוקרים (גרשום שלום ועוד) שדחו את דברי יערי, ולדעתם עדיין התעלומה במקומה עומדת, ראה ישעיה תשבי, "הנהגות נתן העזתי, אגרות רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבולעפיא בספר חמדת הימים", קרית ספר נד, ג (תשמ"ג) 585-610; ישעיה תשבי, "שלשלת היוחסין של 'מורי' ו'א"א מורי' בדוויים המוצבים בספר חמדת ימים", תרביץ נ (תשמ"א) 463-514.

⁵⁶¹ ספר חמדת ימים (על ראש חודש... ט"ו בשבט), מהד' צוריאל, ירושלים: יריד הספרי, תשס"ד.

אכילת פירות בט"ו בשבט יחד עם אמירת שירות ותשבחות, והוא כותב: 'ועם כי בדברי כתבי הרב זלה"ה לא נמצא מנהג זה, מ"מ לדעתי תיקון נפלא הוא בנגלה ובנסתר'.⁵⁶² לגבי המנהג לאכול מיני פירות מביא המחבר את דברי ר"ח ויטאל, שיש שלושים מיני **פירות האילן**.⁵⁶³ הוא מחלק את שלושים מיני הפירות לשלוש חטיבות: עשרה מינים כנגד עולם הבריאה – 'אין להם קליפה לא בפנים ולא בחוץ ונאכלין כמו שהן', והוא מביא רשימה של עשרה מיני פירות, כגון: ענבים, תפוחים, תאנים ועוד. עשרה מינים נוספים כנגד עולם היצירה – 'גרעיני הזרע בתוך הפרי אינו נאכל...' ואף לחטיבה זו הוא מביא רשימה של מיני פירות, כגון: זיתים, תמרים ועוד. החטיבה האחרונה – כנגד עולם העשייה – 'ולכן נאכל מה שבפנים ונזרק מה שבחוץ', ואף לחטיבה זו הוא מביא רשימה של עשרה מיני פירות, כגון: רימונים, אגוזים ועוד. למרבה הפלא, המין האחרון, שהוא מזכיר, הוא 'מאוזיז', הלא הוא פרי הבננה.⁵⁶⁴ בדקנו בכמה דפוסים של הספר 'חמדת ימים' וכן בספר 'פרי עץ הדר' - סדר לט"ו בשבט, שהוא העתקה מהספר 'חמדת ימים', ובכולם, המין האחרון של פירות האילן הוא מאוזיז' (בשינויי כתיב). חשבנו, שדברי הלכה לחוד ודברי קבלה לחוד, אך מצאנו טקסט מקביל לס' 'חמדת ימים', והמובא אף הוא בשם ר"ח ויטאל, בספר 'חסד לאברהם' של הרב אברהם אזולאי.⁵⁶⁵ לאחר הבאת שלושים מיני הפירות כותב הרב אזולאי כך:

וכנגד אלו הלי מיני פירות יש לי אחרים מסיטרא דשמאלא שצומחין בעצי היער... ורובם אין בהם אוכל כי אם קליפה, **ואין מברך עליהם בורא פרי העץ**... ולהיות שפירות האדמה, **שהם שפלים**,⁵⁶⁶ רצונו לומר שאינם מתגאין לזה הם מוציאים פירותיהם וגדילים על כל מים.⁵⁶⁷...

כלומר, שלושים מיני הפירות שהוזכרו אינם רק פירות האילן לשם הבחנה קבלית, אלא הם מינים של פירות, שיש לברך עליהם 'בורא פרי העץ'. הדבר המפתיע הוא, שהרב אברהם אזולאי הוא שהזכיר את היתר אכילת החצילים, והביא את עדותם של תלמידי האר"י שרבותיהם, האר"י והר"ח ויטאל, היו אוכלים את החציל. תמוה הוא לסווג את צמח הבננה לאילן, וכאמור, סיווג זה הוזכר אף בשם ר"ח ויטאל. על פי כל ההגדרות וכל הקריטריונים – הן על פי משך קיום הצמח, הן על פי דרך ההתחדשות שלו, הן על פי צורת הגזע – צמח הבננה נחשב ירק יותר מצמח החציל.

⁵⁶² חמדת ימים, שם, עמ' 524.

⁵⁶³ במדרש אלפא ביתא דבן סירה, שהוא מדרש שנכתב בערך במאה העשירית, ואשר נדפס לראשונה בשנת 1513, ומצורף לאוצר מדרשים אייזנשטיין, ח"א, ניו יורק 1915, עמ' 46, יש טקסט מקביל על שלשים מיני פירות: עשרה מהם אשר נאכלים כמות שהם, עשרה אחרים, אשר אוכלים את מה שבפנים וכו'. ראה עוד עלי יסיף, סיפורי בן סירא בימי הביניים, ירושלים: מגנס, תשמ"ה, עמ' 218-220; וראה עוד עלי יסיף, פסיבדו בן סירא: הטכסט, אופיו הספרותי ומעמדו בתולדות הספור העברי בימי הביניים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשל"ז, עמ' 20-19.

⁵⁶⁴ חמדת ימים, שם, עמ' 526.

⁵⁶⁵ הרב אברהם אזולאי, ספר חסד לאברהם, ירושלים תשנ"ט, עמ' רצא-רצב; ראה גם הרב נתן שפירא, ספר טוב הארץ, ירושלים תשל"ו (תרנ"א), עמ' כג-כד, אך דבריו מועתקים מהס' חסד לאברהם הנ"ל.

⁵⁶⁶ תכונה זו מזכירה את הגדרתו הראשונה של הרב יעקב חאגיז, שהובאה לעיל.

⁵⁶⁷ ראה בבלי, ראש השנה יד ע"א, הבחנה בין אילן לירק לעניין מעשרות: הגדל על רוב מים נחשב אילן, ואילו הגדל על כל מים נחשב ירק; ראה לעיל הערה 173.

ו. סיכום

- א. רק כשהגיע לארץ ישראל חידש הרדב"ז את ההגדרה, שצמח שאינו נותן פרי תוך שנתו, נחשב ירק. הגדרה זו נאמרה על ידו במסגרת פסק להיתר אכילת החצילים, וזוהי משנתו האחרונה של הרדב"ז.
- ב. החידוש שהתחדש לרדב"ז, כשהגיע לארץ, לא היה גילוי תוספתא עלומה, ולא מסורת הלכתית ארץ-ישראלית, אלא תכונה בוטנאית של צמח החציל ומשמעותה לסיווג הצמחים לאילן ולירק.
- ג. הגדרה זו של הרדב"ז וכן ההגדרות הנוספות של הרב משה אלשיך והרב יעקב חאגיז הן הגדרות על דרך השלילה, והן משלימות את ההגדרות שהובאו בתוספתא ובתלמודים.
- ד. במאה ה-16 לאחר תחילת הרנסנס, חלה התקדמות בעולם המדע בכלל ובשיטות הקלאסיפיקציה של הצמחים בפרט, וייתכן שהייתה לכך השפעה על חכמינו באותה תקופה.
- ה. בספרות הערבית מוצאים אנו הגדרות שונות לסיווג צמחים. ההגדרות מתמקדות בצורה החיצונית של הצמח, בגזע, בחזקו, ובצורת התנשאותו.
- ו. החכמים, הפוסקים מהמאה ה-16, פעלו ברקע היסטורי של חזרת יהודים רבים לארץ ישראל, וחידוש עיסוקם בעבודות חקלאיות.
- ז. הנהגתם של האר"י ור"ח ויטאל לאכול את החצילים, השפיעה על קביעת ההלכה בנושא זה. לאר"י ולתורת הסוד חלק נכבד בקביעת המסורת ההלכתית הספרדית וקבלתם את ההגדרות, שהתחדשו במאה ה-16-17.

ביבליוגרפיה וקיצורים ביבליוגרפיים

ספרות התנאים והאמוראים

סינופסיס לתלמוד הירושלמי כרך א' 3-5 למסכת כלאים וכרך א' 6-11 למסכת מעשרות, מהד' פטר שפר והנס יורגן בקר, Tübingen, 1992

תלמוד בבלי, מסכת ברכות, כתב יד מינכן 95 (צולם בהוצ' ספר, ירושלים תשל"א)

תלמוד בבלי, מסכת ברכות, כתב יד פירנצה 79 (צולם בהוצ' מקור, ירושלים תשל"ב)

תלמוד בבלי, מסכת ברכות, כתב יד אוקספורד 366, תקליטור מאגר עדי נסח של התלמוד הבבלי, המכון לחקר התלמוד הבבלי ע"ש ש. ליברמן, ירושלים תשס"ב

תלמוד בבלי, מסכת ברכות, כתב יד פריז 671,4, תקליטור מאגר עדי נסח של התלמוד הבבלי, המכון לחקר התלמוד הבבלי ע"ש ש. ליברמן, ירושלים תשס"ב

תלמוד בבלי, מסכת ברכות, דפוס שונצינו רמ"ד, תקליטור מאגר עדי נסח של התלמוד הבבלי, המכון לחקר התלמוד הבבלי ע"ש ש. ליברמן, ירושלים תשס"ב

תלמוד בבלי, מסכת ברכות, ירושלים: מקור, תש"ל (צילום דפוס ונציה ר"פ)

תלמוד בבלי, מסכת ברכות, ירושלים תש"י (צילום דפוס וילנא תרמ"ו)

תלמוד ירושלמי, מהדורת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים תשס"א

ירושלמי כלאים, מוצל מאש = תלמוד ירושלמי, מסכת כלאים, בני ברק: מכון מוצל מאש, תשמ"ט

ירושלמי מעשרות, מוצל מאש = תלמוד ירושלמי, מסכת מעשרות, ירושלים: מכון מוצל מאש, תשנ"א

תוספתא, מהדורת שאול ליברמן, ניו יורק תשט"ו - תשמ"ח

ספרות הגאונים והראשונים

אברהם אלשבילי, שיטה לר"א אלשבילי, בתוך גנזי ראשונים למס' ברכות, מהד' משה הרשער, ירושלים: מכון התלמוד הישראלי השלם, תשכ"ז

אברהם ב"ר יצחק אב ב"ד, ס' האשכול, מהדורת ש' אלבק, ירושלים תרצ"ה

אברהם ב"ר יצחק אב בית דין, תשובות הראב"י אב"ד, מהדורת קאפח, ירושלים: מגן, תשכ"ב

אברהם בן דוד, השגות הראב"ד לרמב"ם מהדורת ש' פרנקל, ירושלים תשל"ד

אברהם בן נתן הירחי, ספר המנהיג, ירושלים תשי"א

אהרון בן יוסף הלוי, חידושי הרא"ה למס' ברכות, ירושלים: אהבת שלום, תש"ס

אהרון בן יוסף הלוי, פירוש הרא"ה על הלכות הרי"ף מסכת ברכות, מהד' בלוי, ניו יורק תשי"ז

אהרון בן יעקב הכהן, ספר כלבו, ירושלים תשנ"ז

אהרון הכהן מלוניל, ספר ארחות חיים, מהד' שלעזינגער, ברלין תרנ"ט

אחאי גאון, שאילתות דרב אחאי גאון, מהדורת ש. מירסקי, ירושלים: סורא וישיבה אוניברסיטה, תשמ"ב

אליעזר בן יואל הלוי, ספר ראבי"ה, מהד' אפטוביצר, ירושלים תשכ"ד

אליעזר בן יואל הלוי, ספר ראבי"ה, מהד' דבליצקי, בני ברק תשמ"ט

אליעזר בן שמואל, ספר יראים, מהד' שיף, ווילנא תרנ"ט

אליעזר מגרמיזא, ספר הרוקח הגדול, מהד' ברוך שמעון שניאורסון, ירושלים תשכ"ז

אלקסנדר הכהן זויסלין, ספר האגודה, מהד' בריזל, ברכות וזרעים, ירושלים תשכ"ט

אשר בן חיים נבי"ו ממונתשון, ספר השולחן, מהד' משה יהודה בלוי, ניו יורק תשמ"ד

אשר בן חיים נבי"ו ממונתשון, ספר הפרדס, מהד' מרדכי ליב הלוי קצנלבוגן, ירושלים: שלם, תשמ"ה

אשר בן יחיאל, רבינו אשר, בש"ס דפוס וילנא

אשר בן יחיאל, תוספות הרא"ש, מסכת ברכות, מהד' וילמן, ירושלים תשל"ח
 אשתורי הפרחי, כפור ופרח, מהד' בית המדרש להלכה בהתיישבות, ח"ג, ירושלים תשנ"ט
 אשתורי הפרחי, ספר כפתור ופרח, מהד' הירש עדלמאן (חן טוב), ברלין תרי"א
 אשתורי הפרחי, ספר כפתור ופרח, מהד' רא"מ לונץ, ירושלים תרנ"ז
 בצלאל אשכנזי, שיטה מקובצת, מס' בכורות, מהד' אילן, תשנ"ב
 דוד בן יוסף, אבודרהם, ס' אבודרהם השלם, ירושלים תשמ"ה
 דוד ב"ר לוי מנרבונה, ספר המכתם בתוך גנזי ראשונים למס' ברכות, מהד' משה הרשור, ירושלים : מכון
 התלמוד הישראלי השלם, תשכ"ז
 הגהות אשרי למסכת ברכות, על הרא"ש, ש"ס ווילנא
 זכריה ב"ר יהודה אגמאתי, ספר הנר, מהד' מאיר דוד בן שם, ירושלים : מכון תורה שלמה, תשי"ח
 חדושי שיטה לא נודע למי, מסכת ביצה, מהד' משה שטערן, ירושלים : מכון תורה שלמה, תשכ"ז
 חיים ב"ר יצחק, דרשות מהר"ח אור זרוע, מהד' לנגה, ירושלים תשל"ג
 חיים ב"ר שמואל בן דוד מטודילו, צרור החיים, מהד' ירושלמי, ירושלים תשכ"ו
 חננאל, פירושי רבינו חננאל, למסכת ברכות, מהד' דוד מצגר, ירושלים : מכון לב שמח, תש"ן
 יהודאי גאון, הלכות פסוקות, ירושלים : אהבת שלום, תשנ"ט
 יהודה שירליאון, תוס' רבנו יהודה שירליאון, מס' ברכות חלק שני, מהד' זק"ש, ירושלים תשל"ב
 יום טוב בן אברהם אלשבילי, הלכות ברכות לריטב"א, מהד' קצנלבויגן, ירושלים תשד"מ
 יום טוב בן אברהם אלשבילי, חידושי הריטב"א למסכת ברכות, מהדורת משה הרשור, ירושלים : מוסד
 הרב קוק, תשמ"ד
 יום טוב בן אברהם אלשבילי, חידושי הריטב"א למסכת סוכה,
 יום טוב בן אברהם אלשבילי, חידושי הריטב"א למסכת עירובין, מהד' גולדשטיין, ירושלים : מוסד הרב
 קוק, תשל"ה
 יום טוב בן אברהם אלשבילי, כתבי הריטב"א, הלכות ברכות, מהד' בלוי, ניו יורק תשט"ז
 יוסף בן משה, לקט יושר, אורח חיים, (ברלין תרס"ג), ירושלים תשכ"ד
 יעקב בן מאיר, ספר הישר לרבינו תם, מהד' שלזינגר, ירושלים תשמ"ה
 יעקב בן ר' אשר, ארבע טורים, ירושלים : מוסדות שירת דבורה ומכון ירושלים, תשנ"ג
 יעקב ברוך בן יהודה לנדא, ספר האגור השלם, מהד' הרשור, ירושלים תש"ך
 יעקב חזן מלונדרץ, עץ חיים, מהד' ברודי, ירושלים : מוסד הרב קוק, תשכ"ב
 יצחק בן משה, ספר אור זרוע השלם, הלכות שבת, מהד' קליין, ירושלים : מכון ירושלים, תשס"א
 יצחק בן משה, ספר אור זרוע, זוטאמיר תרכ"ב
 ירוחם בן משולם, רבינו ירוחם, תולדות אדם וחוה, תל אביב תשל"ה (צילום דפוס א' ויניציה שי"ג)
 ישעיה בן מאלי דיטראני, פסקי הרי"ד, בתוך פסקי רי"ד ופסקי ריא"ז, מסכת ברכות ושבת, מהדורת
 וורטהיימר וליס, ירושלים : מכון התלמוד הישראלי השלם, תשכ"ד
 ישעיהו ב"ר אליהו דיטראני, פסקי ריא"ז, ראה : ישעיה בן מאלי דיטראני
 מאיר בן ברוך מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים, ח"א, מהד' יצחק זאב כהנא, ירושלים : מוסד הרב
 קוק, תשי"ז
 מאיר בן ברוך, ברכות מהר"ם, מהד' שווארץ, ירושלים : מכון ירושלים
 מאיר בן ברוך, ספר ברכות מהר"ם, מהד' שפיצר, ירושלים : מפעל תורת חכמי אשכנז, תשמ"ח
 מאיר בן ברוך, שאלות ותשובות מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, כרך ב' (דפוס ברלין, תרנ"א) ירושלים
 תשמ"ו
 מאיר בן שמעון המעילי, ספר המאורות, מס' ברכות, מהד' בלוי, ניו יורק תשכ"ד
 מנוח בן יעקב, ספר המנוחה, מהד' הורביץ, ירושלים : מוסד הרב קוק, תש"ל
 מנחם בן שלמה המאירי, מסכת ברכות, מהדורת דיקמן, ירושלים : מכון התלמוד הישראלי השלם, תשכ"ה

מנחם בן שלמה המאירי, מסכת עירובין, מהדורת ש' הרשלה, ירושלים: מכון התלמוד הישראלי השלם, תשכ"ח

מנחם בן שלמה, מדרש שכל טוב, מהד' בובר, ברלין תר"ס
 מסעוד חי רקח, מעשה רקח, ויניציה תקב
 מרדכי בן הלל, מרדכי, בש"ס ווילנא
 משה בן יעקב מקוצי, ספר מצוות גדול, מהד' פרבר, ירושלים תשנ"א
 משה בן מיימון, מורה נבוכים, ירושלים תש"ך, ד"צ ווילנא תרס"ט
 משה בן מיימון, משנה עם פירוש הרמב"ם, סדר זרעים, מהד' קאפח, ירושלים תשכ"ג
 משה בן מיימון, רמב"ם, מהדורת ש' פרנקל, ירושלים תש"ן
 משה בן מימון, אגרות הרמב"ם מהד' שילת, ירושלים תשמ"ה
 משה פרנס, ספר הפרנס, ווילנא תרנ"א
 משולם ב"ר משה מבדריש, ספר ההשלמה לברכות, בתוך גנזי ראשונים למס' ברכות, מהד' משה הרשלה, ירושלים: מכון התלמוד הישראלי השלם, תשכ"ז
 ניסים גאון, רב ניסים גאון חמשה ספרים, מהד' שרגא אברהמסון, ירושלים: מקיצי נרדמים, תשכ"ה
 נתן אב הישיבה, פירוש ר' נתן אב הישיבה בתוך ששה סדרי משנה עם פירושי ראשונים ואחרונים, מהד' מרדכי יהודה ליב זק"ש, ירושלים תשל"ג
 נתן בן יחיאל, ספר הערוך השלם, מהד' קאהוט, ניו יורק תשט"ו
 ספר האורה, מהד' בובר, לבוב תרס"ה
 פרץ בן אליהו, תוספות רבנו פרץ, מסכת ברכות, שם, מהד' הרשלה, ירושלים תשד"מ
 צדקיהו ב"ר אברהם הרופא, שבלי הלפט, מהד' בובר, לבוב תרמ"ו
 אהרון בן יעקב הכהן, אורחות חיים, פרינצי תק"י
 שלמה בן אברהם אדרת, חידושי הרשב"א, מסכת שבת, מהד' ברונר, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ו
 שלמה בן אדרת, חידושי הרשב"א מסכת עירובין, ירושלים תשכ"ג
 שלמה בן אדרת, חידושי הרשב"א, מס' עירובין, מהד' אילן, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ט
 שלמה בן אדרת, עבודת הקודש, מהד' יונגרמן, זכרון יעקב, תשנ"ח
 שלמה בן אדרת, שו"ת, חלק ג, תל אביב תשל"ג
 שם טוב אבן פלקרא, ספר המעלות, ברלין תרנ"ד
 שמואל ב"ר יעקב ג'מע, ספר האגור, מהד' ש' בובר 1988 (צולם בדפוס מקור, ירושלים תשל"ח)
 שמואל ב"ר משולם ירונדי, ספר אהל מועד, ירושלים תרמ"ו
 שמעון בן צמח, פירוש הרשב"ץ מסכת ברכות, מהד' הילמן, בני ברק תשל"א
 שמעון בר צמח, פירוש הרשב"ץ על ברכות, בני ברק: מכון אזנים לתורה, תשל"א
 שמעון קיירא, ספר הלכות גדולות, מהדורת הרב עזריאל הילדסהימר, ברלין תרמ"ח
 שמעון קיירא, ספר הלכות גדולות, מהדורת ירוחם פישל פרלא, ירושלים תשנ"ב
 שמעון קיירא, ספר הלכות גדולות, מהדורת עזריאל הילדסהימר, ירושלים: מקיצי נרדמים תשל"ב
 שמשון בר צדוק, תשב"ץ, וורשא תרס"א
 שמשון משאנץ, תוספות שאנץ, מס' בכורות, מהד' אילן, תשנ"ז
 תוספות חכמי אנגליה, מסכת ברכות, מהד' בלאו, ירושלים תש"מ
 הבלין, תורתן = תורתן של גאונים: אוסף חבורי הלכה ותשובות של גאוני בבל וארץ ישראל שנאספו מתוך קבצים וכתבי עת (בעריכת יצחק יודלוב, שלמה ז' הבלין) ירושלים: ח. וגשל, תשנ"ב-תשנ"ג
 תשובות גאונים קדמונים, מהד' קאסל, (תר"ח) תל אביב תש"מ
 תשובות הגאונים תורתן של ראשונים, חלק ב', מהדורת חיים מאיר הורביץ, פרקפורט דמיין תרמ"ב
 תשובות הגאונים, מוסאפיה, ליק תרכ"ד

ספרות אחרונים

אבן זמרא, דוד בן שלמה, פירוש הרדב"ז לרמב"ם זרעים, בתוך: מהדורת ש' פרנקל, בני ברק תש"נ
 אבן זמרא, דוד בן שלמה, שו"ת הרדב"ז, ירושלים תשל"ב (צילום דפוס ורשא תרמ"ב)
 אוצר מדרשים אייזנשטיין, ח"א, ניו יורק 1915
 אזולאי, אברהם, ספר חסד לאברהם, ירושלים תשנ"ט
 אזולאי, חיים יוסף דוד, ברכי יוסף, ירושלים תש"ד (צילום דפוס ווינא תר"כ)
 איסרליש, משה, הגהות הרמ"א בתוך שולחן ערוך (צילום דפוס למברג-בלבאן תרנ"ג)
 אליהו ב"ר משה ישראל, ספר כסא אליהו, ירושלים תש"ס
 אליהו ב"ר משה ישראל, שו"ת קול אליהו, קונט' מחנה ישראל, ליוורנו תקנ"ב
 אליהו ב"ר שלמה זלמן מווילנא, ביאור הגר"א לירושלמי, בתוך תלמוד ירושלמי, בני ברק: מכון מוצל
 מאש, תש"מ-תשנ"ט
 אליהו, מרדכי, "פאפייה – אילן או ירק", תחומין ז' (תשמ"ז), עמ' 88-93
 אלשיך, משה, שאלות ותשובות מהר"ם אלשיך, מהדר' פורגס, בני ברק: מישור, תשמ"ב
 אפרסמון אליעזר ודוד ויסקוט, "מכל עץ הגן אכל תאכל; הצצה בפינות אחדות בבוסתן ההלכה", מלילות
 ב' (תשס"א), עמ' 81-132
 אפרתי, יוסף, "לשאלת זיהוי שיבולת שועל", הליכות שדה, 57 (תשמ"ט), עמ' 11-15
 בוחריס, רחמים, ספר לב רחב, ח"א, בני ברק תשל"ח
 ברכה, אליעזר הכהן, ספר אור עולם כרך א', "בענין המאלינעס" (פטל), תשנ"ה, עמ' 161-175
 גארמיזאן, שמואל, אמרי בינה שיטה סנהדרין, ירושלים: יד הרב ניסים, תשמ"ט
 גרוסברג, חנוך זונדל, נטע הלולים, ירושלים תשכ"ו
 גרמיזאן, שמואל, משפטי צדק, ירושלים: מכון אהבת שלום, תשמ"ג
 דנציגר, אברהם, חיי אדם... וצמוד לו... נשמת אדם, ירושלים תשכ"א
 הלוי, יוסף צבי, כרם הארץ, ירושלים תש"ג
 ווידענפעלד, יעקב, שו"ת כוכב מיעקב, ירושלים תשנ"ט
 זוין, שלמה יוסף, "בדין ערלה ובגדרי ברכה בפרי ה"מאלינעס", ישורון, תשנ"ז, עמ' קנז-קס
 חאגיז, יעקב, שו"ת הלכות קטנות, חלק א', קארקא תרנ"ז
 חאגיז, משה בן ר' יעקב, לקט הקמח, בתוך שלחן ערוך (צילום דפוס למברג-בלבאן תרנ"ג)
 חאגיז, משה, לקט הקמח, הלי ערלה, הנדפס בסוף סי' רצד של השו"ע
 טראני, יוסף, שו"ת מהרי"ט, חלק ב', תל אביב תשי"ט (צילום דפוס למברג תרכ"א)
 יוסף חיים בן אליהו אל-חכם, שו"ת רב פעלים, ירושלים תשל"ל (צילום דפוס ירושלים תרס"א-תרע"ג)
 יוסף, עובדיה, שו"ת יחווה דעת, ירושלים תשל"ז-תשמ"ג
 ישראל, אליהו, ספר כסא אליהו, ירושלים: מכון טוב מצרים, תש"ס
 ליפמן, יום טוב, תוספות יום טוב, משניות ד"צ וילנא
 מרגלית, משה ב"ר שמעון, פני משה, בתוך תלמוד ירושלמי, בתוך תלמוד ירושלמי, בני ברק: מכון מוצל
 מאש, תש"מ-תשנ"ט
 מרצבך, יונה, "הלכות פסוקות וזיהויי מדע בכפיפה אחת", עלה יונה, ירושלים תשמ"ט, עמ' תמו-תמט
 ניסים, יצחק, "תשובות רבי חיים ויטאל", ספר היובל לרבי חנוך אלבק, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ג,
 עמ' 331-351.
 ניסים, יצחק, ספר יין הטוב, שאלות ותשובות חלק ראשון ושני, ירושלים: יד הרב ניסים, תשס"ו
 סטל, יעקב ישראל "מקור חכמת אומות העולם מעם ישראל", אור ישראל, מאנסי ניו יארק (תשרי
 תשס"ב) עמ' רה-ריג; (כסלו תשס"ב), עמ' קצד-קצט; (ניסן תשס"ב) עמ' ריא-רטז; (תמוז תשס"ב) עמ'
 קפז-ר

סירקיש, יואל, בית חדש, על ארבע טורים, ירושלים: מוסדות שירת דבורה ומכון ירושלים, תשנ"ג
 ספר השו"ת, שמיטה – א' שמיטת קרקעות (בעריכת מנחם סליי), בית אל: בית ישראל, תשמ"ו
 ספר חמדת ימים (על ראש חודש... ט"ו בשבט), מהד' צוריאל, ירושלים: יריד הספרי, תשס"ד
 עמיאל, משה אביגדור, ספר המדות לחקר ההלכה, ח"א, ירושלים תרצ"ט
 פולק, יהושוע ב"ר אלקסנדר הכהן כץ, דרישה על ארבע טורים, ירושלים: מוסדות שירת דבורה ומכון
 ירושלים, תשנ"ג
 פראדו, דוד, חסדי דוד, ירושלים: וגשל, תשנ"ד
 צירלסון, יהודה ליב, לב יהודה, שו"ת או"ח סי' יד עמ' כח, קישיניוב תרצ"ו
 קארו, יוסף, שולחן ערוך, אורח חיים ויורה דעה (צילום דפוס למברג-בלבאן תרנ"ג)
 קאשטרו, יעקב, ערך לחם, קושטנדינא תע"ח
 קוק, אברהם יצחק, אגרות רא"ה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ב
 קריזלר, שרגא, שערי ציון,
 קרליץ, ישעיהו, חזון איש, זרעים, בני ברק תשל"ג
 רבינוביץ, אברהם בנימין, ספר אור עולם כרך א', "בענין המאלינעס" (פטל), תשנ"ה, עמ' 204-222
 רוקח, מסעוד חי, ספר מעשה רוקח, ויניציה תק"ב
 רפפורט, ברוך ב"צ, ספר אור עולם כרך א', "בענין המאלינעס" (פטל), תשנ"ה, עמ' 189-199
 שבדרון, שלום מרדכי הכהן, שו"ת מהרש"ם, חלק א', ניו יורק תשכ"ב (צילום דפוס ורשא תרס"ב)
 שניאור זלמן מלאדי, שולחן ערוך, כפר חב"ד: קה"ת, תשל"ח
 שניאורסון, צמח צדק = שניאורסון, מנחם מנדל, צמח צדק, חידושים למסכת ברכות, ברוקלין ניו יורק ויד
 החמישה: קה"ת, תשל"ח
 שפירא, חיים אלעזר,, הגהות ירושלמי, ירושלים תש"מ
 שפירא, נתן, ספר טוב הארץ, ירושלים תשל"ו (צילום דפוס: תרנ"א)

ספרות מחקר

אביצור, שמואל, "צפת מרכז לתעשית אריגי צמר במאה הטי"ו", ספר צפת, חלק א' (בעריכת יצחק בן צבי ומאיר בניהו), ירושלים תשכ"ב, עמ' מה-סט

אברמסון, שרגא, פירוש רבנו חננאל לתלמוד, ירושלים: וגשל, תשנ"ה

אורבך, בעלי התוספות = אורבך, אפרים אלימלך, בעלי התוספות: תולדותיהם חיבוריהם שיטתם, ירושלים: מוסד ביאליק, תש"מ

אורבך, אפרים אלימלך, מתורתם של חכמי אנגליה מלפני הגירוש, ספר היוכל תפארת ישראל לכבוד הרב... ישראל ברודי, חלק עברי, לונדון תשכ"ז, עמ' 1-56

מרגליות, אנציקלופדיה = אנציקלופדיה לתולדות גדולי ישראל (בעריכת מרדכי מרגליות ואחרים), תל אביב תש"ן

מרגליות, חכמי התלמוד = אנציקלופדיה לחכמי התלמוד והגאונים (בעריכת מרדכי מרגליות ואחרים), תל אביב: צ'צ'יק, 1970

גליס, אנציקלופדיה = אנציקלופדיה לתולדות חכמי ארץ ישראל (בעריכת יעקב גליס), ירושלים: המכון לחקר ירושלים: מוסד הרב קוק, תשל"ה

אסף, שמחה, מקורות לתודות החינוך ח"ב, ניו יורק: בית המדרש לרבנים, תשס"א

אסף, תקופת הגאונים = אסף, שמחה, תקופת הגאונים וספרותה (בעריכת מ. מרגליות), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשכ"ז

אפטוביצר, תוספתא = אביגדור, "תוספתא שאינה תוספתא", הצופה לחכמת ישראל (בעריכת יהודה בלוי), שנה א' חוברת א', ירושלים: מקור, תשל"ב, עמ' 82-84

אפרסמון אליעזר ודוד ויסקוט, "מכל עץ הגן אכל תאכל", מלילות ב' (תשס"א) קרית ארבע, עמ' 81-132.

אפרתי, תקופת הסבוראים = אפרתי, יעקב א', תקופת הסבוראים וספרותה, פתח תקוה, תשל"ג עמ' קנט-קסד, רעז-רעח.

אפשטיין, יעקב נחום, מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות השמיות, חלק א', ירושלים תשמ"ד

אפשטיין, מבוא = אפשטיין, יעקב נחום, מבוא לנוסח המשנה, ירושלים תש"ס

ארנון, יצחק, גידול כותנה, תל-אביב: ספרית השדה, תשכ"ו

אשתור, אליהו, תולדות היהודים במצרים וסוריה תחת שלטון הממלוכים, כרך ב', ירושלים תשי"א

בודנהימר, פריץ שמעון, החי בארצות המקרא, ירושלים: מוסד ביאליק, תשי"א-תשט"ז

בן עמי צרפתי, גד, "מונחי המתמטיקה של משנת המידות" לשוננו 24 (תש"ד) עמ' 76

בן עמי צרפתי, גד, "שינויי משמעות של המילים", לשוננו לעם מ"ב (תשנ"א), עמ' 4-11

בן צבי, יצחק, "לתולדות צפת היהודית במאה הטי"ז", ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, ירושלים, כ"ג (תשי"ט), עמ' 81-87

בן צבי, יצחק, ארץ ישראל וישובה בימי השלטון העותמאני, ירושלים תשט"ו

בניהו, מאיר, "רבי חיים ויטאל בירושלים", סיני, ל (תשי"ב), עמ' סה-עה

בניהו, מאיר, "הסכמת צפת לפיטור תלמידי חכמים ממיסים", ספר צפת חלק ב' (בעריכת יצחק בן צבי ומאיר בניהו), ירושלים תשכ"ב, עמ' קו-קכא

בניהו, מאיר, "ליקוטים מספר הרפואות והסגולות של רבי חיים ויטאל", קורות, ט (תשמ"ז), עמ' 99

בניהו, מאיר, "תעודות מאיטליה מזמן חורבנה של קהילת צפת", ארץ ישראל – מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה, ג', תשי"ד, עמ' 244-262

בניהו, מאיר, הקדמה לשו"ת משפטי צדק, ר' שמואל גרמיזאן, מהד' שמאע, ירושלים תשמ"ג

בניהו, מאיר, יוסף בחירי - מרן רבי יוסף קארו, ירושלים תשנ"א

בניהו, מאיר, רבי חיים יוסף דוד אזולאי, ח"ב, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ט

בר, משה, אמוראי בבל: פרקים בחיי הכלכלה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשל"ה

בראנד, יהושע, "קווים לתולדות הרדב"ז", במישור, ר"ץ (תש"ו), עמ' ה-ו
 בר-דרומה, מנחם, צמחי תבלין מרפא ובושם, תל אביב: משרד החקלאות, 1988
 ברסלבסקי [=ברסלב], יוסף, לחקר ארצנו - עבר ושרידים : רציפות הישוב הקדום, עליות, טופוגרפיה
 היסטורית, שרידים ארכיאולוגיים, קברים קדושים ופולקלור, תל אביב : הקיבוץ המאוחד, תשי"ד, עמ'
 169-154
 גוטל, נריה, ספר השתנות הטבעים בהלכה, ירושלים תשנ"ה
 גרוסמן, אברהם, "מאנדלוסיה לאירופה – יחסם של חכמי אשכנז וצרפת במאות הי"ב-הי"ג אל ספרי
 ההלכה של הרי"ף והרמב"ם", פעמים 80 (תשנ"ט), עמ' 32-14
 גרוסמן, חכמי צרפת = גרוסמן, אברהם, חכמי צרפת הראשונים : קורותיהם, דרכם בהנהגת הציבור,
 יצירתם הרוחנית, ירושלים : מגנס, תשס"א
 גרוסמן, ר' יוסף טוב עלם ומורשתם של גאוני בבל, ציון, סא (תשנ"ו ד') עמ' 480-477
 דה פריס, בנימין, תולדות ההלכה התלמודית, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 156-142
 דה פריס, לצורת = דה פריס, בנימין, "לצורת ההלכות בתקופת התנאים", מחקרים בספרות התלמוד,
 ירושלים, עמ' 95-81
 דימיטרובסקי, חיים זלמן, "בית מדרשו של ר' יעקב בירב בצפת", ספר צפת, ח"ב, עמ' מג-קב
 דנציג, מבוא = דנציג, נחמן, מבוא להלכות פסוקות עם תשלום הלכות פסוקות, ניו יורק – ירושלים תשנ"ג
 האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ב', גידולי שדה וגן (בעריכת חיים הלפרין ואחרים), תל אביב תשל"ב
 האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ג', מטעים (בעריכת חיים הלפרין ואחרים), תל אביב תשל"ו
 האנציקלופדיה לחקלאות, כרך ה', גידולי ירקות א' (בעריכת : יצחק ארנון ואחרים), תל אביב תשמ"ט
 הבלין, על החתימה = הבלין, שלמה זלמן, "על החתימה הספרותית כיסוד החלוקה לתקופות בהלכה",
 מחקרים בספרות התלמודית (בעריכת ש"י פרידמן), ירושלים תשמ"ג, עמ' 192-148, (יום עיון לרגל מלאות
 שמונים שנה לשאול ליברמן)
 הבלין, שלמה זלמן, "לתולדות ישיבות ירושלים וחכמיה בשלהי המאה הי"ז וראשית המאה הי"ח", שלם ב
 (תשל"ו) 113-192.
 הבלין, שלמה זלמן, "רבי לוי אבן חביב - הרלב"ח; תולדותיו, ספריו, פעולותיו ופולמוס הסמיכה",
 ישורון יא (תשסב) תתסד-תתצ; יד (תשסד) תתקצז-תתריא
 ההיסטוריה של ארץ ישראל, ח"ז (בעריכת יעקב שביט ואחרים), ירושלים : כתר, 1981
 הורודצקי, שמואל אבא, תורת הקבלה של האר"י ורח"ו, תל אביב תש"ז
 היגר מיכאל, אוצר הברייתות, חלק ד', ניו יורק תש"א
 הר, משה דוד, "השפעות חיצוניות בעולמם של חכמים בארץ ישראל – קליטה ודחייה", התבוללות וטמיעה
 (בעריכת יוסף קפלן ומנחם שטרן), ירושלים תשמ"ט, עמ' 84-83
 הראובני, אפרים, "מצמחי הארץ", סיני, ד (תרצ"ט) עמ' תרכב-תרכד
 וויכסלפיש, הצמחים = וויכסלפיש, מרדכי א', "הצמחים איזמא אגא ובאשה, לשוננו, לד (תש"ל) עמ' 277-
 270
 וייס, אברהם, הערות לסוגיות הש"ס הבבלי והירושלמי, רמת גן תש"ל
 ורבלוסקי, רפאל צבי יהודה, "תיקון תפילות לרבי שלמה הלוי אלקבץ", ספר צפת, חלק א' (בעריכת יצחק
 בן צבי ומאיר בניהו), ירושלים תשכ"ב, עמ' קלז-קפב
 זהרי, גאובוטניקה = זהרי, מיכאל, גאובוטניקה, מרחביה : הקיבוץ הארצי השומר הצעיר, 1955
 חיות, צבי הירש, כל ספרי מהר"ץ חיות, ירושלים תשי"ח
 חלמיש, הקבלה = חלמיש, משה, הקבלה בתפילה בלכה ובמנהג, רמת גן : אוניברסיטת בר-אילן, 2000
 טשרנוביץ, תולדות ההלכה = טשרנוביץ, חיים, תולדות ההלכה ח"א, ניו יורק 1945
 טשרנוביץ, תולדות הפוסקים = טשרנוביץ, חיים, תולדות הפוסקים ח"א, ניו יורק תש"ו
 יסיף, עלי, סיפורי בן סירא בימי הביניים, ירושלים : מגנס, תשמ"ה

יסיף, עלי, פסיבדו בן סירא: הטכסט, אופיו הספרותי ומעמדו בתולדות הספור העברי בימי הביניים, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשל"ז

יעקובוביץ, עמנואל, הרפואה והיהדות: מחקר השוואתי והיסטורי על יחס הדת היהודית לרפואה, ירושלים: מוסד הרב קוק, 1966

יערי, אברהם, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א

יערי, אברהם, שלוחי ארץ ישראל: תולדות השליחות מהארץ לגולה מחורבן בית שני עד המאה התשע עשרה, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"א, עמ' 236-238

יערי, אברהם, תעלומת ספר: ספר חמדת ימים, מי חיברו ומה היתה מידת השפעתו, ירושלים: מוסד הרב קוק שעל יד המזרחי העולמי, תשי"ד

כהנא, להגדרת עץ = כהנא, קלמן, "להגדרת עץ", חקר ועיון, חלק ה', ירושלים: בית המדרש להלכה בהתישבות, עמ' רא-ריב

כסלו, הגדרות = כסלו, מרדכי, "הגדרת אילן וירק במדע ובהלכה", תחומין יח (תשנ"ח), עמ' 385-386

כסלו, מרדכי, "לזיהוי שיבולת שועל", ספר מנחה לאי"ש, ירושלים תשנ"ח, עמ' 155-168

כסלו, מרדכי, "עץ הדעת חיטה היה", סיני קיט (תשנ"ז), עמ' עד-עה

ליברמן, יונית = ליברמן, שאול, יונית ויונות בארץ ישראל, ירושלים תשכ"ג, עמ' 285-293

ליברמן, שאול, תוספתא כפשוטה, סדר מועד ח"ג, נויארק: בית מדרש לרבנים, תשכ"ב

ליברמן, תוספתא = ליברמן, שאול, תוספתא כפשוטה, סדר זרעים, נויארק: בית מדרש לרבנים תשט"ו

מיכאל איש שלום, "ידיעות על צפת בספריהם של נוסעים נוצרים", ספר צפת, חלק ב' (בעריכת יצחק בן צבי ומאיר בניהו), ירושלים תשכ"ב, עמ' רא-רכח

מירסקי, שמואל קלמן, "רבי אשתורי הפרחי איש בית שאן", תורה שעל פה ה' (תשכ"ו) עמ' 59-51

מרגלית, גידול = א' גור ואחרים, גידול פירות (בעריכת י"מ מרגלית), תל אביב: ספריית השדה, 1961

משה בן מימון, כתבים רפואיים, מהד' מונטנר, כרך א' (הנהגת בריאות), ירושלים: מוסד הרב קוק, תשי"ז

ניסים, יצחק, "תשובות רבי חיים ויטאל", ספר היוכל לרבי חנוך אלבק, ירושלים תשכ"ג, עמ' 331-351.

סימנסון שלמה, "שלוחי צפת במנטובה במאות הי"ז והי"ח", ספר צפת חלק א' (בעריכת יצחק בן צבי ומאיר בניהו), ירושלים תשכ"ב, עמ' שכט-שנד

ספר צפת = ספר צפת, חלק א'-ב' (בעריכת יצחק בן צבי ומאיר בניהו), ירושלים תשכ"ב

עוזיאל פוקס, עיונים = פוקס עוזיאל, עיונים בספר אור זרוע לר' יצחק בן משה מוינה, עבודת גמר תואר מוסמך, אוניברסיטת ירושלים, תשנ"ג

עמיאל, הרב משה אביגדור, המידות לחקר ההלכה ח"א, ירושלים תשס"א (תרצ"ט)

עמר, גידולי = עמר, זהר, גידולי ארץ ישראל בימי הביניים, ירושלים: יד יצחק בן צבי, תשי"ס

עמר, זהר, "הגים וחגים" סיני, קטז (תשנ"ה) עמ' רפד-רפח

עמר, זהר, "החיטה כעץ הדעת – הגיונו של זיהוי", סיני קכ (תשנ"ז), עמ' קח-קיא

עמר, זהר, "השימוש בכסית האבוב בארץ-ישראל ובסוריה בימי הביניים", קורות יא (תשנ"ה) 64-56.

עמר, זהר, הרב אשתורי = זהר עמר, "הרב אשתורי הפרחי וצמחי ארץ ישראל" סיני 112 (תשנ"ג) עמ' רסג-רעב.

פאור (פאעור), י' הלוי, "תוס' הרא"ש לפרק המדיר", סיני, נז (תשכ"ה), עמ' יח-מב

פליקס, החקלאות = פליקס, יהודה, החקלאות בארץ ישראל - בימי המקרא המשנה והתלמוד, ירושלים תשי"ן

פליקס, המקראי = פליקס, יהודה, עולם הצומח המקראי, רמת גן: מסדה, 1968

פליקס, טבע וארץ = פליקס, יהודה, טבע וארץ בתנ"ך - פרקים ואקולוגיה מקראית, ירושלים תשנ"ב

פליקס, יהודה, "לשאלת זיהוי השבולת שועל", הליכות שדה, 59 (תשמ"ט) עמ' 19-22

פליקס, ירושלמי = פליקס, יהודה, ירושלמי שביעית, ירושלים: ראובן מס, תש"מ

פליקס, כלאי = פליקס, יהודה, כלאי זרעים והרכבה, מסכת כלאים פ"א-ב, תל אביב תשכ"ז

פליקס, עצי בשמים = פליקס, יהודה, עצי בשמים יער ונוי, ירושלים: ראובן מס, תשנ"ז
פליקס, עצי פרי = פליקס, יהודה, עצי פרי למיניהם - צמחי התנ"ך וחז"ל, ירושלים תשנ"ד
פרידמן, יואל, "הפאסיפלורה – דינה לערלה", אמונת עתיד 26 (תשנ"ט), עמ' 44-43
פרידמן, יואל, "עזה בספרות השו"ת בתקופה שלאחר גירוש ספרד", התורה והארץ, ח"ז (בעריכת י" זולדן),
כפר דרום: מכון התורה והארץ, תשס"ה, עמ' 229-250
פרידמן, שמא יהודה, "כתבי היד של התלמוד הבבלי – טיפולוגיה של כתיב", מחקרים בלשון העברית
ובלשונות היהודים (בעריכת משה בר-אשר), ירושלים: מוסד ביאליק, עמ' 163-190
פרידמן, שמא יהודה, "מקבילות המשנה והתוספתא", דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות,
חטיבה ג, כרך ראשון, תשנ"ד, עמ' 15-22
פרידמן, תוספתא = פרידמן, שמא יהודה, תוספתא, עתיקתא, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ג
פריימן, הרא"ש = פריימן, אברהם חיים, הרא"ש, ירושלים: מוסד הרב קוק, תשמ"ו
פרנקל, זכריה, דרכי המשנה, וורשא, תרפ"ג
פרנקל, זכריה, מבוא הירושלמי, ירושלים תשכ"ז, צילום דפוס ברעסלויא תר"ל
ציזיק, אוצר הצמחים = ציזיק, ברוך, אוצר הצמחים, הרצליה תשי"ב
קאהוט, חנוך יהודה, ספר ערוך השלם, וינה תרפ"ו
קוטשר, יחזקאל, מילים ותולדותיהן, ירושלים תשכ"ה
קליין, שמואל, תולדות הישוב היהודי: מחתימת התלמוד עד תנועת ישוב א"י, תל אביב תשי"י
רוזאניס, קורות = רוזאניס, שלמה א', קורות היהודים בתורקיה וארצות קדם, ח"ב, סופיה תרצ"ז
רימון, גידול כותנה = רימון, דניאל, גידול כותנה עיון ומעשה, תל אביב תשמ"ד
שווארץ, אריה, התוספתא לפי סדר המשניות ח"א, ווילנא 1890
שומרון, מרדכי, "תכונות הפלפל החריף", אמונת עתיד 9 (תשנ"ו), עמ' 22-23
שטיינשניידער, משה, ספרות ישראל כרך א', וורשא תרנ"ז
שייבר אלכסנדר, ובניהו מאיר, "פניית חכמי מצרים אל הרדב"ז וחכמי צפת להשקיט מחלוקת שפרצה
בקהילתם", ספר צפת חלק א' (בעריכת יצחק בן צבי ומאיר בניהו), ירושלים תשכ"ב, עמ' צ-קכז
שילה, כללי התלמוד = שילה, יואל, כללי התלמוד ושיטת לימוד התלמוד של ר' דוד בן זמרא (הרדב"ז),
עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר אילן, תשס"ב
שילת, על הראשונים = שילת, יצחק, על הראשונים ספר עזר לתולדות הראשונים וחיבוריהם ההלכתיים,
מעלה אדומים תשנ"ח
שלום, גרשום, האנציקלופדיה העברית (29) ירושלים תשל"ז, עמ' 74-135
שלם, שמעון, "לחקר חיבוריו של ר' משה אלשיך", ספר צפת, חלק ב' (בעריכת יצחק בן צבי ומאיר בניהו),
ירושלים תשכ"ב, עמ' קפא-קצז
שמש, ברכות הנהנים = שמש, אברהם אופיר, "ברכות הנהנים - על הצומח ומוצריו בהלכה ובמנהג מהמאה
ה-16 ועד לזמננו", עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן, תשנ"ט
שמש, אברהם אופיר, הרקע = שמש, אברהם אופיר, "הרקע לכמה זיהויים מסופקים של רש"י למונחי
צומח בספרות חז"ל", סידרא, יח (תשס"ג), עמ' 178-192
שפיגל, יעקב ש', עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשנ"ו
שפיגל, יעקב ש', עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה, רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ה
שפרבר, דניאל, מנהגי ישראל, ח"א-ח"ג, ירושלים: מוסד הרב קוק, תש"ן-תשנ"ד
שפרכר, שמואל יששכר, 'דברי חז"ל וידיעות מדעיות - דיון במבחר סוגיות', בד"ד - בכל דרכיך דעהו 2
(תשנ"ו), עמ' 21-39
שצמילר, יוסף, "מגלת ההתנצלות הקטן", ספונות י' (תשכ"ו), עמ' ט-טו
תא-שמע, הספרות = ישראל מ' תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד, כרך א-ב, ירושלים: מגנס, תשס"ד

תא-שמע, ישראל מ', "רבונו אשר ובנו ר' יעקב בעל הטורים : בין אשכנז לספרד", פעמים 46-7 (תשנ"א), עמ' 91-75

תא-שמע, ישראל מ', 'אברהם גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים', ציון, סא (תשנ"ו ב'), עמ' 235-234

תא-שמע, כנסת מחקרים = תא-שמע, ישראל מ', כנסת מחקרים עיוניים בספרות הרבנית בימי הביניים, ירושלים : מסדה, תשס"ד, עמ' 51-44

תא-שמע, ישראל מ', כתב-יד פרמא 933 (תוספות חכמי אנגליה) וערכו, עלי ספר, ה' (של"ח) עמ' 103-89

תא-שמע, מנהג = תא-שמע, ישראל, מנהג אשכנז הקדמון, ירושלים תשנ"ב

תמר, דוד, "שלוש הערות למאמר 'לסיומה של הנגידות במצרים ולתולדותיו של אברהם די קאשטרו', תרביץ מג (תשל"ד), עמ' 236-235

תשבי, ישעיה, חקרי קבלה ושלוחותיה, ירושלים : מאגנס תשמ"ב

תשבי, ישעיה, "הנהגות נתן העזתי, אגרות רבי משה זכות ותקנות רבי חיים אבולעפיא בספר חמדת הימים", קרית ספר נד, ג (תשס) 585-610

תשבי, ישעיה, "שלשלת היוחסין של 'מורי' ו'א"א מורי' בדוויים המוצבים בספר חמדת ימים", תרביץ נ (תשמא) 463-514.

ספרות לועזית

- Al-Idrisi, Compendium of the Properties of Diverse Plants and Various Kinds of Simple Drugs (F. Sergin ed.), Frankfurt am Main 1995
- Amigues, études = Amigues Suzanne, études de botanique antique, mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-lettres, tome XXV, Paris 2002
- Bailly, A. dictionnaire, Grec-Français, Paris 1950
- Barnes Jonathan, The Complete Works of Aristotle, New Jersey: Princeton University Press, 1984
- Bolens, Lucie, L'Andalousie du quotidien au sacré (XIe-XIIIe siècles, Aldershot : Variorum Reprints, 1990, p. 264-265.
- Dictionnaire de l'ancienne langue Française, (Slatkine) Genève-Paris, 1982
- Dictionnaire historique de l'ancien langage Français, (La Curne De Sainte-Palaye), Tome III
- G. B. Masfield, The Oxford Book of Food Plants, London, 1973
- Goldman, Israel M', The Life and Time of Rabbi David Ibn Abi Zimra, New York: The Jewish Theological Seminary of America, 1970
- <http://www.biologie.uni-hamburg.de/b-online/e01/01d.htm>
- <http://www.enssib.fr/bibliotheque/documents/dessid/rrbpiroux.pdf>
- <http://www.fruitenbec.com/fruits/fraises/origine.html>
- <http://www.fruitenbec.com/fruits/ramboises/main.html>
- <http://www.fruitenbec.com/fruits/mures/originem.html>
- Lloyd, Les debuts = Lloyd, G.E.R., Les debuts de la science Grecque de Thales a Aristote, Paris, 1974
- Moscovitz, Talmudic = Moscovitz, Talmudic Reasoning: from Casuistics to Conceptualization, Tübingen: Mohr Siebeck, 2002
- Newman, J, The Agriculture Life of the Jews in Babylonia, London: Oxford University press, H. Milford, 1932

- Nicolaus Damascenus, De Plantis = Nicolaus Damascenus De Plantis Five Translations, Amsterdam etc, 1989
- Piroux, Alexandre, Evolution des classifications botaniques: utilitaire, morphologiques, phylogéniques, Lyon, 2002
- Plinius l'ancien, Histoire = Plinius l'ancien, Histoire naturelle, Paris: les belles lettres, 1962
- Renan, Ernest, les écrivains Juifs Français du XIVème siècle, Paris
- Sokoloff, Michael, A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic, Bar Ilan University Press, 2002
- Stern, Menahem, Greek and Latin Authors on Jews and Judaism vol. 1, Jerusalem 1976
- Théophraste, recherches = Théophraste: recherches sur les plantes, texte établie et traduit par Suzanne Amigues, Paris: Les Belles Lettres, tomes 1-3, 1988-1993
- Theophrastus, Enquiry = Theophrastus, Enquiry into Plants, London : W. Heinemann, 1916
- Theophrastus, Historia = Theophrastus, Historia Plantarum, London : W. Heinemann, 1916 University, 1932
- Watson, Andrew M, Agricultural Innovation in the Early Islamic World, Cambridge University, 1983

אלפירוזאבדי, קאמוס אלמחית, בירות 1995
קזויני, עג'אייב אלמח'לוקאת, בירות 1981

כתבי יד

ספר אבודרהם :

אוקספורד בודלי 905

לונדון 1165

ספר המרדכי :

כ"י פלטינה 2902/1

כ"י קמברידג' 490 (12)

כ"י בודפסט fol.1

כ"י וינה cod hebr.2

כ"י אוקספורד בודלי 778/2

כ"י ביהמ"ל 674

ספר כפתור ופרח :

Oxford Bodleian Lib. Ms Hunt.105

להמן D32, ניו יורק

כ"י מילנו – אמברוזיאנה SUP. 76 B

ספר שולחן מלכים :

כ"י מוסד הרב קוק 681

פסקי תוספות :

כ"י פרמא 2757

כ"י פרמא 2421

תוס' ר' יהודה שירליאון, למסכת ברכות:

כ"י אוקספורד בודלי 2364,

כ"י מנטובה 75

בכ"י ניו יורק, ביהמ"ל 720

Abstract

The topic of research which we have chosen to deal with is the development of the definition of tree and vegetable from the time of the literature of the 'Chazal' till the 'Poskim' (Rabbinical authorities) of the 17th century. The research extends over a period of approximately 1400 years (200- 1600 C.E.). We have divided the research into three periods: the literature of the 'Chazal' (up till the middle of the 6th century), the split of the Talmud starting from the period of the 'Gaonim' till the end of the period of the 'Rishonim' (15th century), and the literature of the Responsa of the 16th and 17th centuries. The fact that our research extends over such a long period required perusal of many texts – each period has its own special material.

The definition of 'tree and vegetable' is divided from a halachic standpoint into various topics, especially 'Berachot' (the blessings) for 'Kilaim' (the forbidden mixtures) and 'Orlah' (fruit of the tree forbidden for the first years). Why do we need these definitions? They are specifically necessary for the classification of problematic intermediate form of plant growth and therefore it is possible to see the discussions about these plants caused the definitions from previous generations to be reclassified.

We used three methods of research: first and foremost, textual and etymological research. We attempted to understand each text's literal meaning taking into account background material of its period and not commentary that followed after that time. The second method was to study sources of botanical texts and historical botanical texts for two main reasons: 1) to enable identification of plants mentioned in the texts and their characteristics; and 2) to check if we could find signs among texts of non-Jewish scholars which were applied in the definitions of these plants. The third method was to study historical texts in order to understand the historical background of each period, and determine if this information had any influence in the subject of our research.

Our first source from the literature of the 'Chazal' is Tannaic from 'Tosephta Kilaim' 3:15-17 'This is the rule: each plant that sprouts leaves from its roots is considered a vegetable and the plant that does not sprout leaves from its root is a tree'. From a textual standpoint we studied the meaning of the word 'עקר' and we concluded, in contrast to Felix, that these words are measured and even seem to mean that the normative meaning of the word 'עקר' in the 'Chazal' is 'trunk' and not 'root'. However, we examined ancient Greek texts that were formally mentioned by Lieberman in his article 'The Natural Science of the Rabbis' and there we understand the meaning of 'עקר' to be 'root'. These texts came from the writings of Theophrastus, who was a Greek scientific writer of 372-287 B.C.E., about 400 years prior to the writing of the Tosephta. In his book 'Historia Plantarum' he deals

with the description and classification of plants. He systematically divides the plants into four categories: tree, bush, shrub and vegetable. These classifications are almost identical to those of the Tosephta. Moreover, Professor Suzanne Amigues of University Montpellier in France, who translated the book of Theophrastus, writes that the classifications in his book were as famous as the 'seven wonders of the world'. It is therefore very likely that the Chazal were influenced by his classifications which were accepted in the scientific world of that time.

Upon studying the text an additional time to see if the Tosephta had two levels: 1) a list of flora and their identification as tree or vegetable, and 2) a definition in the manner of 'this is the rule', for didactic purposes, we concluded that the entire Tosephta has one level with the dictate of 'this is the rule' as a natural continuation of the list of plants. We concluded this because we could not find any common denominator among the plants and there is a need to mention their identification. In addition, a perusal of the aforementioned Greek scientific material proves that the identifications in the Tosephta are based on earlier texts. Furthermore, some of the plants mentioned in the Tosephta were also mentioned in these Greek texts in relation to their identification.

At first we were convinced that studying the identification of plants in the Tosephta was important and we would be able to investigate the plants' characteristics and the methods for growing them, while at the same time, better understand 'Chazal's' identifications of them. Whereas there is no doubt that research of this kind is greatly important in order to understand the reality that 'Chazal' speaks of, it is also true there are problems understanding it. First, because of the great span of time from the time of the Tosephta till today, there is no continuity in the tradition of identification of plants. Second, the description of the plants in the 'Chazal' texts was not written following systematic research on nature, but rather, as a necessity for the text where they are mentioned. There are also opposing opinions as to their identification and we are unable to determine whose identification is right. But, above all - and this was conspicuous in our research - researchers who use this method, use the identifications of 'Chazal' and the characteristics of the plant, which they learn from later texts. Through them they identify the plants in earlier texts. By identifying the type of plant, they want to learn the classification of the tree and vegetable in the earlier texts.

However, we have also pointed out the differences between Chazal's sources and the ancient Greek sources. Theophrastus classifies all the plants systematically, thereby offering an acceptable explanation to the previously undetermined, whereas Chazal's classification is for the purpose of identifying those plants needed for discussion on the problem of Kilaim. The difference of their purpose can be seen both in their style and in their classifications. Neither the Tosephta, nor the

work of Theophrastus, mention fruit and there is no mention of growth of the plant. Therefore, it has widely been suggested that we reject the commentary of the Tosephta which does not describe the plant and its natural growth.

In the Tosephta there are extremely short identifications which, as we have already mentioned, classify 'ירק' (vegetable) as a plant which comes out of its roots, which means that it is one which immediately grows leaves on its lower part, with no branches or trunk. Theophrastus, who expands on this, explains and describes that in addition to the growing of the leaves, concentrates on the shape of the trunk. In his opinion, the tree has a trunk, a bush has many trunks, a shrub has branches and grass is a plant which comes from its roots with leaves but no trunk.

In the 'Yerushalmi', ('Kilaim and 'Maasorot') there is an additional definition similar to the Tosephta. Rav Hanina bar Papa says, 'that which grows from the trunk is a tree and from the root – vegetable'. It seems that the article has the second part of Theophrastus' definition in which a 'trunk' is central in the definition. A plant with a trunk is considered a tree, whereas a plant with no trunk is a vegetable. We believe that Felix accepted the convention that a plant with a trunk is a tree, and the definition of tree or plant depended on the quality of the trunk. When the trunk is woody, it is defined as a tree and when it is herbaceous, it is a vegetable. Using this definition he identified all the plants mentioned in all the sources of 'Chazal'.

In 'Talmud Bavli', 'Berachot' 40, b, it states:

For where do we recite the blessing 'the one who create the fruit of the tree'? Only where, when you pick the fruit, the branch that produced it does not endure to produce fruit again, we do not recite upon it the blessing 'the one who creates the fruit of the tree', but rather the blessing 'the one who creates the fruit of the ground.

It is Weiss' opinion that this article comes from a very late date, later than the period of Rab Yehudai Ha gaon. He proves this by the fact that the Gaonim do not mention the identifications from the Bavli. It is our opinion that they knew the above mentioned article in the Talmud Bavli and traces of the Hilchot Tosephta are apparent there.

Upon studying four manuscripts of the Talmud Bavli, we see that the question 'For where do we recite the blessing' is not part of an additional question, but rather incidental, as a consequence of Rav Yehuda's article that wheat is considered a tree. There is no attempt to specify what a tree is but there was a passing trivial comment which differentiates between annual and perennial plants.

As we stated, in contrast to Weiss, the 'Gaonim' were aware of the article in Bavli but in their explanation they combined the identifications in Tosephta and those in Bavli. The identifications in Bavli, however, are broadened and more detailed in a later period of the Gaonim during the time of Rav Kiira and Rav Hai but this definition had become characteristic in all the sources of the Gaonim literature of the period of Rav Mari, the Gaon of Pompedita.

The Gaonim explain the Tosephta in a new way in light of the article in Bavli. They believe that each perennial tree is considered to be a tree if it sprouts from the trunk. This definition is a combination of both previous definitions. The Gaonim took the definition of tree, the idea of growth from the trunk, according to the Talmud Bavli, and the place of the growth from the Tosephta.

We can see a trend of acceptance of the Bavli in the period of the Gaonim. That is to say, they adjusted the earlier texts, among them the Tosephta, to the Babylonian tradition in Talmud Bavli.

We learned two central items from the scientific ancient Greek literature and the historical books of botany: in the later Greek literature, for example the book of Nicholas Damascenus, a new definition is added which did not exist in the book of Theophrastus. Instead of the second criterion of Theophrastus – that the fruit grow on the branch – there is the fact it be annual. It is possible we find a response to this in the Bavli and the Gaonim articles.

In the literature of the Gaonim, five types of plant are mentioned as pertains to defining the tree and vegetable. Two of the five plants are annual and are therefore clearly defined as vegetable. The remaining three plants – banana, eggplant and sugar cane – are intermediate forms of plant growth, and are difficult to classify. These three plants were unknown in ancient times and apparently were brought to our region as a result of the Arab conquests. It is therefore no wonder that there was no discussion about them during the period of the Gaonim.

We differentiate between the Rishonim literature coming from the Ashkenazi and French countries, and that of North Africa, Spain and Provence. We can clearly discern the difference in our methodology of research. Among the Tosaphot we first attempt to identify the names of the sages, and then follow the process throughout the years. The process in identifying the sages of Spain and Provence, however, is the opposite: we find the common denominator among different sages and in this way follow the process. Rav Hananel who lived in North Africa (in the 11th century) is the first one who made a total synthesis between all the definitions that we have already mentioned. He clearly quotes the definition of Bavli and bases his commentary on it, while continuing the definition of the Tosephta and the Gaonim.

Throughout the literature of the Tosaphists, the discussion of defining tree and plant focuses on berries, or berries growing on a bush, which means the different types of raspberries which grow in the cold areas of Europe. In that climate, there are no intermediate forms of plant growth, as mentioned in the Gaonim, and therefore the question of their classification did not arise among the Tosephists. Three figures are mentioned who argue about the law of berries: Rav Yitzchak, Rav Yosef, and Rav Menachem. Rav Yitzchak is the 'Ry Hazaken' (who died in 1189), the student and son-in-law of Rabbeinu Tam. It is quite difficult to identify the second figure, Rav Yosef, and it is enigmatic that his opinion is not mentioned in the source of the early Tosephists, but only in the later ones (and their source is in Ashkenaz, from the R' Meir of Rotenberg). We offer two suggestions as to the identity of Rav Yosef: one, that this is a very early Rav Yosef (980-1050) as quoted by Rav David Abudarham, or, it is also possible that it is the Rav Yosef who is generally mentioned in the Tosaphot in the twelfth century. The third figure, Rav Menachem, is less relevant to the topic of our discussion.

As aforementioned, the central discussion in the 'Ba'alei Tosaphot' deals with the blessing made over the different kinds of berries. The berries are wild berries and are intermediate forms of plant growth. On one hand, they are perennial plants, but they are clearly not similar to trees, neither as pertains to their lifespan, their ability to grow, or to their physical appearance. In earlier sources, there are discussions about strawberries, but later sources deal with both strawberries and raspberries. The characteristics and growth of the plant of the strawberry and raspberry are dissimilar. The raspberry is a bush with one base and shoots and twigs bloom from the trunk or the neck of the root. The strawberry is not one plant and its growth is from shoots underground (i.e. root). In light of the definitions we mentioned, it is clear that the raspberry is closer to being a tree than the strawberry.

The 'Ba'alei Tosaphot' also discussed the cotton plant. Although Rav Hai wrote an response about it and we believe that although 'Ba'alei Tosaphot' were aware of it, they do not mention the response of the Gaon and they do not mention the classification of the Gaonim. In contrast, in all of the sources, the French 'Ba'alei Tosaphot' mention only the definitions of the Talmud Bavli. It is possible that unlike the Gaonim, who conformed and synthesized the classifications, the sages of France did not feel beholden and did not automatically bend to the authority of the Gaonim, but wanted to emphasize the classifications of the Talmud Bavli and explained them literally.

We checked the cotton plant and its characteristics in botanical books and historical botanical books, and we learned that it has several varieties. The present day cotton plants are not similar to the ancient ones and their types also differ according to their geographical

location. In addition, the ancient cotton plant was perennial whereas today they are annual and, as we said, also differ according to their geographic location. These facts show the difficulty in the method of identifying the types in the sources of ancient texts in the different regions.

The Rav Asher ben Yechiel (1250-1328), although he is of Ashkenazi descent, moved to Spain in his later years and his commentary, we believe, belongs to the Spanish and Provence group. In contrast to the conformity of the Gaonim, Rav Asher differentiates between the classifications of the Tosephta and the Bavli. Although they are more detailed and focused, Rav Aharon Halevi and Rav Yom Tov Ashvili - who worked with Rav Asher ben Yechiel and are from the same place and time period - go according to the same line.

It is possible that we should have ended our research at this point of time, but we felt it would be incomplete without dealing with the newer definitions brought into the literature of the 'Poskim' of the 16th and 17th centuries. Four new classifications were mentioned at this time, none of which were mentioned in the Tosephtot or the Talmuds. This calls for an explanation. The first classification is mentioned in the Responsa of Rav David ben Zimra (1479-1571 in Spain, Egypt and Safed): 'When I came to Israel, I saw everyone allowed it..., therefore it is a vegetable'. Rav David ben Zimra created a new criterion for tree: a plant that is planted and grows and gives fruit within one year, cannot be considered a tree, but rather a vegetable. This classification was determined by Rav David ben Zimra in his discussion of the eggplant plant, after he had for years considered the eggplant a tree. We have proven that his solution was from his last year. What happened when he came to Israel? It is our opinion that the change was not from an unknown Tosephta, and not from halachic tradition in the Holy Land, but rather from the botanic characteristics of the eggplant and the significance of classifying plants.

Two additional definitions were stated during this period. One is from Rav Moshe Alsheich (1520-1593 in Safed) who said that a plant, where the quality of its fruit declines from the second year on, is classified as a vegetable. The second, Rav Yakov Chagiz (born in 1620 and lived in Jerusalem), states that a plant with a hollow trunk and also a short plant, cannot be included in the category of tree. We emphasized that all these which were innovated by the sages, were not inclusive but rather eliminated, and they complete definitions brought in the Tosephta and the Talmuds.

In the 16th century, after the beginning of the Renaissance, there was progress in the field of science in general, and more specifically, in the identification of plants. It is quite possible that this had an effect on the sages of that time. Also, we find different definitions of the plants in Arab literature. The definitions focus on the physical appearance of

the plant, the trunk, its strength, and the shape of its growth. The effect of these classifications can be seen in the work of Rav Yakov Chagiz.

There is no doubt that the return and resettlement of many Jews, expelled from Spain, and their return to agriculture created a good opportunity for raising questions about the laws pertaining to the land of Israel in general, and specifically to our research. We pointed out that the sages we mentioned lived in Safed or are connected to Safed. Many sources also tell of the custom of the 'Ari' to eat eggplant, and this fact apparently influenced how the halacha was determined on this subject. As we said, there is no source of this identification in the Talmud, but nevertheless, our arguments were then accepted into the Sephardic tradition. It is possible that the 'Ari' played a great part in establishing this halachik tradition.

BAR-ILAN UNIVERSITY

**The Development of Definitions of Trees and Plants
from Tannaitc Literature to the "Poskim" of the
Seventeenth Century**

By

Yoel Friedemann

Submitted in partial fulfillment of the requirements for the
Master's degree in the department of Talmud, Bar-Ilan
University

Ramat-Gan

January, 2006

**The study was conducted under the guidance
Of prof. Shlomo Zalman Havlin
Department of Talmud, Bar-Ilan University**